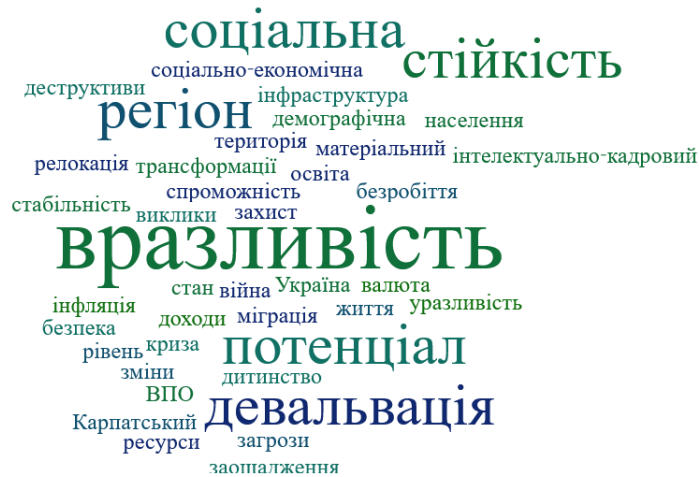

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Державна установа «Інститут регіональних досліджень
імені М. І. Долішнього НАН України»

**СОЦІАЛЬНА ВРАЗЛИВІСТЬ
НАСЕЛЕННЯ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ:
пріоритети та інструментарій подолання викликів і загроз**

(монографія)

Львів 2024

УДК 364.2:330.1 (477.8)

Соціальна вразливість населення Карпатського регіону України: пріоритети та інструментарій подолання викликів і загроз : Монографія, електронне видання / ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. ред. Т. Г. Васильців. Львів, 2024. 218 с. ISBN 978-617-14-0198-3 (електронне видання)

Автори:

Васильців Т. Г., д.е.н., професор (Вступ, п.р. 2.4, 2.6, 3.3, 4.1, 4.4.2, Висновки);
Біль М. М., д.е.н., с.н.с. (п.р. 1.1, 1.3, 1.4, 3.1, 4.1, 4.4.1);
Мульська О. П., д.е.н., с.д. (п.р. 2.1, 2.2, 2.3, 4.2.2, 4.3.1);
Риндзак О. Т., д.е.н. (п.р. 2.5, 3. 2);
Бідак В. Я., к.е.н., с.н.с. (п.р. 2.5);
Теслюк Р. Т., к.геогр.н., с.н.с. (п.р. 4.3.2);
Левицька О. О., к.е.н., с.д. (п.р. 3.3, 4.2.1, 4.2.3);
Бачинська М. В., к.е.н. (п.р. 2.5, 4.3.2);
Андрусишин Н. І., к.е.н. (п.р. 2.5);
Бараняк І. Є., к.е.н. (п.р. 2.1, 2.2, 2.3, 4.2.2, 4.3.1);
Махонюк О. В., к.е.н. (п.р. 3.1, 3.2).

Рецензенти:

Лупак Р. Л. – доктор економічних наук, професор;
Мельник М. І. – доктор економічних наук, професор;
Шульц С. Л. – доктор економічних наук, професор.

Монографію присвячено аналізу стану та обґрунтуванню механізмів зниження соціальної вразливості населення (на прикладі Карпатського регіону України). Узагальнено теоретико-прикладні та методичні аспекти дослідження соціальної вразливості населення регіону. На основі аналізу статистичних даних, експертних оцінок та власних досліджень охарактеризовано основні виклики соціального розвитку та визначено тенденції і загрози посилення соціальної вразливості населення Карпатського регіону України в умовах повномасштабної війни. Обґрунтовано пріоритети, механізми та інструменти проактивної політики зниження соціальної вразливості населення Карпатського регіону України. Розроблено концепційні положення проактивної політики попередження соціальної вразливості населення в регіоні. Обґрунтовано положення та інструменти соціального механізму послаблення соціальної вразливості населення регіону. Визначено засоби та інструменти інфраструктурного механізму зниження соціальної вразливості населення областей Карпатського регіону України.

Призначено для працівників органів державного управління, представників бізнесу та громадських організацій, науковців, викладачів, аспірантів, студентів економічних спеціальностей.

Рекомендовано до друку Вченою Радою ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України» протокол № 9 від 21 грудня 2023 р.

**Розповсюджувати та тиражувати без офіційного дозволу
ДУ «ІРД ім. М. І. Долішнього НАН України» забороняється**

© ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», 2024

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ТА МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВРАЗЛИВОСТІ НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ	8
1.1. Концептуальні характеристики соціальної вразливості населення: ретроспектива формування та сучасні інтерпретації	8
1.2. Соціальна вразливість населення та її індикатори: структура і сутнісно-змістові положення	22
1.3. Методико-прикладні засади формування політики зниження соціальної вразливості населення регіону та специфіка її реалізації за проактивним підходом	31
1.4. Інфраструктурні детермінанти соціальної вразливості населення регіону	42
Розділ 2. СТАН ТА ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ВРАЗЛИВОСТІ НАСЕЛЕННЯ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ	55
2.1. Виклики соціального розвитку регіону в умовах повномасштабної війни	55
2.2. Соціальна вразливість населення: громади та райони Львівської області	64
2.3. Комплементарний аналіз соціальної вразливості в умовах соціально-економічної нестабільності	70
2.4. Аналіз стану та тенденцій поширення бідності населення	96
2.5. Якість життя як комплексна детермінанта соціальної вразливості населення	106
2.6. Критичність проблематики екологічної та інфраструктурної компонент соціальної вразливості населення	114
Розділ 3. НОВІ ЗАГРОЗИ СОЦІАЛЬНІЙ ВРАЗЛИВОСТІ НАСЕЛЕННЯ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ	129
3.1. ВПО як новий сегмент вразливості та їх вплив на соціальну інфраструктуру регіону	129
3.2. Зовнішні міграційні процеси як чинник послаблення соціальної стійкості і втрати людського потенціалу	135
3.3. Дестабілізація економічної компоненти соціальної вразливості: ринок праці і сфера зайнятості	139
Розділ 4. ПРІОРИТЕТИ ТА МЕХАНІЗМИ ПРОАКТИВНОЇ ПОЛІТИКИ ЗНИЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВРАЗЛИВОСТІ НАСЕЛЕННЯ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ	147
4.1. Концепційні положення проактивної політики попередження соціальної вразливості населення	147

4.2. Економічний механізм послаблення соціальної вразливості	162
4.2.1. Удосконалення політики зайнятості та функціонування регіональних ринків праці	162
4.2.2. Реалізація потенціалу релокованого бізнесу	165
4.2.3. Використання можливостей підвищення рівня економічної активності населення	168
4.3. Соціальний механізм послаблення соціальної вразливості	176
4.3.1. Інструментарій упередження міграційних втрат та соціальної підтримки ВПО	176
4.3.2. Засоби посилення демографічної стабільності	179
4.4. Інфраструктурний механізм послаблення соціальної вразливості	190
4.4.1. Реалізація потенціалу розвитку і зміцнення резилентності соціальної інфраструктури в умовах зовнішніх загроз	190
4.4.2. Модернізація соціальної інфраструктури гірських районів	198
Висновки	208

ВСТУП

Соціально-економічні та суспільно-політичні трансформації в Україні зумовили виникнення новітніх соціально-гуманітарних та економічних загроз, а повномасштабна війна внесла суттєві зміни у можливості регіональних соціально-економічних систем, загостривши поточні проблеми та спричинивши появу нових ризиків, викликів та загроз соціальній безпеці Карпатського регіону України. Поширення викликів як небезпеки розвитку соціальної сфери та дифузії деструктивних змін ендегенного й екзогенного середовища призвели до погіршення якості та рівня життя, девальвації освіти, звуженого відтворення людського потенціалу, порушення соціальної стійкості, поглиблення проблеми соціальної уразливості населення, а, відтак, деформації усієї соціальної системи.

Екзистенційним викликом розвитку соціальної сфери Карпатського регіону України в умовах війни стали масштабовані міграційні процеси, характер яких формалізується насамперед у критичному зменшенні інтелектуально-кадрового потенціалу території і послабленні демографічної безпеки регіону. Російське вторгнення в Україну спричинило кризу масового переміщення населення, у т.ч. за кордон, яка за своїми масштабами і динамікою стала найбільшою з часів Другої світової війни.

Міграційна криза в Україні 2022-2023 рр. характеризується високим рівнем невизначеності та хаотичними масштабними внутрішніми переміщеннями, а також посиленням соціальної вразливості ВПО, що стало одним із викликів розвитку соціальної сфери регіону, які вимагали термінового вирішення. Регіональні та місцеві органи влади стикнулися з викликом розробки та реалізації дієвого механізму вирішення найголовніших проблем ВПО. Зокрема, це працевлаштування ВПО, відновлення документів, вирішення житлових проблем, створення умов для перепідготовки фахівців, забезпечення соціального захисту ВПО, створення додаткових місць для дітей ВПО у закладах дошкільної освіти та школах, організації продовження навчання у ЗВО і ЗПТО, надання безоплатної медичної допомоги, створення умов для функціонування і розвитку релокованого бізнесу.

Викликом розвитку соціальної сфери Карпатського регіону України стало зменшення обсягів доходів населення. Реальні доходи частини населення, яка мала заощадження та стабільну роботу, значно зменшилися через інфляційні процеси та девальвацію національної валюти.

Особливою проблемою, що виникла в умовах війни, стала охорона дитинства. Важливим маркером соціально-психологічної стабільності дітей у воєнний час (уже після того, як вони фізично убезпечені від бойових дій) є захист освіти. Усі об'єкти, де здобувають освіту – дитячі центри розвитку, садочки, школи, гімназії, університети – мають бути безпечними. Особливої уваги потребують діти-сироти, кількість яких зростає.

Функціонування ринку праці областей регіону в умовах війни та воєнного

стану супроводжується низкою загроз, зокрема щодо зростання безробіття, погіршення матеріального стану населення та зниження його купівельної спроможності, звуження внутрішнього ринку; посилення навантаження на соціальну інфраструктуру у зв'язку з необхідністю соціальної підтримки незайнятих внутрішньо переміщених осіб; зростання навантаження на внутрішній ринок праці та загострення конкуренції за робочі місця у приймаючих регіонах; послаблення кадрового ресурсу суб'єктів господарювання та виникнення дефіциту окремих фахівців; наявності тенденції до подальшої релокації бізнесу та міграції висококваліфікованих фахівців зі західних областей України за кордон (тенденції релокації бізнесу, відкриття нових програм стажування, працевлаштування, обміну для українських науковців, медиків та інших фахівців). Намічені та очікувані тенденції розвитку ринку праці Карпатського регіону призведуть до значних кон'юнктурних зрушень, галузевих дисбалансів і регіональних диспропорцій, врегулювання яких потребуватиме комплексної програми дій.

Вказані тенденції, які послабили соціальну резильєнтність областей Карпатського регіону України, обумовили критично гостру актуальність дослідження сучасного стану, ідентифікації викликів, а також обґрунтування сценаріїв і визначення ефективних інструментів послаблення соціальної вразливості населення регіону.

Незважаючи на численні публікації, доводиться констатувати, що на сьогодні недостатньо досліджено теоретико-методологічний апарат аналізування соціальної вразливості населення та проактивної політики її регулювання, особливо в середовищі війни та на етапі повоєнної відбудови України, не розроблені нові підходи, принципи, форми, методи і механізми у сфері проактивного регулювання соціальної вразливості населення, зокрема на регіональному рівні.

Зазначене актуалізувало завдання дослідження теоретико-методологічних засад, стану та особливостей, нових викликів і загроз соціальної вразливості населення Карпатського регіону України в умовах війни та повоєнного відновлення і на цій основі визначення стратегічних пріоритетів та механізмів проактивної політики зниження соціальної вразливості населення як в умовах війни, так і на етапі повоєнної відбудови.

Дослідження проблем соціальної вразливості населення Карпатського регіону України має практичний характер. Його методологічну основу формують теорії безпеки, систем, соціального та людського розвитку, інституціоналізму, ризиків, концепції якості життя населення, соціального конфлікту.

Соціальна вразливість не є чітко визначеною дефініцією і має мультидисциплінарний характер, стосується як індивіда, домогосподарства, так і громади, регіону та країни. Соціальна вразливість виражається у нездатності протистояти стресовим ситуаціям чи ризикам, зростає у період макроекономічної нестабільності, політичних криз, техногенних і природних катастроф.

Концепція соціальної вразливості виникла в 70-х рр. ХХ ст., фундаторами якої є Ф. О'Кіф, К. Вестгейт, Б. Віснер. Багато публікацій зарубіжних учених присвячено дослідженням соціально-екологічних чинників вразливості. Зокрема, вразливість досліджується паралельно зі соціальною стійкістю для відображення міри здатності соціально-економічної системи залишатися цілісною і протистояти ризикам (А. Нил, С. Катер, С. Емріч). Численні публікації стосуються виявлення взаємозв'язку соціальної вразливості та макроекономічної нестабільності (Е. Енарсон, А. Фотергілл, А. Лавел), соціальних ризиків і бідності (Дж. Алванг, С. Буртон, А. Азіян, П. Зигель). Зарубіжні дослідження велику увагу приділяють ризикам у сфері зайнятості, доходів, освіти (С. Захран, А. Бурдон, А. Фосергіл, Л. Пік, Л. Двір, М. Ліндел, Р. Пері, П. Бакл), а також проблемам соціальної інфраструктури (Д. Мілеті, Б. Моров, Р. Болін, Л. Станфорд, Н. Даш, В. Пікок).

Вітчизняні науковці, зокрема Е. Лібанова, О. Макарова, А. Колот, Л. Лісогор, Є. Савін, О. Новікова, М. Руженський, С. Бандура, Л. Стожок, Л. Черенько та ін., розглядають соціальну вразливість населення у фокусі соціального захисту різних верств населення, бідності, ефективності соціальної підтримки у періоди економічних криз.

З огляду на зазначене, *метою монографічного дослідження* визначено аналіз стану та обґрунтування механізмів зниження соціальної вразливості населення (на прикладі Карпатського регіону України).

Для досягнення цієї мети поставлено і вирішено такі *завдання*, як:

- обґрунтування теоретико-прикладних основ дослідження соціальної вразливості населення;
- розробка методичного підходу до оцінювання соціальної вразливості населення на рівні регіону та громад;
- аналіз стану та тенденцій поширення соціальної вразливості населення Карпатського регіону України;
- ідентифікація просторово-структурних характеристик соціальної вразливості населення, зокрема в умовах впливу макроекономічної нестабільності, наростання соціальних ризиків та загроз, зниження доступності соціальних послуг;
- виявлення індивідуальних та суспільних чинників соціальної вразливості населення Карпатського регіону України;
- розробка механізмів та засобів проактивної політики зниження рівня соціальної вразливості населення Карпатського регіону України.

Результати монографічного дослідження стануть аналітичною базою для науково обґрунтованого вибору і практичного втілення напрямків модернізації системи проактивної політики зниження соціальної вразливості населення Карпатського регіону України.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ТА МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВРАЗЛИВОСТІ НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ

1.1. Концептуальні характеристики соціальної вразливості населення: ретроспектива формування та сучасні інтерпретації

Нові виклики пандемії COVID-19 загострили наукові дискусії щодо соціальної вразливості населення. Концептуальні засади дослідження даної категорії розвиваються у світовій науці, починаючи з 70-х років ХХ століття з посиленням міждисциплінарних актуалітетів на стику економіки, права, соціології, психології і педагогіки, державного управління. В Україні методологія аналізування і регулювання соціальної вразливості потребує систематизації та розвитку, розробки й апробації методичних підходів до оцінювання вразливості на різних просторових рівнях. Основою таким розробкам є комплексне розуміння ретроспективи формування концепції соціальної вразливості населення, різних підходів до оцінювання вразливості.

Виокремлення поняття соціальної вразливості відбулось на тлі актуалізації питань вразливості людини загалом. Вразливість може набувати різних видів. У наукових та експертних дослідженнях в Україні поширеними є поняття:

- біофізичної або екологічної вразливості – вплив глобальних екологічних, зокрема кліматичних, змін;
- вразливості виду тварин – зникаючі види, які охороняються законом (віднесені до Червоної книги);
- вразливості екосистем – природний і антропогенний вплив на водні, земельні, лісові ресурси, надра, повітряний простір, рельєф, зокрема стихійних лих, техногенних і технологічних катастроф, геологічних змін внаслідок освоєння територій, урбанізації та ін.;
- генетичної вразливості – спорідненість реакції популяцій;
- вразливості економіки – залежність економіки держави (регіонів) від зовнішніх ресурсів, нездатність адаптуватись до глобальних викликів, зокрема фінансово-монетарна вразливість;
- фінансової вразливості – залежність інститутів від кредитних ресурсів;
- вразливості бізнесу – здатність продовжувати діяльність у кризових умовах, особливо суб'єктів малого і середнього бізнесу;
- вразливості промислових та інфраструктурних об'єктів стратегічного значення – здатність виконувати функції в умовах надзвичайних ситуацій, зокрема ядерних об'єктів, об'єктів критичної інфраструктури;

- вразливості продукції і послуг – непередбачувані недоліки і збої в задоволенні потреб споживачів, зокрема продукції з електронікою, програмної продукції (вразливість нульового дня), послуг електронної комерції та ін.;

- психологічної або емоційної вразливості – чутливість особи до зовнішніх впливів, зокрема вразливість відносин;

- вразливості комп'ютерної або інформаційних технологій – умови кібербезпеки;

- інформаційної або комунікаційної вразливості – спекуляції свідомістю суспільства через дезінформаційні впливи;

- соціальної вразливості – вплив ризиків на суспільство з певними характеристиками.

Зазначені види вразливості підтверджують міждисциплінарний зміст даного поняття, який формує специфічну дослідницьку проблематику в різних галузях знань. У суспільних науках поширеними є поняття вразливості:

- на інституційному рівні – вразливість промислових та інфраструктурних об'єктів, бізнесу й продукції, фінансова вразливість;

- на системному рівні – вразливість економіки, екосистеми;

- на суспільному рівні – соціальна, біофізична, інформаційна вразливість;

- на особистісному рівні – психологічна вразливість.

Розуміння соціальної вразливості остаточно не сформоване. У суспільних дослідженнях *соціальну вразливість населення* доцільно розглядати в якості індикатора поточного стану та потенційних наслідків розвитку системної кризи на певній території у зв'язку з нездатністю населення самостійно задовольняти потреби і реалізувати права при обмежених ресурсах або потраплянні до складних соціальних умов.

На практиці соціальна вразливість є правовою категорією. Для прикладу, законодавство України визначає групи соціально вразливого населення – «особи/сім'ї, які є вразливими»: а) мають найвищий ризик потрапляння у складні життєві обставини через вплив несприятливих зовнішніх та/або внутрішніх чинників; б) перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати і потребують організації надання соціальних послуг¹. Така категоризація окреслює пріоритети соціальної політики, однак звужує методологію аналізування соціальної вразливості населення як більш комплексної категорії.

Дослідження ретроспективи формування концепції соціальної вразливості населення у працях *іноземних вчених* дозволяє прийти до висновку, що розуміння вразливості, методологія її оцінювання та проблеми регулювання (зниження) суттєво змінилися:

- з однієї сторони, в ході розвитку концепції сформувався більш комплексний підхід до розуміння соціальної вразливості, яка спочатку розглядалась через призму виникнення ризиків природного та антропогенного, (техногенного) характеру з впливом надзвичайних ситуацій на населення, однак на сучасному етапі враховує більш широкий спектр ризиків і загроз, що

¹ Про соціальні послуги. Закон України № 2671-VIII від 17.01.2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>

обмежують можливості і права населення в доступі до ресурсів для задоволення потреб з врахуванням цілей сталого розвитку;

- з іншої сторони, розвиток концепції вразливості диференціював напрями і завдання її дослідження, зокрема з визначенням специфіки та пріоритетів регулювання для різних соціально-демографічних груп (осіб з обмеженими можливостями (інвалідністю), дітей, молоді, осіб похилого віку, мобільних осіб – біженців, переселенців і т. д.), мешканців територій з особливими умовами (з підвищеними природними, техногенними, технологічними, військовими, соціальними, епідеміологічними ризиками), а також різних просторових типів (зокрема з високою щільністю населення, де формуються додаткові ризики вразливості з соціальною нерівністю) (рис. 1.1).

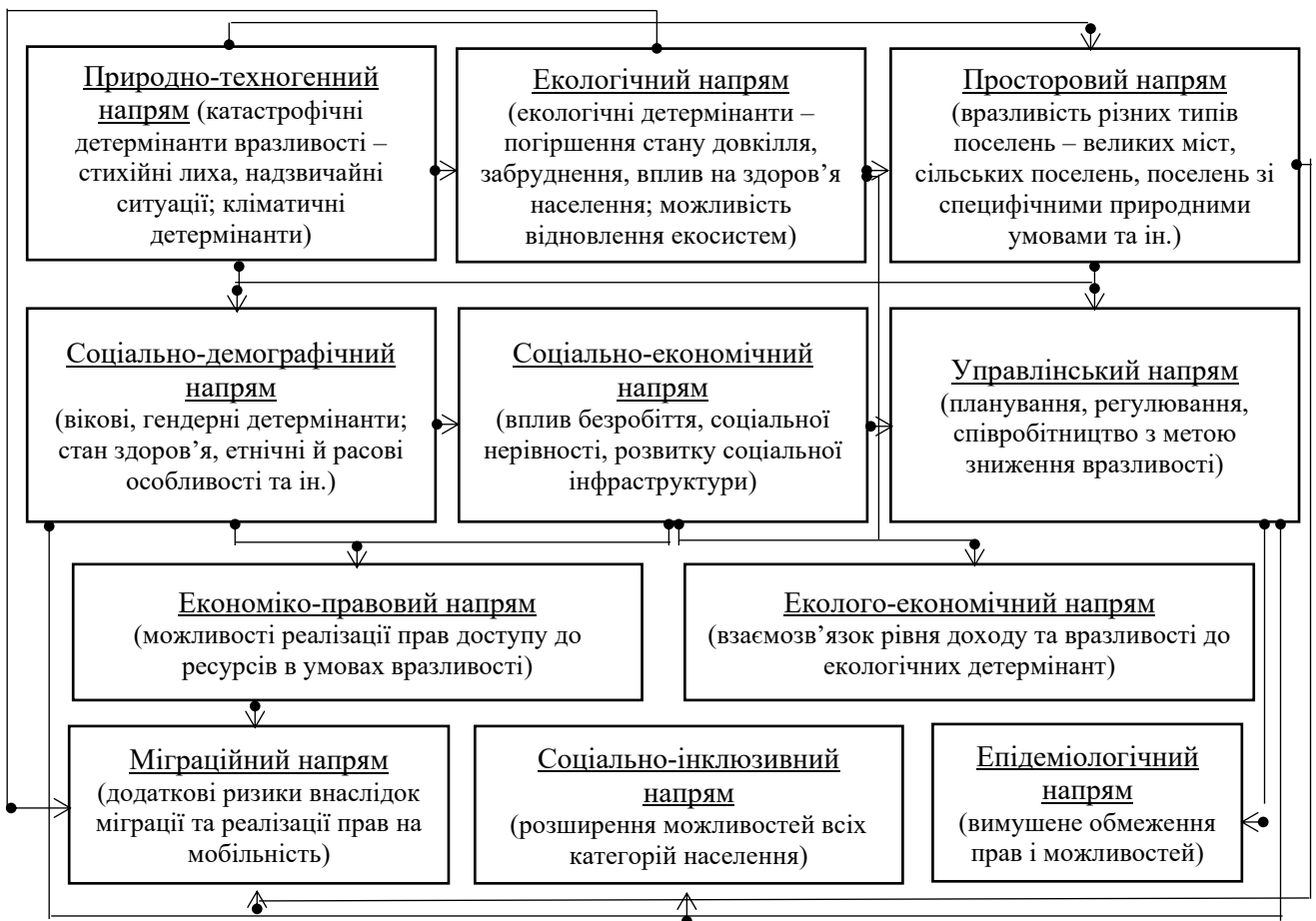

Рис. 1.1. Ретроспектива наукових досліджень соціальної вразливості: узагальнений розподіл

Джерело: узагальнено автором

У табл. 1.1 описано основні положення досліджень іноземних учених щодо розуміння соціальної вразливості населення, що дозволяють простежувати еволюцію її концепції. Потужні наукові школи щодо вивчення проблематики соціальної вразливості сформовані у Німеччині, Великобританії, США, Канаді, Австралії. Функціонують спеціалізовані науково-дослідні інститути, які займаються даною тематикою. Більшість з них основну увагу зосереджує на природно-техногенному і соціально-інклюзивному напрямках дослідження

вразливості. Разом з тим соціально-економічна складова у наукових розробках чітко простежується. Для прикладу, наукові осередки досліджень соціальної вразливості діють: у країнах ЄС – Інститут навколишнього середовища та безпеки людини Університету ООН (Німеччина), Об'єднаний науково-дослідний центр Європейської Комісії (Італія), Метеорологічний офіс Департаменту бізнесу, енергетики та промислової стратегії Великобританії, Коледж життя та науки про навколишнє середовище Ексетерського університету (Великобританія), Центр кліматичних наук і політичних досліджень (Швеція); у США – Дослідницький інститут небезпек і вразливостей Південної Кароліни, Центр з контролю та профілактики захворювань, Центр природних небезпек Університету Колорадо, Міжнародний центр дослідження ураганів Міжнародного університету Флориди; у Канаді – Інститут ресурсів, навколишнього середовища та сталого розвитку Університету Британської Колумбії; в Австралії – Школа Землі та навколишнього середовища Університету Західної Австралії; на Філіппінах – Центр Оскара М. Лопеса, Інститут екології для соціальних змін; у ПАР – Африканський центр досліджень стихійних лих Північно-Західного університету, Науковий центр ризиків і вразливостей Університету Форт-Гейра; у Китаї – Китайська академія метеорологічних наук та ін. Потужним науковим осередком є Університет Південної Кароліни (США), де працює один з провідних вчених з питань соціальної вразливості та методології її оцінювання С. Каттер.

Таблиця 1.1

Науково-проблемні акценти в дослідженні соціальної вразливості
у працях іноземних вчених

Розуміння соціальної вразливості	Показові і цитовані дослідження
Природно-техногенний напрям досліджень	
Вразливість як наслідок небезпеки місця.	Хевіт К., Бартон Я. (Канада), 1971 ² .
Вразливість як сукупність характеристик індивіда або групи, які впливають на їх здатність передбачати, впоратися з небезпекою, чинити опір і відновлюватися після неї.	Блейкі П., Кеннон Т., Віснер Б., Девіс Я. (Великобританія, Швеція), 1994 ³ .
Вразливість як опосередкований наслідок біофізичної вразливості природного середовища до кліматичних змін, у тому числі впливу екстремальних температур.	Кейтс Р.В. (США), 1985 ⁴ ; Вінсент К. (ПАР), 2004 ⁵ .
Вразливість окремих соціальних груп до катастроф і складних погодних умов; схильність реагувати на стихійне лихо, впоратися з ним і відновитися після нього з використанням відповідної інфраструктури та технологій.	Фланаган Б.Е., Грегори Е.В., Холлісі Е.Дж., Хайтгерд Дж.Л., Льюїс Б. (США), 2011 ⁶ .
Екологічний напрям досліджень	

² Hewitt K., Burton I. The hazardousness of a place: a regional ecology of damaging events. Research Publication 6, University of Toronto Press, Toronto, 1971.

³ Blaikie P., Cannon T., Davis I., Wisner B. At Risk: Natural Hazards, People's Vulnerability and Disasters. New York, NY: Routledge, 2004, 2nd Edition. 464 p.

⁴ Kates R. W. The interaction of climate and society. Climate impact assessment 27, 1985.

⁵ Vincent K. Creating an index of social vulnerability to climate change for Africa. *Tyndall Center for Climate Change Research. Working Paper*. 2004. № 56. P. 1-50.

⁶ Flanagan B. E., Gregory E. W., Hallisey E. J., Heitgerd J. L., Lewis B. A Social Vulnerability Index for Disaster Management. *Journal of Homeland Security and Emergency Management*. 2011. Vol. 8, Iss. 1. URL: <https://doi.org/10.2202/1547-7355.1792>.

Розуміння соціальної вразливості	Показові і цитовані дослідження
Вразливість як ступінь, з якою система може впоратися з екологічними змінами та її здатність до цього, диференційована просторовим моделюванням (зонуванням).	Каттер С.Л., Ширлі В.Л., Боруфф Б.Дж. (США, Австралія), 2003 ⁷ ; Паррі Л., Канціані О., Палутікоф Дж., Ван дер Лінден П., Хенсон К. (США, Великобританія), 2007 ⁸ .
Еколого-економічний напрям досліджень	
Вразливість як нездатність протистояти катастрофам при нижчому рівні доходів. Вразливість як антипод активній діяльності, що здатна приносити належний дохід.	О'Кіф Ф., Вестгейт К., Віснер Б. (Великобританія), 1976 ⁹ . Ван Нікерк Л., Ван Нікерк Д. (ПАР), 2009 ¹⁰ ; Уорд П.С., Шивлі Дж.Е. (Великобританія), 2017 ¹¹ .
Соціально-демографічний напрям досліджень	
Вразливість у періоди вікової трансформації, зокрема інклюзія молоді. Вразливість як відображення смертності, самооцінки слабкості і придатності за станом здоров'я, зокрема осіб похилого віку.	Ферлонг Е., Кармел Ф., Біггарт Е., Світінг Х., Вест П. (Великобританія), 2003 ¹² . Ендрю М.К., Мітніцкі А.Б., Роквуд К. (Канада), 2008 ¹³ .
Економіко-правовий напрям досліджень	
Вразливість як індикатор права доступу до наявних ресурсів; соціально сформоване явище, на яке впливають інституційні та економічні тенденції.	Адгер В.Н., Келлі П.М. (Великобританія), 1999 ¹⁴ .
Соціально-економічний напрям досліджень	
Вразливість як соціально сконструйована реакція на вплив небезпеки, що виникає внаслідок соціальних та економічних обставин повсякденного життя.	Морроу Б. (США), 1999 ¹⁵ .
Просторовий напрям досліджень	
Вразливість як динамічне відображення впливу на населення природних, технологічних та соціальних факторів (щільності населення, расової/етнічної приналежності, соціально-економічного статусу). Вразливість громад територій зі специфічними природними умовами (наприклад, прибережними, у руслі великих річок, зонах підвищеної сейсмічної активності та ін.). Вразливість міст з додатковими ризиками внаслідок концентрації населення та інфраструктури, як сприйнятливість, стійкість або	Каттер С.Л., Фінч К. (США), 2008 ¹⁶ ; Біркманн Й., Гаршаген М., Краас Ф., Куанг Н. (Німеччина, Великобританія), 2010 ¹⁷ .

⁷ Cutter S. L., Boruff B. J., Shirley W. L. Social Vulnerability to Environmental Hazards. *Social science quarterly*. 2003. Vol. 4, Is. 2. P. 242-261. URL: <https://doi.org/10.1111/1540-6237.8402002>.

⁸ Parry M. L., Canziani O., Palutikof J., Van der Linden P., Hanson C. Climate change 2007-impacts, adaptation and vulnerability: Working group II contribution to the fourth assessment report of the IPCC. Vol. 4. Cambridge University Press, 2007.

⁹ O'Keefe P., Westgate K., Wisner B. Taking the naturalness out of natural disasters. *Nature*. 1976. Vol. 260. P. 566-567.

¹⁰ Van Niekerk L., Van Niekerk D. Participatory action research: Addressing social vulnerability of rural women through income-generating activities. *JAMBA: Journal of Disaster Risk Studies*. 2009. № 2(2). P. 127-144. URL: <https://doi.org/10.4102/jamba.v2i2.20>.

¹¹ Ward P. S., Shively G. E. Disaster risk, social vulnerability, and economic development. *Disasters*. 2017. № 41(2). P. 324-351. URL: <https://doi.org/10.1038/260566a0>.

¹² Furlong A., Cartmel F., Biggart A., Sweetin H., West P. Youth transitions: Patterns of vulnerability and processes of social inclusion. Edinburgh: Scottish Executive Social Research, 2003.

¹³ Andrew M. K., Mitnitski A. B., Rockwood K. Social Vulnerability, Frailty and Mortality in Elderly People. *PLoS ONE*. 2008. № 3(5): e2232. URL: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0002232>.

¹⁴ Adger W. N., Kelly P. M. Social Vulnerability to Climate Change and the Architecture of Entitlements. *Mitigation and Adaptation Strategies for Global Change*. 1999. № 4. P. 253-266. <https://doi.org/10.1023/A:1009601904210>.

¹⁵ Morrow B.H. Identifying and mapping community vulnerability. *Disasters*. 1999. № 23. P. 1-18. URL: <https://doi.org/10.1111/1467-7717.00102>.

¹⁶ Cutter S. L., Finch C. Temporal and spatial changes in social vulnerability to natural hazards. *Proceedings of the national academy of sciences*. 2008. № 105(7). P. 2301-2306. URL: <https://doi.org/10.1073/pnas.0710375105>.

¹⁷ Birkmann J., Garschagen M., Kraas F., Quang N. Adaptive urban governance: new challenges for the second generation of urban adaptation strategies to climate change. *Sustainability Science*. 2010. Vol. 5(2). P. 185-206. URL: <https://doi.org/10.1007/s11625-010-0111-3>.

Розуміння соціальної вразливості	Показові і цитовані дослідження
здатність соціальних груп адекватно відновлюватися внаслідок небезпек і страждань від неприродної смерті, травм, втрат або порушень засобів до існування.	Мозер С.С., Кларк Дж.Е., Ратік С.Дж. (США), 1998 ¹⁸ ; Каттер С.Л., Емріх К.Т., Чен В. (США, Китай), 2013 ¹⁹ . Мартін С.А. (США), 2015 ²⁰ .
Управлінський напрям досліджень	
Вразливість та її наслідки як об'єкт планування розвитку громади (поселення) для долання можливих міжтериторіальних диспропорцій внаслідок чинників вразливості. Вразливість як просторово диференційована реакція на зовнішні впливи, регулювання якої потребує вивчення досвіду інших громад та консолідації зусиль з утворенням мереж стійкості. Вразливість як залежність від стійкості громади, наявності ресурсів і стратегії, необхідних для відновлення.	Лі Ю.Дж. (Тайвань), 2014 ²¹ . Чанг С.Е., Іп Дж.З.К., Ван Зійл де Йонг Ш.Л. та ін. (США, Канада), 2015 ²² . Бергstrand К., Майєр Б., Брамбек Б., Чжан І. (США), 2015 ²³ .
Соціально-інклюзивний напрям досліджень	
Вразливість осіб з фізичними, сенсорними та когнітивними обмеженнями як форм соціального відчуження, які проявляються з більшою силою в бідних громадах. Вразливість осіб з обмеженими можливостями у навчанні, що потребує контролю ризиків зловживання. Вразливість осіб з обмеженими можливостями під час стихійного лиха, що вимагає медичного, сімейного, соціального, освітнього захисту та відновлення життєво важливих соціальних мереж. Вразливість та її долання через працетерапію.	Хемінгуей Л., Прістлі М. (Великобританія), 2006 ²⁴ . Файсон Р. (Великобританія), 2009 ²⁵ . Пік Л., Стоуг Л.М. (США), 2010 ²⁶ . Фаріас М.Н., Лейте Дж.Д. (Бразилія), 2021 ²⁷ .
Міграційний напрям досліджень	
Вразливість як результат зміни структури населення внаслідок міграції з необхідністю формування стійкості суспільної системи. Вразливість до природних небезпек та кліматичних змін як чинник міграції.	Доннер В., Родрігес Х. (США), 2008 ²⁸ . Маклеман Р.А., Хантер Л.М. (Канада), 2010 ²⁹ ; Адгер В.Н., де Кампос Р.С., Мортре К. (Великобританія), 2018 ³⁰ .

¹⁸ Clark G. E., Moser S. C., Ratick S. J. et al. Assessing the Vulnerability of Coastal Communities to Extreme Storms: The Case of Revere, MA., USA. *Mitigation and Adaptation Strategies for Global Change*. 1998. № 3. P. 59-82. URL: <https://doi.org/10.1023/A:1009609710795>.

¹⁹ Chen W., Cutter S. L., Emrich C. T. et al. Measuring social vulnerability to natural hazards in the Yangtze River Delta region, China. *International Journal of Disaster Risk Science*. 2013. № 4. P. 169-181. URL: <https://doi.org/10.1007/s13753-013-0018-6>.

²⁰ Martin S. A. A framework to understand the relationship between social factors that reduce resilience in cities: Application to the City of Boston. *International Journal of Disaster Risk Reduction*. 2015. Vol. 12. P. 53-80. URL: <https://doi.org/10.1016/j.ijdr.2014.12.001>.

²¹ Lee Y.-J. Social vulnerability indicators as a sustainable planning tool. *Environmental Impact Assessment Review*. 2014. Vol. 44. P. 31-42. URL: <https://doi.org/10.1016/j.eiar.2013.08.002>.

²² Chang S. E., Yip J. Z. K., Van Zijll de Jong S. L. et al. Using vulnerability indicators to develop resilience networks: a similarity approach. *Nat Hazards*. 2015. № 78. P. 1827-1841. URL: <https://doi.org/10.1007/s11069-015-1803-x>.

²³ Bergstrand K., Mayer B., Brumback B., Zhang Y. Assessing the Relationship Between Social Vulnerability and Community Resilience to Hazards. *Social Indicators Research*. 2015. № 122(2). P. 391-409. URL: <https://doi.org/10.1007/s11205-014-0698-3>.

²⁴ Hemingway L., Priestley M. Natural hazards, human vulnerability and disabling societies: A disaster for disabled people? *Review of Disability Studies: An International Journal*. 2006. Vol. 2(3). URL: <https://scholarspace.manoa.hawaii.edu/bitstream/10125/58270/1/1037.pdf>.

²⁵ Fyson R. Independence and learning disabilities: why we must also recognize vulnerability. *The Journal of Adult Protection*. 2009. Vol. 11, No. 3. P. 18-25. URL: <https://doi.org/10.1108/14668203200900018>.

²⁶ Peek L., Stough L. M. Children with disabilities in the context of disaster: A social vulnerability perspective. *Child development*. 2010. Vol. 81(4). P. 1260-1270. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2010.01466.x>.

²⁷ Farias M. N., Leite J. D. Social vulnerability and Covid-19: considerations based on social occupational therapy. *Cadernos Brasileiros de Terapia Ocupacional*. 2021. № 29. e2099. URL: <https://doi.org/10.1590/2526-8910.ctoEN2099>.

²⁸ Donner W., Rodríguez H. Population composition, migration and inequality: The influence of demographic changes on disaster risk and vulnerability. *Social forces*. 2008. Vol. 87(2). P. 1089-1114. URL: <https://doi.org/10.1353/sof.0.0141>.

²⁹ McLeman R. A., Hunter L. M. Migration in the context of vulnerability and adaptation to climate change: insights from analogues. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*. 2010. Vol. 1(3). P. 450-461. URL: <https://doi.org/10.1002/wcc.51>.

³⁰ Adger W. N., de Campos R. S., Mortreux C. Mobility, displacement and migration, and their interactions with

Розуміння соціальної вразливості	Показові і цитовані дослідження
Епідеміологічний напрям досліджень	
Вразливість як підвищений ризик внаслідок відсутності доступу до якісної інфраструктури і послуг. Вразливість фінансова, зокрема працівників, які втратили роботу, та необхідність державної підтримки відповідальної фінансової поведінки. Вразливість та стійкість суспільства як умова зниження ризиків пандемії при суворій урядовій політиці дотримання заходів безпеки.	Карайє І.М., Хорні Дж.А. (США), 2020 ³¹ . Могаджі Е. (Великобританія), 2020 ³² . Вонг М.С, Тео Дж., Хуан Ц., Вонг С.Х. (Гонконг), 2020 ³³ .

Джерело: узагальнено автором на основі вказаних у таблиці джерел

Перші дослідження з виокремленням категорії соціальної вразливості та з переважанням природно-техногенного й еколого-економічного напрямів здійснені вченими К. Хевітом, Я. Бартоном (1971)³⁴, Ф. Кіфом, К. Вестгейтом, Б. Віснером (1976)³⁵, Р. Кейтсом (1985)³⁶, П. Блейкі, Т. Кенноном, Б. Віснером, Я. Девісом (1994)³⁷, С. Каттер, Б. Боруффом, В. Ширлі В.Л. (2003)³⁸. Останнє дослідження (С. Каттер та ін.) є фундаментальним для методології оцінювання соціальної вразливості населення та входить до публікацій з надзвичайно високим рівнем цитування до нинішнього часу.

У дослідженнях соціальної вразливості населення іноземних учених вирізняються дві «архетипні» моделі, які пояснюють закономірності виникнення вразливості та реакції на неї:

- модель тиску та звільнення – прогресування вразливості (Pressure and Release (PAR) Model), запропонована у дослідженні вчених Великобританії і Швеції П. Блейкі та ін. 1994 року (рис. 1.2). Учені систематизують детермінанти прогресування вразливості в катастрофу внаслідок посилення небезпеки³⁹. Дана модель включає весь комплекс детермінант, у тому числі соціально-економічного характеру, схематизуючи закономірності виникнення соціальної вразливості та основні напрями її регулювання;

- модель «ризик-небезпека» (Risk-Hazard (RH) Model), запропонована у дослідженні вчених США Б.Л. Тернера та ін. 2003 року (рис. 1.3). Учені

vulnerability and adaptation to environmental risks. In Routledge handbook of environmental displacement and migration Routledge. 2018. P. 29-41.

³¹ Karaye I. M., Horney J. A. The impact of social vulnerability on COVID-19 in the US: an analysis of spatially varying relationships. *American journal of preventive medicine*. 2020. № 59(3). P. 317-325. URL: <https://doi.org/10.1016/j.amepre.2020.06.006>.

³² Mogaji E. Financial Vulnerability During a Pandemic: Insights for Coronavirus Disease (COVID-19). *Research Agenda Working Papers*. 2020. Vol. 2020, No 5. P. 57-63. URL: <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3564702>.

³³ Wong M. C., Teoh J. Y., Huang J., Won S. H. The potential impact of vulnerability and coping capacity on the pandemic control of COVID-19. *The Journal of Infection*. 2020. Vol. 81(5). P. 816-846. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jinf.2020.05.060>.

³⁴ Hewitt K. Burton I. The hazardousness of a place: a regional ecology of damaging events. Research Publication 6, University of Toronto Press, Toronto, 1971.

³⁵ O'Keefe P., Westgate K., Wisner B. Taking the naturalness out of natural disasters. *Nature*. 1976. Vol. 260. P. 566-567.

³⁶ Kates R. W. The interaction of climate and society. *Climate impact assessment* 27, 1985.

³⁷ Blaikie P., Cannon T., Davis I., Wisner B. At Risk: Natural Hazards, People's Vulnerability and Disasters. New York, NY: Routledge, 2004, 2nd Edition. 464 p.

³⁸ Cutter S. L., Boruff B. J., Shirley W. L. Social Vulnerability to Environmental Hazards. *Social science quarterly*. 2003. Vol. 4, Is. 2. P. 242-261. URL: <https://doi.org/10.1111/1540-6237.8402002>.

³⁹ Blaikie P., Cannon T., Davis I., Wisner B. At Risk: Natural Hazards, People's Vulnerability and Disasters. New York, NY: Routledge, 2004, 2nd Edition. 464 p.

обґрунтовують залежність вразливості не лише від небезпеки, але й чутливості та стійкості системи. Тому базова конструкція оцінки вразливості включає систему «людина-середовище» та зв'язки всередині і поза системою, що здатні впливати на їхню вразливість⁴⁰.

Узагальнення розвитку концепції соціальної вразливості у працях іноземних учених дозволяє зробити висновок, що, незважаючи на розширення дослідницької проблематики, природно-техногенний та екологічний напрями залишаються основними. У найновіших дослідженнях вони поєднуються з соціально-інклюзивним, соціально-економічним, просторовим і міграційним напрямками.

Природно-техногенний напрям концентрує увагу на взаємозв'язку соціальної і біофізичної вразливості населення, яка може виникати внаслідок різних детермінант. У сучасних умовах зростають соціально-економічні впливи на вразливість населення. Відтак їх дослідження є актуальним науковим завданням з виявленням причин обмеженого доступу населення до ресурсів та реалізації їх прав у сучасному суспільстві.

Рис. 1.2. Модель тиску та звільнення (Pressure and Release (PAR) Model)

Джерело: [41]

⁴⁰ Turner B. L., Kasperson R. E., Matson P. A., McCarthy J. J., Corell R. W., Christensen L., ... Schiller, A. A framework for vulnerability analysis in sustainability science. *Proceedings of the national academy of sciences*. 2003. Vol. 100(14). P. 8074-8079. URL: <https://doi.org/10.1073/pnas.1231335100>.

⁴¹ Blaikie P., Cannon T., Davis I., Wisner B. *At Risk: Natural Hazards, People's Vulnerability and Disasters*. New York, NY: Routledge, 2004, 2nd Edition. 464 p.

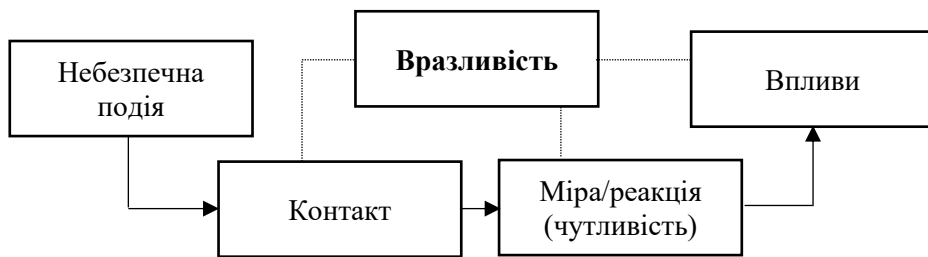

Рис. 1.3. Модель «ризик-небезпека» (Risk-Hazard (RH) Model)
Джерело: ⁴²

В Україні дослідження соціальної вразливості, на відміну від праць іноземних учених, не відзначаються переважанням природно-техногенної й екологічної проблематики. Ймовірно, це зумовлено порівняно стабільними природно-кліматичними умовами в Україні, хоча останній період показав загострення даного питання (повені, посилення вітру, посухи і підвищені ризики пожеж та ін.). У більшості досліджень щодо надзвичайних ситуацій проблеми вразливості автори торкаються побічно. Винятком є праця Є. Хлобистова, Л. Жарової і С. Волошин (2009), в якій піднімається питання оцінки вразливості в системі оцінювання наслідків і зниження ризиків виникнення надзвичайних ситуацій ⁴³.

Огляд праць українських учених підтвердив, що більш розвинутим є соціально-економічний напрям дослідження соціальної вразливості.

У праці Л. Стожок (2010) серед чинників вразливості визначено нестійке економічне становище внаслідок фінансово-економічної кризи та обґрунтовано заходи пом'якшення для різних соціальних груп населення ⁴⁴.

В. Звонар (2016) піднімає питання розвитку соціального підприємництва в контексті трудової інтеграції вразливих груп населення ⁴⁵.

Соціально-економічний (базований на концепції бідності), економіко-правовий (визначення категорій вразливих осіб) напрями дослідження соціальної вразливості розкриває О. Мальцева (2021) ⁴⁶. Дане дослідження носить фундаментальний характер та закладає теоретичні підвалини для розвитку концепції соціальної вразливості в українській економічній науці.

Управлінський напрям дослідження соціальної вразливості населення, як правило, розвиває проблематику соціального захисту населення. Більшість праць розосереджують увагу щодо категорій соціального захисту, не

⁴² Turner B. L., Kasperson R. E., Matson P. A., McCarthy J. J., Corell R. W., Christensen L., ... Schiller, A. A framework for vulnerability analysis in sustainability science. *Proceedings of the national academy of sciences*. 2003. Vol. 100(14). P. 8074-8079. URL: <https://doi.org/10.1073/pnas.1231335100>.

⁴³ Хлобистов Є. В., Жарова Л. В., Волошин С. М. Методичні підходи до оцінки наслідків надзвичайних ситуацій: порівняльний аналіз української та міжнародної практик. *Механізм регулювання економіки*. 2009. №4, Т.1. С. 24-33.

⁴⁴ Стожок Л. Г. Соціальна вразливість та її особливості в період кризи. *Формування ринкової економіки* : зб. наук. пр. Спец. вип.: Соціально-трудова відносина: теорія та практика : у 3 т. 2010. Т. 2. С. 353-361.

⁴⁵ Звонар В. П. Соціальне підприємництво в контексті викликів довготривалого безробіття в Україні. *Економіка та суспільство*. 2016. № 5. С. 294-298.

⁴⁶ Мальцева О. І. Наукові підходи до визначення вразливості та виокремлення вразливих груп населення. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка : Педагогічні науки*. 2021. № 1(339). Ч. 2. С. 62-71. URL: [https://doi.org/10.12958/2227-2844-2021-1\(339\)-2-62-71](https://doi.org/10.12958/2227-2844-2021-1(339)-2-62-71).

прив'язуючи його необхідність до соціальної вразливості. Окремі напрацювання з даного приводу здійснені О. Нікітчиною (2010), яка визначає пріоритети захисту вразливих осіб⁴⁷. В. Бідак та Л. Павлова (2014) акцентують на адресній допомозі найбільш вразливим (нужденним) категоріям населення в контексті вдосконалення соціального захисту⁴⁸. І. Колосовська та О. Нема (2018) формулюють рекомендації щодо вдосконалення публічного управління у сфері соціальної роботи з вразливими категоріями населення⁴⁹. Механізми соціальної вразливості і трансформацію інститутів соціального захисту в контексті їх реалізації визначає М. Руженський (2016) у своїй дисертаційній роботі⁵⁰. М. Кропивницький (2019) обґрунтовує превентивний механізм раннього виявлення вразливості населення та попередження соціальних ризиків⁵¹. В. Николаєва (2021) у дисертації на предмет управління розвитком системи соціальної роботи виділяє поряд з соціально вразливими особами потенційно небезпечні верстви населення як «об'єкти» соціальної політики⁵².

Проблематика досліджень на стику соціально-економічного та управлінського напрямів розвивається у дослідженнях Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Зокрема в колективній монографії за редакції Е. Лібанової (2015) щодо людського розвитку і модернізації соціальної політики питання соціальної вразливості піднімається в контексті: «вразливої» зайнятості; підвищеної вразливості молоді і сільського населення (до майнової нерівності); вразливості мови; визначення «осередків» найвищої вразливості за показниками рівня й якості життя⁵³.

О. Макарова (2017) обґрунтовує пріоритети політики зниження соціальної вразливості з акцентом на регулювання соціально-економічних причин – шляхом долання розривів фактичного і законодавчо встановленого прожиткового мінімуму, забезпечення повної зайнятості, реалізації реактивних і проактивних стратегій, підвищення соціальної згуртованості та ефективності суспільних інститутів⁵⁴.

⁴⁷ Нікітчина О. В. Особливості формування інституту соціального захисту населення України (на прикладі Житомирської області). *Економіка. Управління. Інновації. Серія : Економічні науки*. 2010. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2010_2_31.

⁴⁸ Бідак В. Я., Павлова Л. О. Функціонально-цільовий підхід в удосконаленні системи соціального захисту населення: загальнодержавний і регіональний аспекти. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2014. Вип. 5. С. 430-441.

⁴⁹ Колосовська І., Нема О. Удосконалення публічного управління у сфері соціальної роботи на регіональному рівні. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2018. Вип. 4. С. 109-114.

⁵⁰ Николаєва В. І. Державне управління розвитком системи соціальної роботи в умовах транзитивного суспільства : Дис. ... доктора наук з держ. упр. : 25.00.02. Маріуполь, 2021. 589 с.

⁵¹ Кропивницький М. О. Бюджетне та позабюджетне фінансування соціального забезпечення громадян України: адміністративно-правовий аспект : Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Львів, 2019. 254 с.

⁵² Руженський М. М. Трансформація інститутів соціального захисту населення в транзитивній економіці : Дис. ... доктора екон. наук. : 08.00.01. Київ, 2016. 411 с.

⁵³ Людський розвиток в Україні. Модернізація соціальної політики: регіональний аспект (колективна монографія) / за ред. Е.М. Лібанової ; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. К., 2015. 356 с.

⁵⁴ Макарова О. В. Пріоритети політики зниження соціальної вразливості. *Демографія та соціальна економіка*. 2017. № 2. С. 102-111. URL: <https://doi.org/10.15407/dse2017.02.102>

Взаємозв'язок нужденності і вразливості як підстави для соціальної підтримки населення в контексті управлінських підходів доводить у дисертаційному дослідженні А. Реут (2019) ⁵⁵.

На стику педагогіки та управління досліджують соціальну вразливість О. Караман і Я. Юрків (2019), обґрунтовуючи новий формат соціальної роботи з вразливими особами на рівні територіальних громад ⁵⁶. Також комплексне дисертаційне дослідження щодо соціальної роботи з вразливими особами на рівні громад провела Г. Кучер (2019) ⁵⁷. М. Скочко (2020) здійснює ретроспективний аналіз виокремлення соціальної роботи натомість філантропного підходу системи допомоги вразливому населенню ⁵⁸.

Таким чином, в українських дослідженнях соціальна вразливість населення здебільшого розглядається:

- за соціально-економічним напрямом з виявленням особливостей у контексті бідності, економічної нестабільності, рівня доходів і витрат населення;
- за управлінським напрямом з обґрунтуванням пріоритетів соціального захисту вразливих категорій населення;
- за соціально-інклюзивним напрямом з визначенням специфічних підходів педагогіки щодо соціально вразливих категорій осіб, зокрема дітей, молоді, осіб з обмеженими можливостями.

Актуальність комплексного дослідження соціальної вразливості населення України залишається високою. *Значний потенціал розвитку мають теоретико-методологічні і прикладні положення соціально-економічного напрямку дослідження соціальної вразливості населення з поєднанням різних просторових (рівні держави, регіонів, громад та різних типів поселень) і соціально-демографічних (вікові, гендерні, валеологічні, етнічні, релігійні та ін. особливості) підходів.*

У цілому *проблематика дослідження соціальної вразливості за соціально-економічним напрямом* може охоплювати питання:

- дослідження вразливості в розрізі соціальних (соціально-вразливих) груп, у тому числі які здатні відновитись (адаптуватись) чи ні;
- дослідження джерел (факторів) вразливості різних соціальних груп або джерел вразливості, характерних одній соціальній групі ⁵⁹:
 - а) дослідження складних соціальних умов:
 - перебування у складних природних умовах (постійно або внаслідок природних, техногенних, соціальних катастроф);

⁵⁵ Реут А. Г. Соціальна підтримка населення України: оцінювання та напрями реформування : Дис. ... канд. екон. наук : 08.00.07. Київ, 2019. 263 с.

⁵⁶ Караман О. Л., Юрків Я. І. Вразливі категорії населення як об'єкт соціальної роботи в громаді. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки*. 2019. № 6(329), Ч.1. С. 5-15. URL: [https://doi.org/10.12958/2227-2844-2019-6\(329\)-1-5-15](https://doi.org/10.12958/2227-2844-2019-6(329)-1-5-15).

⁵⁷ Кучер Г. М. Соціальна робота з вразливими категоріями населення в умовах територіальної громади : Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Умань, 2019. 301 с.

⁵⁸ Скочко М. Організація і здійснення соціальної допомоги вразливим верствам населення України: від філантропії до професіоналізму. *Історико-педагогічний альманах*. 2020. № 1. URL: <https://doi.org/10.31499/2307-4833.1.2020.217305>.

⁵⁹ Вразливі категорії населення – соціально-психологічні характеристики: Радник з питань соціальної згуртованості. URL: <https://radnyk.org/i-vrazlyvi-kategoriyi-naselennya-soczialno-psyhologichni-harakterystyky/>

– перебування у складних життєвих умовах (матеріальних, споживчо-навантажувальних (неповні, багатодітні сім'ї), майнових, статусних – щодо основного виду діяльності, місця перебування, наслідків злочинної поведінки, насильства, експлуатації, торгівлі людьми);

– захворювання (стан здоров'я);

– функціональні обмеження та особливі потреби;

– вік (дитячий, підлітковий, похилий);

– освіта та професія, які не відповідають соціальним умовам;

– етнічна, расова приналежність;

б) дослідження викликів зовнішніх умов:

– нестабільність і кризи – економічні, політичні, військові, екологічні, культурні та ін.;

– структурні трансформації – реформи, ринкові зміни, що потребують адаптації;

– відсутність соціальної підтримки;

– порушення прав та соціально-правова незахищеність;

– демографічні та інфраструктурні навантаження.

Широка проблематика дослідження соціальної вразливості населення з переважанням соціально-економічного напрямку обумовлює складну *теоретико-методологічну платформу*. Вона поєднує концептуальні, теоретичні і методичні засади дослідження соціально-вразливості населення.

Теоретична складова такої платформи включає концепції і теорії, які можна розподілити за блоками:

- теоретичні обґрунтування щодо передумов соціальної вразливості: економічного розвитку і зростання (економічні умови як чинник добробуту), структури зайнятості (зокрема поширення некваліфікованої зайнятості – «unskilled occupation»), мобільності (переміщення як чинник вразливості), суспільного здоров'я, соціальної справедливості;

- теоретичні обґрунтування щодо причин соціальної вразливості: ризиків, загроз, небезпек, шоків;

- теоретичні обґрунтування щодо проявів соціальної вразливості:

- на суспільному рівні: бідності; безробіття; боргу (заборгованість з виплати заробітної плати); фінансової стійкості (пенсійного фонду, фонду соціального страхування, фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування (суми непогашеної позики, що надавалася з державного бюджету фондам на покриття дефіциту власних надходжень)); соціальної інфраструктури (доступність, якість); соціальної напруги;

- на індивідуальному рівні: доходів та витрат (купівельна спроможність, зміни доходів); якості освіти (відповідність рівня освіти і зайнятості), стабільності (відчуття невпевненості через відсутність можливості отримання стабільного доходу, низький рівень соціальних виплат та низьку якість охорони здоров'я⁶⁰; соціального відчуження;

⁶⁰ Стожок Л. Г. Соціальна вразливість та її особливості в період кризи. *Формування ринкової економіки* : зб. наук. пр. Спец. вип.: Соціально-трудова відносина: теорія та практика : у 3 т. 2010. Т. 2. С. 353-361.

- теоретичні обґрунтування щодо розривів (за станом і тенденціями):
 - просторових: конвергенції, дивергенції; поляризованого розвитку;
 - суспільної взаємодії: соціально-економічної нерівності; соціальних ролей і статусу; нерівності гендерної, вікової, расової, етнічної та ін.;
- теоретичні обґрунтування щодо поведінкових аспектів: патерналізм vs соціальна активність; девіація негативна (алкоголізм, наркоманія, суїцид, насильство, злочинність, тероризм) vs девіація позитивна (героїзм, трудоголізм, альтруїзм, волонтаризм);
- теоретичні обґрунтування щодо наслідків соціальної вразливості:
 - на суспільному рівні: криз (соціальна криза, криза суспільства vs соціальна згуртованість); соціальної відповідальності; аномії; резилентності й адаптаційного потенціалу; стійкості громади (здатність успішно впоратися з порушеннями та координувати заходи з відновлення⁶¹);
 - на індивідуальному рівні: соціальної ексклюзії/інклюдії; цифрової ексклюзії; депривації, соціальної ізоляції, відторгнення, дискримінації, ксенофобії; придатності і слабкості (individual frailty/fitness); одиночної сім'ї та одиноких батьків;
- теоретичні обґрунтування щодо регулювання соціальної вразливості: суспільного договору; проактивності; повної зайнятості; соціального захисту і страхування; подібності і диференційованої вразливості (потреба консолідації зусиль в регулюванні вразливості для територій (об'єктів) зі схожими реакціями).

Рис. 1.4 узагальнює теоретичні обґрунтування дослідження соціальної вразливості населення за соціально-економічним напрямом. Теоретико-методологічну платформу доповнюють основні підходи до дослідження соціальної вразливості. Як правило, переважає системний підхід, адже вразливість виникає у системі взаємодій і взаємозалежностей людини, суспільства і навколишнього середовища, внаслідок чого формуються певні реакції. Інституційний підхід робить акцент на вразливість конкретних інститутів. Просторово-структурний підхід дозволяє виявляти специфіку окремих територій за структурними параметрами – соціально-демографічними, соціально-економічними, інфраструктурними та ін.

Отже, концепція соціальної вразливості продовжує розвиватись у світовій науці. Вразливість є міждисциплінарною категорією, яка актуалізує різні напрями дослідження. Що стосується України, то є необхідними наукові розробки за соціально-економічним напрямом дослідження соціальної вразливості населення. Він акцентує на умовах рівності та справедливості доступу до ресурсів, створення середовища можливостей, де за належних економічних, політичних, інфраструктурних обставин посилюється індивідуальна відповідальність за рівень і якість життя.

⁶¹ Rotmans J., Walker W. E., Harremoës P., Van der Sluijs J. P., Van Asselt M. B. A., Janssen P., Von Krauss M. P. K. Defining uncertainty: a conceptual basis for uncertainty management in model-based decision support. *Integrated assessment*. 2003. № 4(1). P. 5-17. URL: <https://doi.org/10.1076/iaij.4.1.5.16466>.

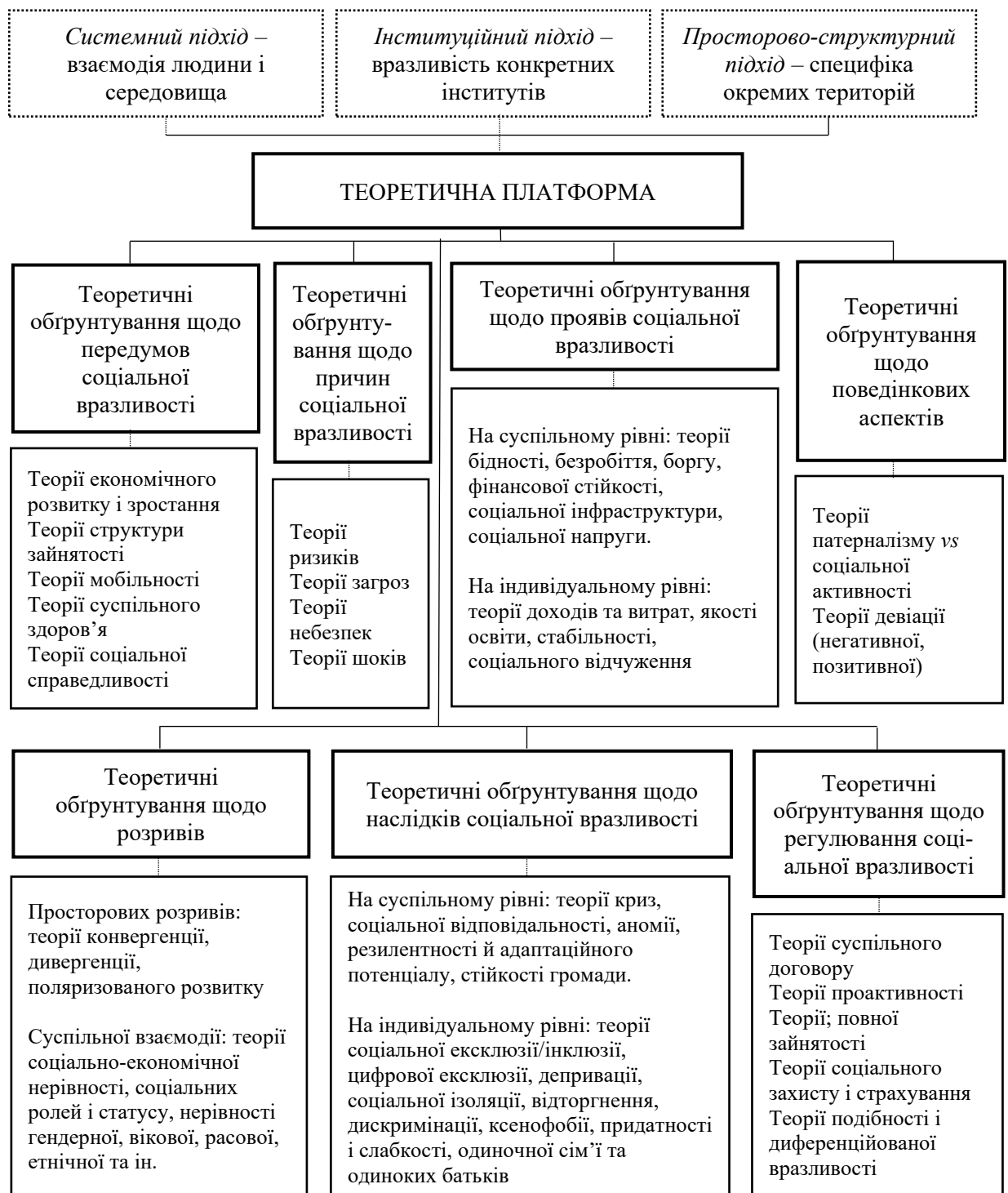

Рис. 1.4. Теоретична платформа дослідження соціальної вразливості населення за соціально-економічним напрямом

Джерело: узагальнено автором

На тлі численних досліджень щодо різних аспектів життя людини і суспільства, в економічній теорії залишається недостатньо розвинутою методологія дослідження соціальної вразливості населення з оцінюванням соціально-економічних особливостей. Є необхідним наукове обґрунтування методичних підходів до оцінювання вразливості з подальшою апробацією на різних просторових рівнях.

1.2. Соціальна вразливість населення та її індикатори: структура і сутнісно-змістові положення

Оскільки на сьогоднішній день існують різні підходи до визначення соціальної вразливості, то стартовим пунктом у методології її оцінювання є уточнення суті цього поняття. З одного боку, досить поширеним є розуміння вразливості як нездатності системи чи окремої одиниці протистояти впливу недружного середовища⁶². Або ж як її сприйнятливості, схильності змінюватись, зазнавати втрат чи пошкоджень під впливом небезпечних подій⁶³. З іншого боку, під вразливістю розуміють таку «характеристику людини, групи, чи їхнього становища, що впливає на їх здатність передбачати природні лиха, справлятися з ними, чинити опір та відновлюватися після них»⁶⁴.

На наш погляд, ці визначення не взаємовиключають один одного, а навпаки – доповнюють. Тобто, у вузькому значенні вразливість можна розглядати лише як чутливість до уражень, слабкість певної системи та її нездатність справлятися із зовнішніми загрозами. У ширшому розумінні це поняття включає також і певну міру стійкості системи та її здатності відновлюватися після збитків, завданих небезпечною подією. До небезпечних подій належать ті, які «за своїми наслідками становлять загрозу життю або здоров'ю населення чи призводять до завдання матеріальних збитків»⁶⁵. Такі події створюють надзвичайні ситуації різні за масштабами поширення, за кількістю постраждалих осіб та розмірами економічних, екологічних, фізичних та іншого роду втрат. Існує безліч подій, які становлять небезпеку для людини, це і стихійні лиха, аварії, катастрофи, пожежі, епідемії, терористичні акти, збройні конфлікти, війни та ін. Загалом, у науковій літературі сформувалась ціла низка підходів до класифікації небезпек, більшість з яких стосується природних небезпек за джерелами їх походження (напр, геофізичні, гідрологічні, атмосферні, біологічні та інші небезпечні події). Одним з найбільш комплексних є підхід К. Хьюїтта (Hewitt), який виділяє такі групи⁶⁶:

- Природні небезпеки включають чотири типи: метеорологічні, гідрологічні, геолого-геоморфологічні, біологічні та хвороботворні небезпеки;
- Технологічні небезпеки включають небезпечні матеріали, руйнівні процеси та небезпечні конструкції;
- Небезпеки соціального характеру включають збройне, злочинне та організоване насильство;
- Змішані небезпеки включають туман, руйнування греблі та вибух газу;

⁶² Vulnerability. Wikipedia, the free encyclopedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Vulnerability#cite_note-1

⁶³ United Nations Development Programme. Putting People First: Practice, Challenges and Innovation in Characterizing and Mapping Social Groups Introduction to Social Vulnerability. URL: <https://understandrisk.org/event-session/putting-people-first/>

⁶⁴ Wisner B., Blaikie P., Cannon T., Davis I. At risk: natural hazards, people's vulnerability and disasters. Second edition. 2004. 134 p. P. 11.

⁶⁵ Кодекс цивільного захисту України. Документ 5403-VI (редакція від 21.03.2022 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text>

⁶⁶ Shi P. Hazards, Disasters, and Risks. *Disaster Risk Science*. 2019 Jun 5, P. 1–48. doi: 10.1007/978-981-13-6689-5_1. PMID: PMC7123175.

- Складні катастрофи включають голод, біженців, отруйні повені, ядерні відходи та вибухи атомних електростанцій.

Не зважаючи на смертоносну силу природних катастроф (землетрусів, цунамі, повеней та ін.), вони не становлять головну причину масової загибелі населення. Постійним джерелом небезпеки для суспільства є насильство та катастрофи війни. У минулому столітті майже половина всіх зареєстрованих випадків голоду була спричинена війною, насильством або конфліктом⁶⁷. Крім того, збройні конфлікти часто посилюють дію природних небезпек та спричиняють епідемії. Тому соціальна вразливість, пов'язана з війною чи збройним конфліктом потребує детальнішого, окремого дослідження.

Отже, попри те, що соціальна система може зазнавати негативного впливу небезпечних подій, є чутливою до них, вона ще й володіє певною здатністю справлятися з їх наслідками чи навіть запобігати їм. Ця сентенція сформульована нами в руслі проактивного підходу до оцінювання соціальної вразливості. Його представники трактують концепцію соціальної вразливості як інструмент локальної спільноти⁶⁸. Феноменологія життя мешканців певної території змушує їх аналізувати, усвідомлювати та обговорювати їхні слабкості та потреби, а також сильні сторони та можливості. Тобто кожна громада повинна готуватися до небезпечних подій і реагувати на них. Це вимагає комплексної оцінки соціальної вразливості. Так, при її дослідженні виділяють такі три важливі фактори⁶⁹: диспозиція, схильність зазнати впливу лиха, катастрофи (exposure); чутливість (susceptibility); резилентність (resilience).

Перший фактор вразливості (E – exposure) – диспозиція, схильність – це ймовірність соціальної системи зазнати змін, збитків під впливом надзвичайних подій, першочергово завдяки своєму розташуванню. Закономірно, що близькість до джерела небезпеки значно збільшує шанси того, що люди чи фізичні предмети (майно, інфраструктура, культурна спадщина, сільськогосподарські угіддя та ін.) підлягатимуть негативному впливу цієї небезпеки. Наприклад, під час повені найбільше збитків зазнають будівлі, території, які знаходяться найближче до водойми, а під час зовнішнього військового вторгнення, як правило, першочергово страждають мешканці, населені пункти, які межують з країною-агресором. Підбір індикаторів для вивчення цього фактора залежить від того, до якого саме виду небезпеки оцінюється вразливість. Наприклад, при вивченні соціальної вразливості певної території до повені дослідники аналізують такі показники⁷⁰: населення, яке живе біля берегової лінії (у %), приріст такого населення за останніх 10 років (%), дешеве житло (%), зона зсувів (% до загальної

⁶⁷ Paul S. Vulnerability Concepts and its Application in Various Fields: A Review on Geographical Perspective. *Journal of Life and Earth Science*. 8, (Aug. 2014), 63–81. DOI: 10.3329/jles.v8i0.20150.

⁶⁸ Singh S.R., Eghdami M.R., Singh S. The Concept of Social Vulnerability: A Review from Disasters Perspectives. *International Journal of Interdisciplinary and Multidisciplinary Studies (IJIMS)*, 2014, Vol 1, No.6, 71-82. P. 75.

⁶⁹ Balica S., Wright N. Reducing the complexity of the flood vulnerability index. *Environmental hazards*. 2010, № 9, pp: 321-339. P.322

⁷⁰ Kumar D, Kumar R. B., Shyam S, Ratnayake U.R. Indicator based assessment of integrated flood vulnerability index for Brunei Darussalam. *International journal of disaster risk management (IJDRM)*, 2021, Vol. 2, No. 2. pp. 47-70. URL: <https://doi.org/10.18485/ijdrm.2020.2.2.4> P. 51.

площі досліджуваної території), кількість гідроелектростанцій, рівень урбанізації, пустки (%) та ін.

Чутливість, сприйнятливність (S – susceptibility) є ще одним фактором вразливості певної системи. Він стосується її характеристик, включаючи соціальний контекст, і передбачає наявність таких елементів, які визначають ймовірність зазнати шкоди під час надзвичайної ситуації. Йдеться про готовність та усвідомлення небезпеки людьми, які живуть у зоні ризику, про інституції, покликані зменшувати негативний ефект небезпек та існування можливих заходів (наприклад, евакуаційних коридорів). При дослідженні чутливості використовують такі індикатори⁷¹: густота населення, приріст населення, діти до 15 років, особи жіночої статі, люди з інвалідністю, особи похилого віку, великі домогосподарства, рівень бідності, індекс людського розвитку, кількість об'єктів виробництва, загальна кількість річок (при дослідженні вразливості до повені) та ін.

Окрім схильності і чутливості до уражень під впливом небезпечних подій, соціальна система володіє також і певною здатністю справлятися з ними, яку дослідники здебільшого називають резилентністю (R – resilience – гнучкість, еластичність)⁷². Йдеться про спроможність до позитивної адаптації, вміння подолати та здатність відновлюватися після стихійного чи антропогенного лиха. При цьому, трьома основними компонентами резилентності є міцність, адаптивність та здатність до трансформацій⁷³. У свою чергу, для того, щоб покращити ці три компоненти, необхідно зберегти і посилити такі ключові параметри: стійкість, здатність до навчання, винахідливість, гнучкість, резервування та інноваційність⁷⁴. Оцінюванню резилентності слугують такі індикатори: кількість зареєстрованих транспортних засобів на 1000 км², кількість лікарень на тисячу населення, усвідомлення небезпеки, попередній досвід, територія відкритого простору (%), лісовий покрив (%) та ін.

Слід зауважити, що у науковій літературі з даної проблематики сформувався два підходи до розуміння співвідношення резилентності та вразливості⁷⁵. Представники першого підходу розглядають ці два поняття як цілком протилежні⁷⁶, де високий рівень вразливості передбачає низьку резилентність і навпаки. В межах другого підходу резилентність розглядають як невід'ємну частину вразливості. Вразливість і стійкість трактуються як динамічні поняття, пов'язані з різними фазами циклу катастроф (вплив–реагування–відновлення–готовність), природа їх взаємозв'язку є також

⁷¹ Kumar D, Kumar R. B., Shyam S, Ratnayke U.R. Indicator based assessment ...P. 51-52.

⁷² Balica S., Wright N. Reducing the complexity of the flood vulnerability index. *Environmental hazards*. 2010, № 9, pp: 321-339. P.322.

⁷³ Galderisi, A., Ceudech, A., Ferrara, F. F., Profice, A. S. (2010) Integration of different vulnerabilities vs. Natural and Na-tech Hazards, ENSURE Project, Deliverable 2.2. 108 p. P. 52.

⁷⁴ Там само

⁷⁵ Tapsel S., McCarthy S., Faulkner H. and Alexander M. Social vulnerability to natural hazards. Flood Hazard Research Centre (FHRC), Middlesex University, 2010. 93 p. P. 10.

⁷⁶ Villagrán de León J. Vulnerability: A Conceptual and Methodological Review. *Studies of the University: Research, Counsel, Education*, Publication Series of UNU-EHS, n.4/2006.

динамічною⁷⁷. Дотримуючись другого підходу, розглядаємо ці поняття як певні аспекти дослідження того, як певна система реагує на небезпечну подію. Очевидно, що поведінка складних систем, які постраждали від зовнішнього стресу, залежить від багатьох факторів: одні з них можна проаналізувати через призму вразливості, інші – резилентності.

Крім того, дослідники соціальної вразливості виділяють такі ключові характеристики, що також визначають методологію її оцінювання:

- багатовимірність (складається з кількох компонентів); динамічність (змінюється з часом);
- різномасштабність (може відрізнятися від домогосподарства до громади, від громади до області і від області до країни);
- специфічність (для кожної країни чи регіону є різною)⁷⁸.

На багатовимірну природу соціальної вразливості вказує також визначення Міжнародної експертної робочої групи Управління Організації Об'єднаних Націй з питань зменшення ризиків при стихійних лихах. Так, вона під вразливістю розуміє «умови, визначені фізичними, соціальними, економічними та екологічними факторами або процесами, які підвищують сприйнятливість особи, спільноти, майна або систем до впливу небезпек»⁷⁹. Тобто соціальна вразливість стосується не лише характеристики окремих індивідів чи груп, а й їх взаємовідносин з суспільством у широкому контексті, а також середовище їхнього проживання.

Як правило, виділяють такі чотири компоненти соціальної вразливості: економічна, соціальна, екологічна та фізична⁸⁰. Тобто йдеться про основні можливі аспекти вразливості системи. Зокрема, *економічна* вразливість характеризує потенційний вплив небезпек на економічні процеси, майно чи певні сектори економіки (порушення чи припинення господарської діяльності, бізнесу, зростання бідності, безробіття, втрата робочої сили і т.п.). Для вивчення економічної вразливості певної території використовують такі показники: рівень бідності, ВВП на душу населення, безробіття, джерела доходів домогосподарств, минулий досвід безпеки, загальна довжина під'їзної дороги, пов'язаної з головною районною дорогою⁸¹.

Соціальна вразливість першочергово стосується окремих груп населення, які не здатні самотійно впоратися з катастрофами (убогі, особи похилого віку чи з інвалідністю, діти, одинокі матері/батьки, годуючі матері, вагітні та ін.). Цей тип вразливості стосується не лише соціально вразливих груп населення, а й їх

⁷⁷ Galderisi, A., Ceudech, A., Ferrara, F. F., Profice, A. S. (2010) Integration of different vulnerabilities vs. Natural and Na-tech Hazards, ENSURE Project, Deliverable 2.2. 108 p. P. 86.

⁷⁸ Kumar D, Kumar R. B., Shyam S, Ratnayke U.R. Indicator based assessment ...P. 48.

⁷⁹United Nations Office for Disaster Risk Reduction. Terminology. Vulnerability. URL: <https://www.undrr.org/terminology/vulnerability>

⁸⁰ Balica S., Wright N. Reducing the complexity of the flood vulnerability index. *Environmental hazards*. 2010, № 9, pp: 321-339. P.323.

⁸¹ Kumar D., Kumar R. Bhattacharjya. Study of Integrated Social Vulnerability Index SoVIint of Hilly Region of Uttarakhand, India. *Environmental and Climate Technologies* 2020, vol. 24, no. 1, pp. 105–122 <https://doi.org/10.2478/rtuect-2020-0007>

зв'язку, характеру відносин із суспільством (напр., нелегальні мігранти чи особи, дискриміновані за расовою, національною ознакою). Таким чином, соціально вразливій спільноті притаманні: слабкі сімейні зв'язки, відсутність лідерства у прийнятті рішень та вирішенні конфліктів, нерівна участь у прийнятті рішень, слабкі громадські організації або їх відсутність, а також наявність дискримінації за расовою, етнічною, мовною чи релігійною ознакою. Як правило, соціальні індикатори використовуються для оцінювання сучасних умов чи досягнень соціальних цілей, що стосуються людського здоров'я, житла, рівня освіти, рекреаційних можливостей та проблем соціальної справедливості⁸². При дослідженні соціальної вразливості беруть до уваги такі показники: урбанізація, густина населення, зовнішня міграція, частка жінок, людей похилого віку, дітей до 15 років, людей з інвалідністю, рівень писемності/освіти.

Екологічна компонента включає індикатори, що характеризують вплив небезпечних подій на природне середовище (флору, фауну, екосистеми, біорізноманіття), що у свою чергу здатне збільшити вразливість певної території. Відомо, що урбанізація, безвідповідальна сільськогосподарська діяльність чи вирубування лісів підвищує екологічну вразливість (напр., впливає на збільшення частоти повеней). Для оцінювання цієї форми вразливості використовують такі індикатори: відсоток урбанізації, лісистість території, лісові пожежі (площа ураження), рівень ґрунтових вод, відсоток пустирів, зони зсуву ґрунтів, глибина паводкових вод та ін.

Фізична вразливість визначає можливість, потенціал певного елемента чи системи зазнати змін або пошкоджень під впливом природних (повінь, зсуви ґрунту чи землетруси) чи антропогенних небезпек (масові пожежі, витік шкідливих речовин, аварії на АЕС і т.п.). Фізична вразливість певного регіону залежить від близькості до джерела небезпеки. Очевидно, що регіон, розташований поблизу берегової лінії, розломів, нестабільних схилів буде більш вразливий, порівняно з тим, що знаходиться далеко від джерела небезпеки. Фізична вразливість включає труднощі доступу до водних ресурсів, отримання медичної допомоги, до пожежних бригад, поліції, засобів комунікації, погану якість доріг та мостів⁸³. Крім того, брак спеціального планування та реалізації конструкції житлових та комерційних будівель призводить до їх слабкості, вразливості під час землетрусів, повеней, зсувів та інших небезпек. Тобто цей вимір вразливості включає чутливість чи потенційну можливість пошкодження конструкції будівель, транспортних засобів та ліній життєзабезпечення (вода, їжа тепло). Можливими індикаторами тут можуть стати: рельєф, кількість гідроелектростанцій, близькість до джерела небезпеки (напр., до річки), частота повеней, середня кількість опадів за останніх 50 років. Визначення фізичної вразливості будівель та інфраструктури є важливою передумовою зниження ризиків катастроф.

⁸² Balica S., Wright N. Reducing the complexity of the flood vulnerability index. *Environmental hazards*. 2010, № 9, pp: 321-339. P.323.

⁸³ Kumar D., Kumar R. Bhattacharjya. Study of Integrated Social Vulnerability Index SoVIint of Hilly Region of Uttarakhand, India. *Environmental and Climate Technologies* 2020, vol. 24, no. 1, pp. 105–122. URL: <https://doi.org/10.2478/rtuct-2020-0007>

Крім зазначених чотирьох вимірів вразливості, існує також практика дослідження п'ятого елемента – *вразливість ставлення* (attitudinal vulnerability) (напр.,⁸⁴). Оскільки ставлення, сприйняття ризику формується під впливом культурних, історичних та психологічних факторів, то вважаємо, що для цього виміру вразливості доцільніше використовувати ширше поняття, зокрема «ментальна вразливість». Ментальна вразливість включає не лише установки окремих індивідів чи груп до навколишнього світу й, зокрема, до небезпек і загроз, а й загальний спосіб мислення, певні знання та навички. Так, спільнота, яка негативно ставиться до змін, не виявляє ніяких ініціатив, як наслідок, стає все більш залежною від зовнішньої підтримки і не може діяти самостійно. У вразливих спільнотах джерела існування не мають різноманітності, у них нема підприємництва та відсутня концепція колективізму. Це призводить до роз'єднаності та індивідуалізму в суспільстві. Отже, певні вірування, звичаї, фаталістичні установки, брак інформації, обізнаності щодо своїх прав та обов'язків, слабка довіра до суспільних інститутів, надмірна залежність від зовнішньої підтримки – все це характеризує ментально вразливі спільноти. Такі спільноти стають жертвами конфліктів, безвиході та песимізму, що знижує їх здатність впоратися з лихом. Для дослідження цього виду вразливості можна використовувати такі показники⁸⁵: рівень довіри до державних структур, дотримання певних програм і політик щодо зменшення ризику катастроф, кількість звернень по допомогу до місцевих органів влади протягом останнього періоду, усвідомлення можливості виникнення певного виду катастрофи, відчуття страху перед можливим лихом, побоювання потенційного знищення будинків чи активів, співпраця громади у реагуванні на стихійні лиха.

Ще одним важливим аспектом дослідження соціальної вразливості є її оцінювання через призму поділу на різні рівні. Наприклад, у процесі вивчення ризиків природних небезпек розрізняють такі чотири рівні вразливості⁸⁶:

1. Індивідуальний у межах домогосподарства (стосується особистісних характеристик). На цьому рівні соціальну вразливість визначають як можливість індивіда в межах домогосподарства відновлюватися після впливу природних небезпек.

2. Соціальний (характеризує взаємодію між людьми).

3. Регіональний/територіальний (відстань до послуг).

4. Інституційний, організаційний (фінансування протидії катастрофам та зменшення вразливості).

У табл. 1.2 міститься інформація щодо кола досліджуваних проблем на кожному із зазначених вище рівнів аналізу соціальної вразливості та кількісні індикатори для її оцінки.

⁸⁴ Rana I.A., Routray J.K. Multidimensional Model for Vulnerability Assessment of Urban Flooding: An Empirical Study in Pakistan. International Journal of disaster risk science, 2018, volume 9. pp. 359-375. URL: <https://doi.org/10.1007/s13753-018-0179-4>

⁸⁵ Rana I.A., Routray J.K. Multidimensional Model...P.368. URL: <https://doi.org/10.1007/s13753-018-0179-4>

⁸⁶ Dwyer AZ, Nielsen C, Day S, et al. Quantifying social vulnerability: a methodology for identifying those at risk to natural hazards. Geosciences Australia Record 14; 2004. 101 p. P. 3.

Рівні та індикатори соціальної вразливості

Рівень аналізу	Об'єкт і предмет дослідження	Можливі кількісні індикатори
Індивідуальний	Індивід у домогосподарстві. Як впливають індивідуальні характеристики і життєві ситуації на вразливість? Як фінанси сприяють відновленню?	Вік, стать, інвалідність, травми, знання мови, тип домогосподарства, статус зайнятості, доходи, борги і заощадження, тип житла, пошкодження житла, власність, наявність транспортного засобу, страхування житла, медичне страхування.
Соціальний (рівень громади)	Взаємодія між людьми. Який вплив мають соціальні зв'язки на вразливість? Як взаємовідносини людини із суспільством впливають на відновлення?	Взаємодія, співпраця, зв'язок, соціальна участь, громадянська участь, спільна дія, зближення і з'єднання, симпатія, ізоляція/інтеграція, суспільна підтримка, розмір соціальної мережі, частота і спосіб спілкування. Емоційна підтримка.
Регіональний	Доступ до послуг. Як доступ до медичних та соціальних послуг впливає на вразливість? Як відстань до центрів надання послуг сприяє відновленню?	Великі міста, внутрішньорегіональні, зовнішньорегіональні, віддалені, дуже віддалені.
Інституційний/організаційний	Як державна політика та локальне управління ризиками впливають на вразливість? Як регіональні фонди сприяють відновленню?	Відповідальність місцевого самоврядування, державні компенсації, договір про допомогу, спеціальні фонди, благодійність/збір коштів.

Джерело: складено авторами за⁸⁷

Підсумовуючи вище зазначене, пропонуємо логіко-структурну схему дослідження та оцінювання соціальної вразливості. На рис. 1.5 зображено вразливість у трьох її вимірах оцінювання (компоненти, рівні та фактори). При цьому, показано, що фактор диспозиції характеризує вразливість системи до настання небезпечної події, а чутливості і резилентності – під час та після небезпеки. Для комплексної оцінки соціальної вразливості необхідно сформулювати матрицю індикаторів. При цьому, можна виділити загальні (характеризують загальну вразливість системи) та спеціальні індикатори (характеризують вразливість системи до певного виду небезпеки). Наприклад, загальний індикатор віку: очевидно, що значна частка дітей та осіб похилого віку серед населення певної території робить її більш вразливою до будь-якого виду небезпек. А такий спеціальний індикатор, як кількість річок на певній території

⁸⁷ Dwyer AZ, Nielsen C, Day S, et al. Quantifying social vulnerability: a methodology for identifying those at risk to natural hazards. Geosciences Australia Record 14; 2004. 101 p. P.5.

застосовується при оцінюванні її вразливості до повеней. Таким чином, змістовне наповнення матриці індикаторів значною мірою залежить від того, який саме характер небезпеки і який рівень аналізу є у фокусі дослідника.

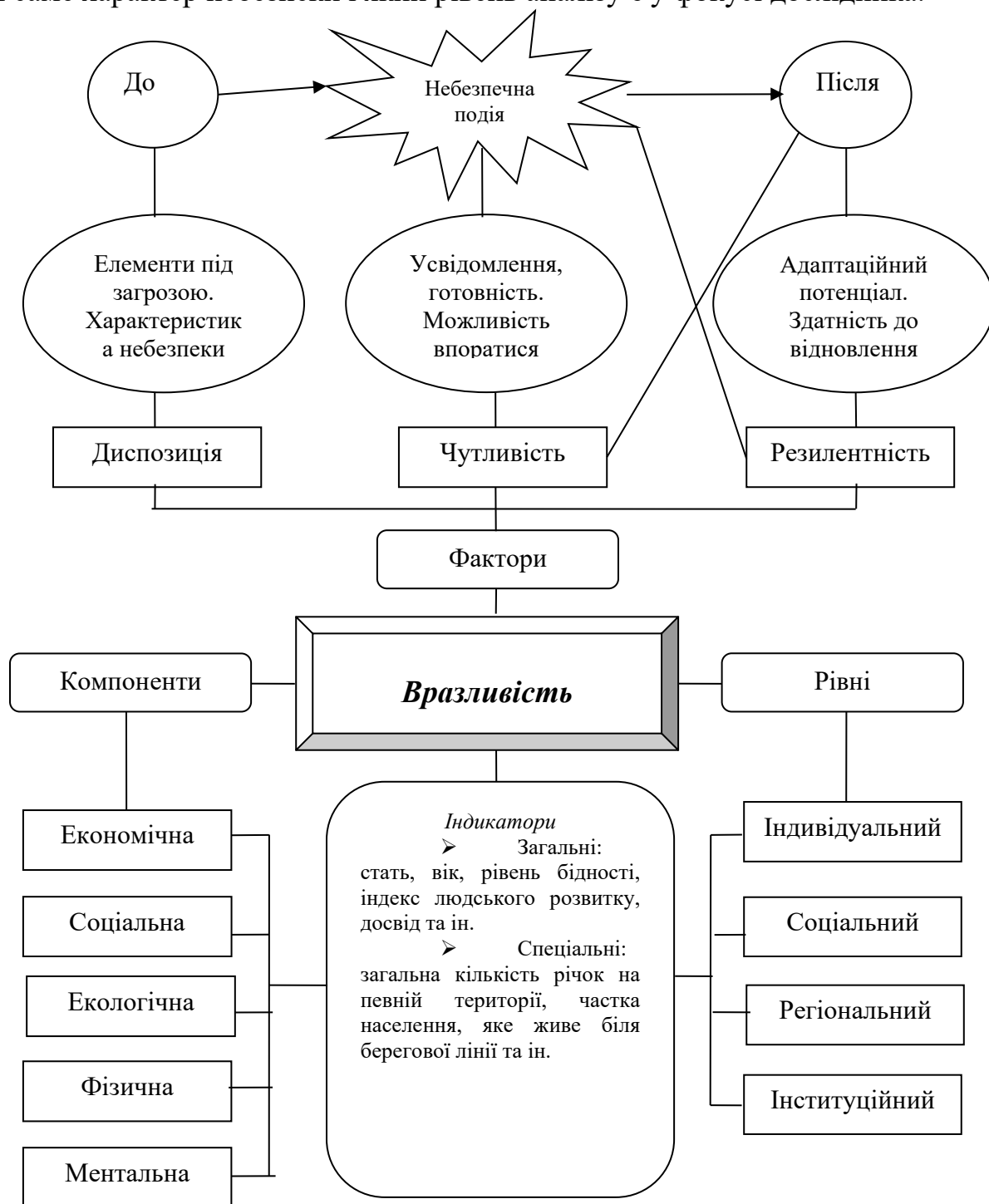

Рис. 1.5. Логіко-структурна схема дослідження соціальної вразливості.
Джерело: авторська розробка

Отже, підбір індикаторів має відбуватися по кожній компоненті вразливості (економічній, соціальній, екологічній, фізичній та ментальній) через призму факторів диспозиції, чутливості та резилентності (табл. 1.3). Наприклад,

індикаторами, які характеризують диспозицію економічної складової (на скільки вона підлягає небезпеці) можуть стати рівень безробіття та частка зовнішніх мігрантів у загальній кількості населення. Чутливість цієї компоненти характеризує рівень бідності та індекс людського розвитку, а резилентність – кількість зареєстрованих транспортних засобів на тисячу кілометрів квадратних, загальна довжина доріг, пов'язаних з великими центрами.

Таблиця 1.3

Підбір індикаторів для оцінювання соціальної вразливості

Компоненти		Фактори		
		Диспозиція	Чутливість	Резилентність
1	Економічна	1Д	1Ч	1Р
		Рівень безробіття, частка зовнішніх мігрантів	Рівень бідності, індекс людського розвитку	Кількість зареєстрованих транспортних засобів, загальна довжина доріг
2	Соціальна	2Д	2Ч	2Р
3	Екологічна	3Д	3Ч	3Р
4	Фізична	4Д	4Ч	4Р
5	Ментальна	5Д	5Ч	5Р

Джерело: авторська розробка

Комплексний підхід до кількісної оцінки соціальної вразливості передбачає розробку спеціальних індексів. Першість тут належить дослідницькій групі, очолюваній проф. С. Каттер (Інститут дослідження небезпек та вразливості Університету Південної Кароліни), яка у 2003 р. розробила Індекс соціальної вразливості (Social Vulnerability Index, SoVI)⁸⁸. Індекс формується шляхом синтезу соціально-економічних індикаторів, відбір яких відбувався на основі масштабних досліджень катастроф та доробку соціальних наук і налічує 42 показники (а для менших територій 32). За допомогою методу головних компонент було визначено 11 факторів, які разом пояснюють 76,4 % варіації результируючих змінних, і було використано для визначення найбільш вразливих округів у США. Йдеться про такі фактори⁸⁹: особисте багатство (дохід на душу населення, відсоток заробітку понад 75 000 доларів США на рік, середня вартість будинку та середня орендна плата); вік (діти чи літні люди); щільність забудованого середовища (ступінь розвитку забудованого середовища та його щільність) – низька забудова та висока щільність збільшують втрати під час екологічних небезпек; економічна залежність від одного сектора (залежність від одного сектора для отримання доходу, наприклад, сільське господарство, видобуток нафти, рибальство або туризм); житловий фонд та оренда; раса; етнічна приналежність; професія; залежність від інфраструктури.

⁸⁸ Dunning C.M., Durden S. Social Vulnerability Analysis: A Comparison of Tools. IWR White Paper. February 2013. URL: https://www.iwr.usace.army.mil/Portals/70/docs/iwrreports/Social_Vulnerability_Analysis_Tools.pdf

⁸⁹ Lundern L., Jonsson A. Assessment of Social Vulnerability. A Literature Review of Vulnerability Related to Climate Change and Natural Hazards. CSPR Briefing, 2012, № 9. 20 p. P. 4.

На сучасному етапі індекс SoVI є найбільш поширеним способом оцінки соціальної вразливості. До того ж, дослідницька група – розробники індексу – постійно досліджує методи та концепції соціальної вразливості, покращуючи та оновлюючи його. Він використовується в різних модифікаціях як окремими науковцями, так і організаціями для оцінювання соціальної вразливості різних територій. Наприклад, Агенція з реєстру токсичних речовин і хворіб для розрахунку індексу використовує дані перепису населення США, щоб визначити соціальну вразливість кожного району перепису. Ранжує ці райони за 15 соціальними факторами і групує їх у чотири пов'язані теми: соціально-економічний статус, склад домогосподарств, раса/етнічність/мова; житло, транспорт⁹⁰. Ці бази даних допомагають краще підготуватися до надзвичайних подій, таких як урагани, спалахи захворювань або вплив небезпечних хімічних речовин, і реагувати на них. Зокрема, вони можуть стати основою для оцінки кількості необхідних запасів їжі, води, ліків; планування найкращого способу евакуації людей, враховуючи тих, хто має особливі потреби, наприклад осіб без транспортних засобів чи людей літнього віку.

Інтегральний індекс соціальної вразливості (Integrated Social Vulnerability Index – SoVIint) сформовано і розраховано для одного з регіонів Індії. Він розраховується як сума економічного, соціального, екологічного та фізичного індикаторів вразливості⁹¹. У свою чергу кожен із зазначених чотирьох вимірів вразливості включає низку відібраних показників (методом факторного аналізу) і нормалізованих факторів. Крім того, популярним напрямком наукових досліджень з цієї проблематики є розрахунок індексів соціальної вразливості до певної групи чи виду небезпек (наприклад, індекс вразливості до повені⁹², індекс соціально-економічної вразливості та вразливості фізичного середовища⁹³).

1.3. Методико-прикладні засади формування політики зниження соціальної вразливості населення регіону та специфіка її реалізації за проактивним підходом

Розвиток українського суспільства за весь час незалежності супроводжувався періодичними кризами й умовами нестабільності. Поточна криза внаслідок Російського вторгнення в Україну 2022 року загострила всі деструктивні явища і процеси, що детермінували ризики й загрози навіть при стабільних умовах. Одним з таких деструктивів є соціальна вразливість населення.

⁹⁰CDC/ATSDR Social Vulnerability Index. URL: https://www.atsdr.cdc.gov/placeandhealth/svi/fact_sheet/fact_sheet.html

⁹¹ Kumar D., Kumar R. Bhattacharjya. Study of Integrated Social Vulnerability Index SoVIint... P. 112

⁹² Balica S., Wright N. Reducing the complexity of the flood vulnerability index. Environmental hazards. 2010, № 9, pp: 321-339.

⁹³ Lundern L., Jonsson A. Assessment of Social Vulnerability. A Literature Review of Vulnerability Related to Climate Change and Natural Hazards. CSPR Briefing, 2012, № 9. 20 p. P. 4

Соціальна вразливість є важливим об'єктом державної політики. Регулювання соціальної вразливості ставить за мету її *зниження*. Політика зниження соціальної вразливості населення розкриває діяльність органів влади у сферах, що мають прямий та опосередкований вплив на середовище життєдіяльності суспільства.

Концепція політики зниження соціальної вразливості населення обґрунтовує теоретико-ідеологічні засади її формування, мету, цілі, завдання, інструментарій та ресурсне забезпечення їх досягнення.

Що стосується теоретико-ідеологічних засад, то концепція політики у будь-якій сфері, в тому числі регулювання соціальної вразливості населення, розвивається у координатах взаємозв'язків держави й економіки, які характеризує *тріада* політичної доктрини, економічної моделі та механізмів фінансового забезпечення (виконання функцій держави)⁹⁴. У табл. 1.4 відображено варіативність формування такої тріади, що актуальна для формування політики зниження соціальної вразливості населення України.

Таблиця 1.4

Тріада обґрунтування концептуальних засад
політики зниження соціальної вразливості населення

Політичні доктрини (основні)	Економічні моделі	Механізми фінансового забезпечення
<ul style="list-style-type: none"> - Консерватизм - Лібералізм - Капіталізм - Комунізм - Соціалізм - <i>Демократичний соціалізм (соціал-демократія)*</i> 	<ul style="list-style-type: none"> - Командно-адміністративна (планова) - Змішана (американська, японська, скандинавська, слов'янська) - <i>Ринкова</i> 	<ul style="list-style-type: none"> - Бюджетне фінансування - <i>Кредитування (грантове, позики, інвестиції)</i> - Самофінансування

Джерело: узагальнено автором

* Курсивом виділено складові, актуальні для України.

У ході розвитку політична доктрина держави може змінюватись. При переході до новітніх та більш ефективних практик державного управління з впровадженням змішаної й ринкової моделей економіки відбувається дерегулювання (дерегуляція) різних сфер суспільного життя і галузей економіки. Деретулювання стає виправданим, якщо розвиток системи відносин забезпечує позитивні наслідки без зовнішнього втручання. Досвід розвинутих держав вказує, що доцільним є дерегулювання підприємництва і самозайнятості в сегментах малого і середнього бізнесу. Також доречним є дерегулювання тих сфер, які перебувають у полі підвищеного контролю громадянського суспільства. Емпірично доведено, що країни з вищим рівнем дерегулювання бізнесу мають вищі показники валового національного доходу на душу інші макроекономічні показники. Тому всім економікам рекомендується активно

⁹⁴ Садова У. Я. Соціальна політика в Україні: регіональні дослідження і перспективи розвитку : монографія. Львів, ІРД НАНУ України, 2005. 408 с. – с. 58

реформувати політику бізнесу в напрямку його дерегулювання та застосовувати інші заходи, що сприяють зростанню кількості малих підприємств як стратегії подолання бідності населення ⁹⁵.

Для України прийнятною є соціал-демократична політична доктрина як результат еволюції демократичного соціалізму, що орієнтований на цінності людської особистості, захист її прав і свобод, забезпечення соціальної справедливості, вищості демократії як найбільш ефективного суспільного устрою ⁹⁶. Соціал-демократія універсалізує соціальні права при одночасній непорушності індивідуальної автономії ⁹⁷.

Хоча в Україні наразі діє змішана модель економіки, перспективним є перехід до виключно ринкової економіки, базованої на соціальній орієнтації та корпоративістській моделі соціальної держави (рис. 1.6). В Україні залишається проблемним поширення патерналістських, тобто «утриманських» настроїв населення, укорінення яких є ризиком для сучасного розвитку ⁹⁸. Натомість необхідним є впровадження корпоративістської моделі соціальної держави, що передбачає поєднання участі держави та громадських інститутів у досягненні поставлених цілей. Переваги корпоративістської моделі підтверджує розвиток сучасного (соціетального) некорпоративізму, що акцентує на системній взаємодії між зацікавленими сторонами і державою ⁹⁹, с. 83. Незважаючи на зростаючу вагомість недержавних інститутів та тренд на дерегулювання ринкового середовища, держава має зберігати обов'язок забезпечення доступу всіх громадян до базових соціальних послуг ¹⁰⁰. Відтак функціонал держави у політиці зниження соціальної вразливості населення є домінуючим.

Розуміючи виняткову роль держави у зниженні соціальної вразливості населення, слід окреслити концептуальне бачення формування політики в даній сфері. У теорії й практиці державного управління розроблені різні *підходи* до формування та реалізації політики, з-поміж яких у контексті проблематики даного дослідження слід виокремити наступний розподіл антагоністичного характеру: активний *vs* пасивний підходи; жорсткий *vs* ліберальний підходи (їх поєднання – реформістський підхід); проактивний *vs* ситуативний (реактивний) підходи.

⁹⁵ Kitunzi A. M. Poverty Alleviation and Business Deregulation: A Contemporary Worldwide Correlation Enlightening Heavily Regulated Poor Economies. *International Journal of Arts and Social Science*. 2021. Volume 4 Issue 2. URL: https://www.researchgate.net/profile/Ahmed-Kitunzi/publication/351250147_Poverty_Alleviation_and_Business_Deregulation_A_Contemporary_Worldwide_Correlation_Enlightening_Heavily_Regulated_Poor_Economies/links/608d51ed92851c490fad02a0/Poverty-Alleviation-and-Business-Deregulation-A-Contemporary-Worldwide-Correlation-Enlightening-Heavily-Regulated-Poor-Economies.pdf

⁹⁶ Павко А. Соціал-демократична доктрина Е. Бернштейна: сутність, еволюція, перспективи. *Вісник Національної академії наук України*. 2010. № 11. С. 33-42. – с. 39

⁹⁷ Хома Н. М. Типологія моделей соціальної держави: аналіз основних підходів. *Держава і право*. 2012. Вип. 56. С. 618-623. – с. 619

⁹⁸ Людський розвиток в Україні: історичний вимір трансформації державної соціальної політики : колективна монографія / за ред. Е. М. Лібанової. К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2014. 380 с. – с. 21

⁹⁹ Ткачук М. Корпоративізм як принцип розподілу політичної влади. *Політичний менеджмент*. 2009. № 4(37). С. 82-90. – с. 83

¹⁰⁰ Мартинова Л. Соціальна політика України в контексті забезпечення конкурентних переваг людського потенціалу. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2017. № 1. С. 127-134. – с. 127

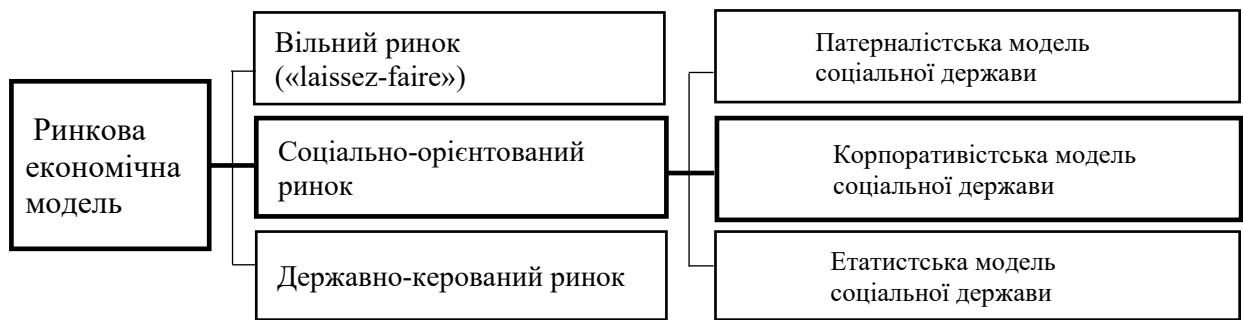

Рис. 1.6. Економічна модель України, актуальна для обґрунтування концепції політики зниження соціальної вразливості населення

Джерело: узагальнено автором

Для виявлення відмінностей у зазначених підходах необхідно звернутись до наукових розробок. У дослідженнях українських учених застосування терміну «проактивність» має вибіркового характеру. Адаптуючи ідею проактивності до різних сфер, автори, як правило, розглядають його через призму:

- здатності особи змінювати середовище й виходити за рамки ситуаційних обмежень, ставити цілі-виклики особистісного зростання при реалізації стратегії, орієнтованої на майбутнє (у психології та поведінковій економіці ¹⁰¹; ¹⁰²);

- впливу на перебіг процесу завдяки ідентифікації та плануванню, а не коригуванню наслідків (у проєктному менеджменті ¹⁰³);

- оптимального використання людських ресурсів (в управлінні персоналом ¹⁰⁴);

- реакцій на зміни середовища на етапі латентної кризи, аналізу дій, які можуть бути реалізовані в майбутньому, з погляду їх доцільності (в підприємстві ¹⁰⁵);

- системи заходів планування, прогнозування, обліку, звітності та контролю для усунення проблем, які можуть виникнути в майбутньому (у державному регулюванні) ¹⁰⁶.

У працях іноземних науковців проактивність часто розглядають з позиції мінімізації ризиків ¹⁰⁷. Це підтверджує доречність обґрунтування

¹⁰¹ Біскуп В. С., Надвична Т. Л. Проактивна стратегія запобігання соціальним проблемам. *Габітус*. 2020. Вип. 16. С. 22-27. – с. 23. URL: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.3>

¹⁰² Бірон Б. В. Проактивне подолання стресових ситуацій особистістю : автореф. дис ... канд. психол. наук. Одеса, 2015. 22 с.– с. 6

¹⁰³ Олексієнко М. М. Проактивний підхід до управління екологічними проєктами. *Управління розвитком складних систем*. 2013. № 14. С. 68-71. – с. 68

¹⁰⁴ Смельянова Г. І. Проактивне управління та методи підвищення ефективності роботи команди. *Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління*. 2015. Т. 14, вип. 3. С. 229-241. – с. 229. URL: <https://doi.org/10.18524/2413-9998.2015.3.77097>.

¹⁰⁵ Гуржій Н. М. Механізм проактивного управління стратегічною маркетинговою стійкістю. *Вісник Одеського національного університету. Економіка*. 2013. № 18. Вип. 2. С. 57-66. – с. 112

¹⁰⁶ Шевчук В. О., Мельничук Н. Ю., Крутова А. С. Проактивний механізм бюджетного менеджменту в системі державного регулювання економіки. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2019. № 2(29). С. 476-486. – с. 481. URL: <https://doi.org/10.18371/fcaptp.v2i29.172363>.

¹⁰⁷ Kerremans V. Proactive policy entrepreneur or risk minimizer? A principal-agent interpretation of the EU's role in the WTO. *The European Union's Roles in International Politics*, 2006.

концептуальних засад політики зниження соціальної вразливості населення за проактивним підходом, адже додання ризиків та забезпечення стабільності й резилентності суспільних систем є важливими результатами управлінських впливів.

Іншим потужним напрямком наукових досліджень іноземних вчених є вирізнення проактивного та преактивного підходів до процесів управління. Власне проактивність є наступником преактивності, що передбачає виключно орієнтацію на майбутнє (рис. 1.7).

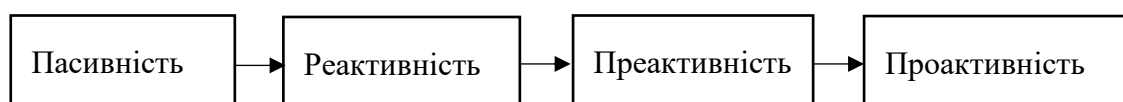

Рис. 1.7. Підходи «відношення до майбутнього» та місце в них проактивності

Джерело: ¹⁰⁸; ¹⁰⁹.

Зазначені твердження підкреслюють відмінність проактивності щодо процесів формування та реалізації політики:

- пасивна політика – відсутність або мінімізація заходів органів влади у визначеній сфері, що є свідомим рішенням щодо домінування ринкових процесів або свідченням про нездатність (некомпетентність) державного апарату;

- реактивна політика – система заходів органів влади, спрямована на ситуативне реагування щодо змін, що суперечать поставленим цілям (наприклад, інфляційні коливання, економічний спад, зростаюча еміграція, демографічні втрати та ін.);

- преактивна політика – система заходів органів влади, спрямована на передбачення майбутніх сценаріїв розвитку та їх регулювання до ймовірного настання;

- активна політика – система заходів органів влади, спрямована на досягнення конкретних цілей на різних рівнях управління (наприклад, активна політика зайнятості поєднує заходи макроекономічного характеру щодо розширення сфер застосування праці та заходи підвищення конкурентоспроможності людського потенціалу ¹¹⁰);

- проактивна політика – система заходів органів влади, спрямована на створення сприятливих умов використання ресурсів (людських, природних, геополітичних, інформаційних та ін.) для їх самозабезпечення, самовідтворення,

¹⁰⁸ Godet M., Roubelat F. Creating the future: the use and misuse of scenarios. *Long range planning*. 1996. № 29(2). P. 164-171. URL: [https://doi.org/10.1016/0024-6301\(96\)00004-0](https://doi.org/10.1016/0024-6301(96)00004-0).

¹⁰⁹ Tönurist P., Hanson A. Anticipatory innovation governance: Shaping the future through proactive policy making. *OECD Working Papers on Public Governance*, № 44, OECD Publishing, Paris. – с. 23. URL: <https://doi.org/10.1787/cce14d80-en>.

¹¹⁰ Маршавін Ю. М., Шевчук О. В. Активна політика зайнятості: імператив, українські реалії, альтернативна парадигма / Соціально-трудові відносини: проблеми науки та практики: монографія / М-во освіти і науки України, ВНЗ Укоопспілки «Полтав. ун-т економіки і торгівлі» (ПУЕТ), Каф. упр. персоналом, економіки праці та екон. теорії ; за ред. Т. А. Костишиної. Полтава: ПУЕТ, 2020. С. 105-121. – с. 109

розвитку (особистісного, системи) з плануванням на довгостроковий період та врахуванням ймовірних кризових процесів.

Активну політику за змістом слід відрізнити від політики активного втручання, що відповідає концепції етатизму й дирижизму як його крайньої форми. Концепція політики активного втручання розвинулась унаслідок дискусій щодо доцільності переходу від суто ліберального підходу (вільної конкуренції і підприємництва) до його поєднання з прямою участю держави у вирішенні соціальних проблем¹¹¹.

Розуміння терміну проактивності дозволяє перейти до визначення специфіки політики за проактивним підходом. *Політика зниження соціальної вразливості населення* передбачає таку діяльність органів влади, що спрямована на соціальний захист (активна компонента) та створення сприятливого середовища розвитку людини і суспільства на засадах соціальної справедливості, рівності й свободи (проактивна компонента), що передбачає доступність до якісних соціальних послуг, можливостей демовідтворення, навчання, зайнятості та самозабезпечення.

Дефініція політики зниження соціальної вразливості населення за проактивним підходом визначає її *мету* – створення сприятливого середовища для розвитку людини і суспільства з можливістю самозабезпечення. Акцент на самозабезпечення скеровує до посилення індивідуальної відповідальності людини за власний добробут і життя у суспільстві можливостей. Самозабезпечення означає її здатність самостійно задовольняти потреби й реалізувати свої права, протидіяти умовам нестабільності, що можуть посилити її вразливість. У випадку нездатності людини до такого самозабезпечення вона потрапляє (отримує статус) до соціально вразливих категорій населення за визначеними критеріями, порушуючи стійкість суспільної системи, членом якої вона є.

Мета політики зниження соціальної вразливості детермінує її цілі та завдання. Проактивний підхід до формування та реалізації політики зниження соціальної вразливості населення є неможливим, якщо не будуть виконані базові зобов'язання держави щодо соціального захисту громадян. Мова йде¹¹² про:

- створення базових умов для формування повноцінної особистості, її самовизначення й утвердження в житті;
- виявлення й нівелювання негативних факторів впливу на людину і суспільство (рис. 1.8).

¹¹¹ Джура Р. О. Основні етапи еволюції державної економічної політики. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2018. № 72. С. 180-189. – с. 181. URL: <https://doi.org/10.30839/2072-7941.2018.130755>.

¹¹² Чорна М. Сутність права громадян на соціальний захист. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 151-156. – с. 151

	<i>Активна політика</i>	<i>Проактивна політика</i>
<i>Особистісний вимір</i>	Формування, самовизначення	Розвиток, самореалізація, стійкість
<i>Суспільний вимір</i>	Базові потреби населення та їх задоволення, соціальні права	Розвиток, рівність, справедливість, резилентність

Рис. 1.8. Об'єкти регулювання політики зниження соціальної вразливості населення за активним і проактивним підходом

Джерело: авторська розробка

Цілі та завдання політики зниження соціальної вразливості населення слід визначати у розрізі активної і проактивної компонент (табл. 1.5). Базова ціль – соціальний захист вразливих категорій населення з результуючим відображенням у соціальній захищеності населення. Захищеність, на відміну від захисту, пов'язана з соціальним самопочуттям, відображаючи оцінку людиною рівня та якості її життя¹¹³. Соціальний захист державою здійснюється тоді, коли людина не спроможна або не бажає здійснювати самозахист (з використанням власних доходів і ресурсів) у кризових умовах; можливості самозахисту, в свою чергу, визначають сила і стійкість (наявність засобів для існування) і самопочуття (загальний стан здоров'я, харчування) людини¹¹⁴.

Таблиця 1.5

Цілі та завдання політики зниження соціальної вразливості населення за проактивним підходом

	Цілі	Завдання	Результат
<i>Активний компонент</i>	1. Соціальний захист вразливих категорій населення	<ul style="list-style-type: none"> - Визначення критеріїв ідентифікації соціально вразливих категорій населення (соціально-демографічних, соціально-економічних, просторових та ін.); - Розвиток системи соціального захисту: а) соціального страхування (пенсійного, на випадок безробіття, у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, медичного страхування); б) соціального забезпечення і допомоги (пільги, виплати, доплати); - Розвиток ринку соціального страхування; - Розвиток ринку соціальних послуг (базових, для окремих категорій населення); - Встановлення мінімальних і додаткових соціальних стандартів. 	Соціальна захищеність населення
<i>П</i>	2. Створення сприятливих соціальних умов для розвитку людини і суспільства:		

¹¹³ Кравченко М. Соціальна захищеність у самооцінках населення України. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2009. Вип. 2(2). – с. 151. URL: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-02\(2\)/Kravchenko.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-02(2)/Kravchenko.pdf)

¹¹⁴ Cannon T. Reducing People's Vulnerability to Natural Hazards: Communities and Resilience. Research Paper 2008/034. Helsinki: UNU-WIDER. – с. 3

	Цілі	Завдання	Результат
	2.1. Інфраструктурних	<ul style="list-style-type: none"> - Розбудова критичної інфраструктури, необхідної для життєдіяльності і безпеки суспільства, – мережі доріг, електромереж, газопостачання, системи каналізації й утилізації відходів; - Розвиток соціально-побутової інфраструктури житлово-комунального господарства, побутового обслуговування населення, торгівлі, громадського харчування, транспорту і зв'язку; - Забезпечення доступних та якісних послуг освіти, можливостей неперервного навчання і капіталізації знань; - Покращення суспільного здоров'я і тривалості життя через забезпечення якісних послуг охорони здоров'я, промоцію здорового способу життя; - Розвиток соціально-культурної інфраструктури. 	Соціальна справедливість, рівність
	2.2. Економічного і людського розвитку	<ul style="list-style-type: none"> - Подолання бідності, регулювання нерівності доходів населення; - Подолання різних форм утисків людини у суспільстві за гендерними, релігійними, расовими, професійними та ін. ознаками; - Забезпечення продуктивної зайнятості з диференційованим «портфелем», можливістю різнобічної реалізації особистості; - Стимулювання інвестицій у людський капітал (освіту, науку, мистецтво, інноваційні проекти типу стартап та ін.); - Стимулювання самозайнятості і малих форм підприємництва як сфери реалізації людського потенціалу; - Підтримка підприємств у працевлаштуванні молоді, осіб з особливими потребами, інших специфічних категорій населення (з сільських і депресивних поселень, окремих професій, досвіду та ін.); - Стимулювання активної економічної поведінки зі зростаючими доходами та інвестиційним використанням заощаджень у різних формах та ін. 	Самозабезпечення людини і суспільства. Дотримання прав і свобод людини
	2.3. Безпекових	<ul style="list-style-type: none"> - Стратегічне планування та прогнозування розвитку держави і суспільства; - Стимулювання демографічного відтворення в екологічно безпечному і комфортному середовищі; - Підтримка розвитку і цінності інституту сім'ї; - Підтримка безпечного середовища з регульованою злочинністю; - Регулювання девіантної поведінки населення; - Охорона громадського порядку; - Попередження і ліквідація надзвичайних ситуацій; - Організація міжнародних відносин на засадах геополітичної безпеки. 	Стабільність і резилентність економіки та суспільства

Джерело: авторська розробка

Система соціального захисту держави може функціонувати за встановленими стандартами, однак у випадку низької захищеності її ефективність буде недостатньою. Важливо, щоб державна підтримка покращувала якісні параметри життя людини і суспільства.

Широкий перелік завдань політики зниження соціальної вразливості населення визначає складну її природу, що поєднує:

- орієнтацію на врахування ситуації минулого й теперішнього, однак чіткого розуміння можливих сценаріїв і цілей майбутнього;
- вирішення гострих соціальних питань з одночасним широким розумінням потреб розвитку людини і суспільства та створення для цього сприятливого середовища.

У цільовій складності політики зниження соціальної вразливості населення додаткові виклики створює глобалізація. Вона обумовлює необхідність

врахування міждержавної конкуренції за людський потенціал та інші ресурси. Глобальний перерозподіл людських ресурсів супроводжується відтягуванням «мізків» у більш розвинуті середовища, коли держави з гіршими умовами змушені докладати більше зусиль до підтримки соціально вразливих категорій населення, які зазвичай є немобільними (міграційно-пасивними).

Цілі і завдання політики зниження соціальної вразливості населення визначають добір можливих інструментів. Їх доцільно розділяти за групами нормативно-правових, адміністративних, бюджетних, фінансових, економічних, соціальних, інституційних, інформаційних (табл. 1.6).

Таблиця 1.6

Інструменти політики зниження соціальної вразливості населення

Група інструментів	Основні інструменти регулювання	
	Активна політика	Проактивна політика
Нормативно-правові	<ul style="list-style-type: none"> - Профільне законодавство; - Цільові державні соціальні програми; - Регіональні програми надання соціальних послуг та інших видів допомоги незахищеним категоріям населення; - Програми розбудови соціальної інфраструктури; - Міжнародні договори та угоди про співробітництво. 	<ul style="list-style-type: none"> - Стратегії розвитку (на довгостроковий період); - Регіональні і локальні стратегії зниження вразливості та підвищення стійкості населення до визначених ризиків; - Цільові державні і регіональні програми демовідтворення, зайнятості, розвитку освіти й науки, громадянського суспільства та ін.; - Програми розбудови інклюзивної інфраструктури.
Адміністративні	<ul style="list-style-type: none"> - Державні соціальні стандарти і гарантії (прожитковий мінімум, мінімальна заробітна плата, мінімальна пенсія, соціальна та інші види допомоги); - Мінімальний споживчий кошик; - Державні соціальні нормативи обслуговування у сферах споживання (у т.ч. комунальних послуг), транспортування, освіти, охорони здоров'я, культури, спорту та ін.; - Норми споживання; - Перелік базових соціальних послуг; - Стандарти надання соціальних послуг; - Стандарти безпеки праці; - Екологічні стандарти; - Тарифні квоти (на соціально значущі товари); - Міграційні квоти; - Норми бюджетних видатків (як частка до макроекономічних показників). 	<ul style="list-style-type: none"> - Державні стандарти якості життя населення (кількісні показники та якісна оцінка); - Розширений споживчий кошик; - Стандарти навантажень на об'єкти соціальної інфраструктури з врахуванням розвитку та додаткового тиску (туристи, мігранти та ін.); - Планові норми економічного зростання, підвищення соціальних стандартів, демовідтворення та ін.

Група інструментів	Основні інструменти регулювання	
	Активна політика	Проактивна політика
Бюджетні	<ul style="list-style-type: none"> - Видатки з державного бюджету на соціальну сферу; - Видатки з місцевих бюджетів у рамках програм надання соціальних послуг та інших видів допомоги незахищеним категоріям населення; - Міжбюджетні трансферти на здійснення програм соціального захисту, компенсацію втрат доходів місцевих бюджетів унаслідок надання пільг, освітню субвенцію, медичну субвенцію, компенсацію ризику населенню, яке проживає на територіях «зони спостереження» (розташування стратегічних об'єктів критичної інфраструктури) та ін. 	<ul style="list-style-type: none"> - Видатки з державного бюджету на покращення якості освітніх послуг, належне фінансування наукових досліджень, розробок і впровадження інновацій.
Фінансові	<ul style="list-style-type: none"> - Відрахування в рамках загальнообов'язкового державного соціального страхування; - Оподаткування доходів населення і бізнесу; - Індексація доходів населення; - Соціальні пільги і виплати (разові, постійні) у зв'язку з народженням і доглядом за дитиною, при усиновленні, особам з особливими потребами, на поховання, багатодітним сім'ям, сім'ям з низьким рівнем доходів та ін.; - Соціальні доплати (разові, постійні) до встановлених мінімальних стандартів, у зв'язку з додатковими професійними навантаженнями та ін.; - Житлові субсидії; - Субвенції на соціально-економічну компенсацію ризику населенню, яке проживає на території зони спостереження. 	<ul style="list-style-type: none"> - Пільгове державне кредитування й іпотека (молодіжне, багатодітним сім'ям, бізнесу та ін.); - Субсидії бізнесу (малому, в стратегічних сферах, яке постраждало внаслідок певних обставин та ін.); - Пільгове оподаткування підприємств за працевлаштування визначених категорій населення (молоді, осіб похилого віку, осіб з особливими потребами та ін.); - Прогресивне оподаткування доходів, багатства і предметів розкоші; - Безумовний базовий дохід у грошовій, продуктивній формі, формі безумовних базових послуг.
Економічні	<ul style="list-style-type: none"> - Інфляційне таргетування; - Цінове регулювання (обмеження) окремих груп товарів і послуг; - Державні замовлення на закупівлі товарів і надання послуг (продукції соціального призначення, послуг у сферах освіти, науки, культури, будівництва та ін.); - Умови відкриття і ведення бізнесу; - Податкові пільги підприємствам, прискорена амортизація; - Природні монополії. 	<ul style="list-style-type: none"> - Структурні зміни економіки в напрямку інноватизації; - Регулювання оплати праці окремих професійних груп (зниження професійної вразливості, підвищення престижу професій стратегічних видів економічної діяльності); - Залучення доходів населення на інвестиційні цілі.
Соціальні	<ul style="list-style-type: none"> - Стандарти праці (у тому числі оплати) у різних сферах зайнятості та для різних професійних груп; - Навчання з метою перекваліфікації, підвищення кваліфікації для стимулювання зайнятості. 	<ul style="list-style-type: none"> - Соціальні пакети для сімей з метою стимулювання народження; - Соціальні пакети для сімей у рамках регулювання міграції, стимулювання реєміграції.

Група інструментів	Основні інструменти регулювання	
	Активна політика	Проактивна політика
Інституційні	<ul style="list-style-type: none"> - Діяльність профспілкових і громадських організацій; - Діяльність фондів соціального страхування (пенсійного, на випадок безробіття, у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, медичного страхування); - Діяльність інститутів щодо виконання функцій держави (надання соціальних послуг, контролюючих, правоохоронних та ін.). 	<ul style="list-style-type: none"> - Діяльність недержавних фондів соціального страхування; - Діяльність страхових організацій; - Діяльність фінансових інститутів (збереження заощаджень населення та обслуговування їх інвестицій); - Міжгалузеві об'єднання; - Об'єднання влади, бізнесу, освіти, науки, громадськості; - Співробітництво між регіонами і громадами (внутрішнє, міжнародне).
Інформаційні	<ul style="list-style-type: none"> - Методичні рекомендації щодо ідентифікації соціально вразливих категорій населення, зокрема за критерієм доходу (пори́г бідності); - Методичні рекомендації до зонування територій за природними, техногенними, екологічними особливостями для надання спеціального статусу (депресивні території, території з підвищеним техногенним навантаженням, зони спостереження та ін.); - Методичні рекомендації до зонування поселень (особливо метрополій) з різним функціональним і безпековим значенням; - Статистичний облік показників соціальної вразливості населення; - Інформаційно-роз'яснювальна робота щодо можливостей соціального захисту та інших цілей розвитку суспільства (здоровий спосіб життя, підприємництво, якісна освіта, правова культура і дисципліна, суспільна єдність та ін.). 	<ul style="list-style-type: none"> - Прогнозування розвитку (демографічного, соціально-економічного, інноваційного та ін.) з врахуванням змін зовнішнього середовища; - Моніторинг соціальної вразливості населення з позицій захищеності, впевненості, стійкості; - Моніторинг соціальної вразливості населення з позицій рівності й справедливості; - Інформаційна промоція соціально значущих професій, видів економічної діяльності; - Інформаційна промоція цінності знань, результатів праці; - Інформаційна промоція толерантності в суспільстві.

Джерело: авторська розробка

Визначений інструментарій вказує на складність досягнення мети політики у сфері регулювання соціальної вразливості населення – її зниження. Соціальна вразливість є складним індикатором об'єктивних і суб'єктивних оцінок з боку суспільства, бізнесу, влади, недержавних організацій щодо можливостей самозабезпечення, відчуття впевненості й здатності зберігати стійкість в умовах невизначеності. Серед різних інструментів політики зниження соціальної вразливості населення важливого значення набувають нормативно-правові в частині стратегічного планування з максимальним врахування специфіки регіонів і громад. Актуальним інструментом є реалізація регіональних і локальних стратегій зниження вразливості та підвищення стійкості населення до визначених ризиків. При цьому первинні зусилля мають бути спрямовані на додання бідності, адже доведено, що саме бідне населення є значно вразливішим до ризиків¹¹⁵.

¹¹⁵ Chaudhury M. Strategies for reducing vulnerability and building resilience to environmental and natural disasters in developing countries. 2017. – с. 2-3. URL: https://www.un.org/development/desa/dspd/wp-content/uploads/sites/22/2017/04/Moushumi-Chaudhury-Strategies-to-Reduce-Vulnerability-Paper_WRI_Final.pdf

Політика зниження соціальної вразливості населення з акцентом на цілі соціального захисту потребує значних бюджетних ресурсів держави, які зазвичай є обмеженими. У зв'язку з цим, необхідно переорієнтуватись на проактивну політику шляхом створення умов для розвитку і самозабезпечення [116, с. 2].

Це створить сприятливе економічне середовище з платоспроможними бізнесом і населенням, що підвищить бюджетно-фінансові можливості держави надавати допомогу соціально вразливим категоріям населення. Доведено, що зниження соціальної вразливості не лише знижує людські страждання, але й витрати держави ¹¹⁷.

Як підсумок слід зазначити, що при формуванні державної політики зниження соціальної вразливості з добором управлінського інструментарію слід керуватись: концепцією державної політики взагалі, що визначається тріадою політичної доктрини, економічної моделі та механізмів фінансового забезпечення (див. табл. 1.4); рівнем розвитку політичної культури і дисципліни щодо ефективного використання бюджетних коштів внаслідок перерозподілу податкових та інших надходжень; мірою децентралізації влади, що дозволяє делегувати повноваження застосування окремих інструментів на рівень регіональної влади та органів місцевого самоврядування.

1.4. Інфраструктурні детермінанти соціальної вразливості населення регіону

Дослідження соціальної вразливості має високе практичне значення. Це комплексна категорія, що дозволяє визначати широкий спектр ризиків і загроз для життя людини та суспільства, їхню здатність протистояти деструктивним впливам. Регулювання соціальної вразливості населення базується на функціонуванні резилентних суспільних систем. Обґрунтування пріоритетів їх формування потребує з'ясування детермінант соціальної вразливості. Їх перелік є значним, а в умовах ризиків пандемії COVID-19 характеризується ще більш складним характером з перехресними взаємовпливами.

Складність детермінант соціальної вразливості обумовлює різні *напрями* її дослідження – природний (вплив природно-техногенних, кліматичних умов і катастроф на вразливість населення), екологічний (вплив екологічних змін на природні системи та, як наслідок, на населення), економіко-правовий (вплив можливостей реалізації прав доступу до наявних ресурсів), соціально-демографічний (вплив характеристик віку, статі, стану здоров'я та ін.),

¹¹⁶ Ginneken W. Managing risk and minimizing vulnerability: The role of social Protection in Pro-poor growth. 2005. URL: http://www.oit.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---soc_sec/documents/publication/wcms_secsoc_1510.pdf

¹¹⁷ Flanagan B. E., Gregory E. W., Hallisey E. J., Heitgerd J. L., Lewis, B. A Social Vulnerability Index for Disaster Management. *Journal of Homeland Security and Emergency Management*. 2011. № 8(1). URL: <https://doi.org/10.2202/1547-7355.1792>.

просторовий (специфічні умови різних типів поселень), соціально-економічний (вплив соціальних умов на вразливість населення), управлінський (стратегічне планування і регулювання вразливості).

Найбільш розвинутою є методологія дослідження соціальної вразливості в контексті природних детермінант. Разом з тим, висока динаміка прогресу розвинутих країн при збереженні глобальної соціальної нерівності підвищує актуальність соціально-економічної проблематики наукових досліджень соціальної вразливості, що включає аналізування *інфраструктурних детермінант*.

Концепція соціальної вразливості розвивється у міждисциплінарному руслі. У дослідженнях переважають емпіричні результати, які супроводжуються концептуалізацією причин та наслідків вразливості. Теоретичні дослідження поглиблюють методологію, яка потребує постійного розвитку, а практичні висновки спрямовані на визначення пріоритетів, заходів, механізмів зниження соціальної вразливості для різних країн, типів поселень, соціально-демографічних груп і т. д. Причини соціальної вразливості, як правило, розглядаються через призму ризиків. Однак, як зазначають К. Бергstrand, Б. Майєр, Б. Брамбек, Ю. Чжан (США), у регулюванні вразливості актуальним є врахування соціальних умов та рівня розвитку інфраструктури для розуміння потенційних втрат внаслідок дії ризиків ¹¹⁸. С. Спілман, Дж. Тучілло, Д.К. Фолч (США) доводять, що соціальна вразливість розкриває соціально-економічні відмінності в досвіді та відновленні від небезпек шляхом комбінування соціальних, культурних, економічних, політичних та інституційних процесів ¹¹⁹. Такі висновки підтверджують вагомість інфраструктурних детермінант соціальної вразливості населення.

Вплив інфраструктури на соціальну вразливість залишається науковою проблемою для кожного суспільства. Актуалізація інфраструктурних детермінант соціальної вразливості населення здійснена у працях С. Каттер (США), Ш. В. Лінн (США), Б. Боруфф (Австралія), які серед факторів вразливості внаслідок екологічних загроз виокремили тип і щільність інфраструктури, стан рятувальних мереж та житловий фонд ¹²⁰.

І.М. Карайє та Дж.А. Хорні (США) вразливість розглядають як підвищений ризик внаслідок відсутності доступу до якісної інфраструктури і послуг ¹²¹.

¹¹⁸ Bergstrand K., Mayer B., Brumback B., Zhang Y. Assessing the Relationship Between Social Vulnerability and Community Resilience to Hazards. *Social Indicators Research*. 2015. № 122(2). P. 391-409. URL: <https://doi.org/10.1007/s11205-014-0698-3>.

¹¹⁹ Spielman S.E., Tuccillo J., Folch D.C. et al. Evaluating social vulnerability indicators: criteria and their application to the Social Vulnerability Index. *Natural Hazards*. 2020. № 100 (1). P. 417-436. URL: <https://doi.org/10.1007/s11069-019-03820-z>.

¹²⁰ Cutter S. L., Boruff B. J., Shirley W. L. Social vulnerability to environmental hazards. *Social science quarterly*. 2003. № 84(2). P. 242-261. URL: <https://doi.org/10.1111/1540-6237.8402002>.

¹²¹ Karaye I.M., Horney J. A. The impact of social vulnerability on COVID-19 in the US: an analysis of spatially varying relationships. *American journal of preventive medicine*. 2020. № 59(3). P. 317-325. URL: <https://doi.org/10.1016/j.amepre.2020.06.006>.

Питання посилення соціальної вразливості внаслідок реалізації великих інфраструктурних проектів піднімають у своєму дослідженні Е. Клімент-Гіль (Іспанія), А. Аледо (Іспанія), А. Вальехос-Ромеро (Чилі) ¹²².

Також вплив інфраструктури на соціальну вразливість населення потребує визначення вразливості самих інфраструктурних об'єктів щодо вплив природних і техногенних ризиків. При цьому вразливість інфраструктури слід розглядати у взаємозв'язку з вразливістю громад, які отримали вигоди від інфраструктури, як це доводять Р. Палліягуру (Шрі-Ланка), Д. Амаратунга (Великобританія), Р. П. Хей (Великобританія) ¹²³.

Окрім теоретичних обґрунтувань інфраструктурних детермінант вразливості населення, слід проаналізувати їх врахування в методології оцінювання.

Оцінювання соціальної вразливості за підтримки влади практикується у США, де з 2000 року періодично вдосконалюється методика, базована на розробках С. Каттер, Б. Боруффа і В. Ширлі ¹²⁴. При оцінюванні вразливості за методикою SoVI 2010-14 враховуються інфраструктурні показники. Вони включають забезпеченість населення лікарняними закладами (лікарні на душу населення), доступність житла (частка домогосподарств, які витрачають понад 40 % свого доходу на витрати на житло, частка орендарів, середня вартість житла, середня валова орендна плата, частка мобільних будинків, частка незайнятих житлових приміщень). У методиці SoVI 2000 враховувався показник щільності житла, однак надалі він був відкинтий ¹²⁵.

У США також поширеною є методика оцінювання соціальної вразливості з акцентом на зв'язок між станом здоров'я населення та впливом навколишнього середовища – методика CDC/ASTDR SVI 2018 Програми геопросторових досліджень, аналізу та послуг – The Geospatial Research, Analysis, and Services Program (GRASP) ¹²⁶.

В європейських країнах інтегральне оцінювання соціальної вразливості за координації органів влади не здійснюється, хоча статистичний аналіз соціальних процесів є доволі глибоким. Зокрема за координації Європейської Комісії розроблено методику розрахунку Індексу управління ризиками INFORM (Index for Risk Management), що передбачає формування профілів ризиків катастроф у 191 країні та використовує 50 різних індикаторів, у тому числі здатність місцевої інфраструктури та установ протистояти ризикам ¹²⁷.

¹²² Climent-Gil E., Aledo A., Vallejos-Romero A. The social vulnerability approach for social impact assessment. *Environmental Impact Assessment Review*. 2018. Vol. 73. P. 70-79. URL: <https://doi.org/10.1016/j.eiar.2018.07.005>.

¹²³ Palliyaguru R. S., Amaratunga R. D. G., Haigh, R. P. Vulnerability reduction of infrastructure reconstruction projects. The Annual Research Conference of the Royal Institution of Chartered Surveyors - COBRA 2010: Paris, France, 2010.

¹²⁴ Cutter S.L., Boruff B.J., Shirley W.L. Social Vulnerability to Environmental Hazards. *Social science quarterly*. 2003. Vol. 4, Is. 2. P. 242-261. URL: <https://doi.org/10.1111/1540-6237.8402002>.

¹²⁵ SoVI Evolution / Hazards & Vulnerability Research Institute. URL: <http://artsandsciences.sc.edu/geog/hvri/sovi%20%AE-evolution>

¹²⁶ CDC/ATSDR Social Vulnerability Index / Centers for Disease Control and Prevention. Agency for Toxic Substances and Disease Registry. Geospatial Research, Analysis, and Services Program. URL: https://www.atsdr.cdc.gov/placeandhealth/svi/data_documentation_download.html.

¹²⁷ INFORM (Index for Risk Management) / UNDP Geneva. URL: <https://www.europe.undp.org/content/geneva/en/home/partnerships/inform--index-for-risk-management-.html>

Одним з показових досліджень специфіки соціальної вразливості населення в Європі є праця К. Ранчі (Італія), де вчений аналізує низку показників щодо рівня доходів, житлових умов, зайнятості, забезпечення догляду за недієздатними особами, структури сімей, особливостей переходу до самостійного життя і т. д. Тобто з інфраструктурних детермінант основна увага приділялась благоустрою житла ¹²⁸.

Природна ризикогенність соціальної вразливості в Європі, США та інших країнах оцінюється, як правило, через картографування загроз конкретних стихійних лих – землетрусів, повеней, зсувів і т. д. При цьому враховуються показники віку, стану здоров'я населення і доступу до медичних послуг, доходів, власності, володіння мовою, мобільності, соціальних мереж, злочинності, страхування, фізичного доступу до доріг, рівня урбанізації та ін. ¹²⁹. Такі показники визначають резилентність суспільних систем до природних ризиків та визначають специфіку зниження соціальної вразливості за пріоритетними напрямками.

Методичний інструментарій оцінювання соціальної вразливості, в тому числі з врахуванням інфраструктурної складової, вчені сформували у різних дослідженнях. Зокрема І.С. Голанд (Норвегія), Я. К. Ред (Норвегія), П. Луяла (Фінляндія) у методиці оцінювання соціальної вразливості віднесли до соціально-економічної складової показники житла, а до складової вразливості довкілля – показники відстані до найближчої лікарні, щільності населення та забудови, віку житлових будівель та їх благоустрою, мережі доріг ¹³⁰.

Д. Б. Каракоц, К. Баркер, К. Зобель, Я. Альмогхатаві (США) пропонують методику оцінювання соціальної вразливості і стійкості населення (громади) в контексті розвитку критичної інфраструктури ¹³¹.

А. Дуайер, К. Зоппоу, О. Нільсен, С. Дей, С. Робертс (Австралія) вказують на переваги оцінювання ризику природних небезпек задля визначення соціальної вразливості населення. Учені пропонують методику оцінювання вразливості на рівні домогосподарств, де враховують тип проживання і перебування (щільність інфраструктури різних типів поселень, зокрема міських, може збільшити ризик від стихійних небезпек), автовласність, показники страхування (медичного, житла); оцінювання вразливості на рівні громади враховує доступ до медичних і соціальних послуг, послуг підтримки, добробуту; рівень держави враховує обсяги фінансування через спеціальні державні і благодійні фонди ¹³².

¹²⁸ Ranci C. Social Vulnerability in Europe. *The New Configuration of Social Risks*. Springer, 2009.

¹²⁹ Breil M., Ukcip C. D., Kazmierczak A., Syke K. M., Syke E. T. Social vulnerability to climate change in European cities—state of play in policy and practice. *Eur Top Cent Climate Chang Impacts, Vulnerability Adapt.* 2018. P. 1-86. URL: https://doi.org/10.25424/CMCC/SOCVUL_EUROPCITIES.

¹³⁰ Holand I. S., Lujala P., Röd J. K. Social vulnerability assessment for Norway: A quantitative approach. *Norsk Geografisk Tidsskrift*. 2011. № 65(1). P. 1-17. URL: <https://doi.org/10.1080/00291951.2010.550167>.

¹³¹ Karakoc D.B., Barker K., Zobel C.W., Almoghathawi Y. Social vulnerability and equity perspectives on interdependent infrastructure network component importance. *Sustainable Cities and Society*. 2020. Vol. 57, 102072. URL: <https://doi.org/10.1016/j.scs.2020.102072>.

¹³² Dwyer A., Zoppou C., Nielsen O., Day S., Roberts S. Quantifying Social Vulnerability: A methodology for identifying those at risk to natural hazards. *Geoscience Australia Record*. 2004/14. 92 p.

Здійснені дослідження потребують розвитку, концептуалізації інфраструктурних детермінант соціальної вразливості та визначення пріоритетних напрямів її зниження через розбудову й модернізацію інфраструктури. Інфраструктурні детермінанти визначають резилентність системи (суспільства, економіки) до ризиків, у той час як соціальна вразливість характеризує систему загалом, включаючи ті риси, що можуть послабити її резилентність в кризових умовах.

Соціальна вразливість за своїм змістом характеризує міру розвитку проблеми самостійного задоволення потреб і реалізації прав населення унаслідок обмеженості ресурсів або потрапляння до особливо складних соціальних умов.

З даного визначення випливає, що інфраструктурні детермінанти соціальної вразливості населення слід розглядати через призму соціальних умов.

Соціальні умови вразливості населення є результатом використання природних і людських ресурсів у відтворювальних процесах з відповідним інституційним (влада, бізнес, громадськість), інфраструктурним і ринковим середовищем, що визначає здатність суспільної системи бути резилентною до ризиків.

Основними індикаторами соціальних умов вразливості населення є параметри економічного розвитку у співвідношенні до рівня доходів населення, його зайнятості, а також розвитку інфраструктури (рис. 1.9).

Інфраструктурні детермінанти соціальної вразливості розкривають стан та якість об'єктів інфраструктури, що визначають резилентність суспільної системи до впливів ризиків.

Інфраструктурні детермінанти соціальної вразливості населення набувають вищої значущості в концептуальному та прикладному аспектах:

- в концептуальному сенсі інфраструктурні детермінанти розширюють розуміння соціальної вразливості. З одного боку, вони є вторинним (наслідковим) індикатором економічного розвитку та чинником мінімізації вразливості внаслідок ризиків для всього населення. З іншого боку, вони є базовою умовою для створення можливостей розвитку і самореалізації в сучасному суспільстві можливостей;

- на практиці врахування інфраструктурних детермінант вразливості підкреслює проактивний підхід до її регулювання (зниження). Бездіяльність теж є причиною підвищення соціальної вразливості.

Дослідження інфраструктурних детермінант соціальної вразливості можна здійснювати за різними підходами: інституційно-функціональним – шляхом визначення переліку об'єктів інфраструктури та конкретизації їхнього функціоналу; економічним – шляхом визначення ролі та вагомості інфраструктури в економіці (об'єкти інфраструктури формують сфери економіки); соціальним – шляхом визначення ролі інфраструктури для населення та задоволення його потреб; якісним – шляхом оцінювання якості об'єктів інфраструктури та їх послуг у контексті розвитку економіки та задоволення

потреб населення; еколого-соціальним – шляхом оптимізації розбудови інфраструктури, потреб населення та відновлення екосистем.

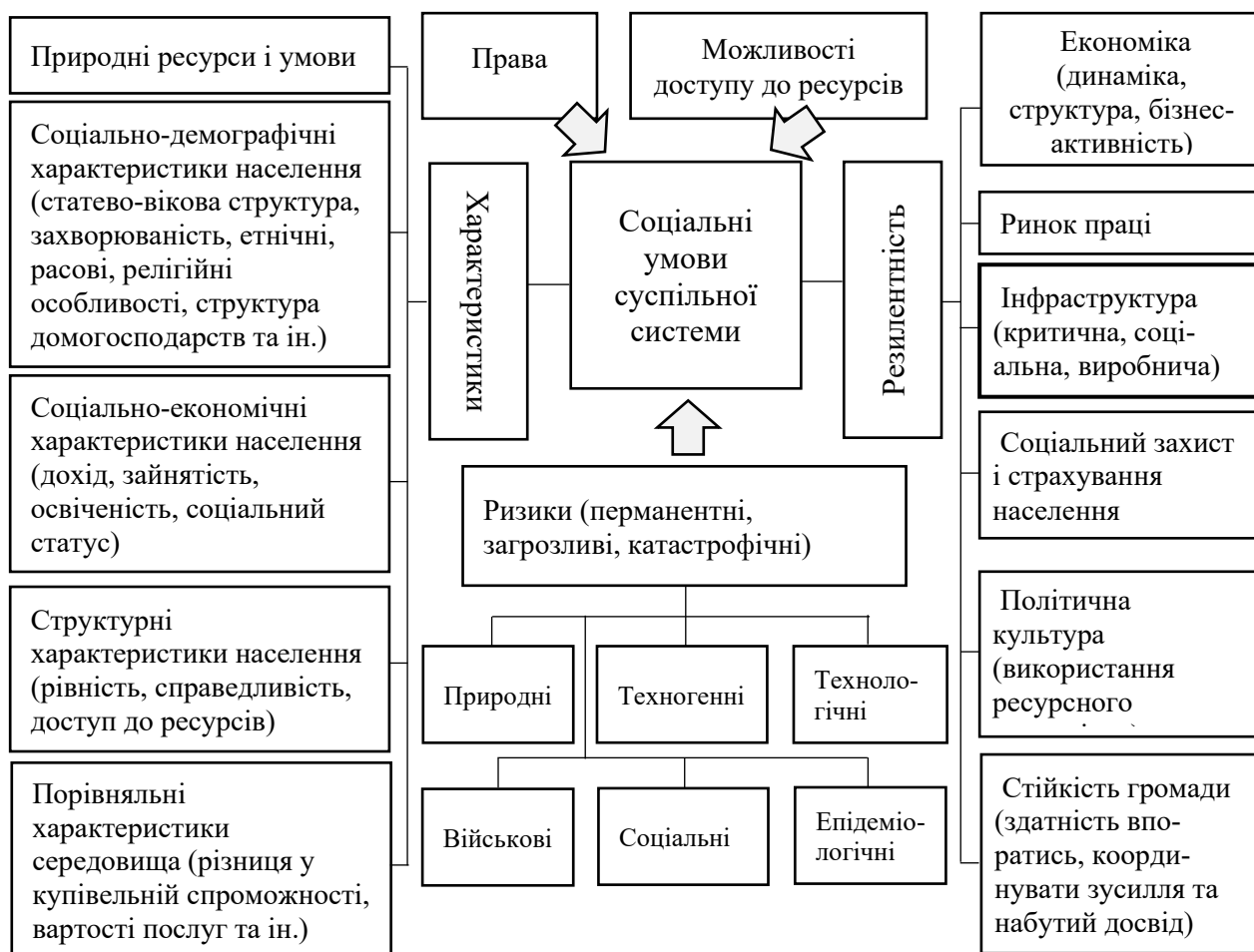

Рис. 1.9. Характер формування соціальної вразливості суспільної системи
Джерело: авторська розробка

Зазначені та інші підходи підтверджують широку проблематику дослідження інфраструктурних детермінант соціальної вразливості населення, кожна з яких потребує специфічного методологічного супроводу.

Різноманіття підходів до вивчення інфраструктурних детермінант доводить *класифікація інфраструктури*, що конкретизує об'єкт дослідження:

а) залежно від суб'єктної орієнтації у задоволенні потреб¹³³:

- інфраструктура, орієнтована на задоволення потреб населення – відтворення, особистісного розвитку, мобільності, безпеки, добробуту, рекреації, відпочинку, комунікацій;

- інфраструктура, орієнтована на задоволення потреб бізнесу – забезпечення діяльності, розвитку, диференціації, логістики, стабільності, прибутку, корпоративної культури, міжсекторальної співпраці;

¹³³ Гринчишин І. М., Біль М. М., Лещух І. В., Патицька Х. О., Попадинець Н. М. Зміцнення спроможності територіальних громад на основі ефективного використання ендogenous потенціалу / ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України». Львів, 2019. 301 с.

- інфраструктура, орієнтована на задоволення потреб влади – збереження демографічного потенціалу, територіального розвитку, мобільності ресурсів, сталості, економічного розвитку, якості життя, міжінституційної взаємодії;

б) залежно від функціонального призначення:

- критична (фізична) інфраструктура – включає об'єкти, що є необхідними для життєдіяльності і безпеки суспільства (мережі доріг, електромережі, газопостачання, системи каналізації й утилізації відходів);

- соціальна інфраструктура – включає об'єкти, що орієнтовані на задоволення потреб населення (у першу чергу), а також бізнесу і влади;

- виробнича інфраструктура – включає об'єкти, що є обов'язковими для економічних процесів;

в) залежно від приналежності до сфери економіки:

- соціально-побутова інфраструктура (створення умов для відтворення людини та задоволення її потреб) – включає об'єкти житлово-комунального господарства, побутового обслуговування населення, торгівлі, громадського харчування, транспорту і зв'язку;

- соціально-культурна інфраструктура (відтворення духовних, інтелектуальних, фізичних властивостей людини) – включає об'єкти освіти, охорони здоров'я, культури, спорту, соціальних послуг, працевлаштування, охорони навколишнього середовища;

г) залежно від форми:

- реальна інфраструктура;

- віртуальна інфраструктура;

- гібридна інфраструктура.

Розгляд інфраструктури в контексті соціальної вразливості населення актуалізує проблематику її стану та якості послуг з з'ясуванням інфраструктурної залежності та навантаження.

Інфраструктурна залежність розглядається відносно:

- об'єктів критичної інфраструктури та безпеки її розвитку на взаємопов'язаній основі¹³⁴;

- населення і бізнесу, які в умовах інфраструктурних збоїв можуть по-різному потерпати від ситуації (така відмінність особливо проявляється для суб'єктів бізнесу, інфраструктурна залежність яких залежить від характеру і сфери діяльності);

- держави і влади, які в умовах геополітичних протистоянь за відсутності власних інфраструктурних об'єктів чи елементів забезпечення їх функціоналу можуть по-різному потерпати від ситуації.

Інфраструктурна залежність має прямий вплив на соціальну вразливість населення в умовах ризиків, спричинених природними, техногенними або

¹³⁴ Laugé A, Hernantes J., Sarriegi J.M. Critical infrastructure dependencies: A holistic, dynamic and quantitative approach. *International Journal of Critical Infrastructure Protection*. 2015. Vol. 8. P. 16-23. URL: <https://doi.org/10.1016/j.ijcip.2014.12.004>.

військовими причинами (об'єкти критичної інфраструктури є привабливою ціллю військових і терористичних атак).

Стан та якість послуг інфраструктури залежить від навантаження на них. *Інфраструктурне навантаження* передбачає визначення прийнятних норм місткості, пропускної здатності об'єктів, а також обсягів надання ними послуг з балансуванням виробничих потужностей і результатів, задоволення потреб населення, бізнесу і влади, а також стану і відновлення довкілля.

Інфраструктурне навантаження в контексті соціальної вразливості населення визначає доступність до послуг. Для концептуалізації та регулювання соціальної вразливості з позиції інфраструктурних детермінант сильну роль відіграє тип поселення та соціально-демографічні характеристики його населення (табл. 1.7). Одним з актуальних об'єктів сучасних наукових досліджень інфраструктури є великі міста-метрополії, що розвиваються в умовах високої щільності населення. Розвиток інфраструктурних об'єктів в умовах підвищеного попиту не завжди забезпечує доступність до якісних послуг та породжує специфічні проблеми вразливості суспільства з різними соціально-демографічними і соціально-економічними характеристиками. Окрім того, зростання концентрації населення, активів та інфраструктури у поєднанні зі загрозами й небезпеками (природними, технологічними, техногенними) спричиняє вищі збитки у міських поселеннях, як це доводить С.А. Мартін (США)¹³⁵.

У той самий час особливість віддалених поселень поляризує проблему соціальної вразливості населення з утрудненим доступом до якісних послуг інфраструктури. Особливе значення це має щодо інфраструктурних об'єктів, послуги яких задовольняють базові потреби населення в медицині, благоустрою, мобільності з доступом до транспортних послуг.

Деструктив міжпоселеньської дивергенції розвитку інфраструктури в контексті соціальної вразливості населення проявляється щодо створення умов для економічного розвитку. Розвинута інфраструктура забезпечує:

- формування достатніх ресурсних можливостей органів влади у регулюванні соціальної вразливості населення (фінансування витратних програм соціального захисту);
- формування ринкового середовища з можливостями розвитку і самореалізації людини.

У контексті взаємовпливу економіки та інфраструктури проявляється деструктив *міждержавної дивергенції* та, як наслідок, диференційованої соціальної вразливості населення в різних країнах світу.

Різний рівень розвитку інфраструктури у взаємозв'язку з економічним і людським розвитком підтверджують численні міждержавні рейтингові оцінки.

Найбільш авторитетний у даному плані – Індекс глобальної конкурентоспроможності Всесвітнього економічного форуму, до ключових

¹³⁵ Martin S. A. A framework to understand the relationship between social factors that reduce resilience in cities: Application to the City of Boston. *International Journal of Disaster Risk Reduction*. 2015. Vol. 12. P. 53-80. URL: <https://doi.org/10.1016/j.ijdr.2014.12.001>.

складових якого входить інфраструктура. У топ-100 країн за якістю інфраструктури лідера Сінгапур оцінено в 95,4 бали, Болівію – 57,1 бали у 2019 році (Україна – 70,3 або 57 позиція)¹³⁶.

Таблиця 1.7

Специфіка інфраструктурного навантаження
для різних типів поселень

Специфіка	Великі міста-метрополії	Поселення з функцією транзиту	Поселення з сезонною туристичною і міграційною привабливістю	Віддалені поселення
Загальна проблема	Надмірне навантаження на інфраструктуру Висока вартість послуг об'єктів соціальної інфраструктури	Негативні впливи на місцеве населення	Нерівномірне навантаження на інфраструктуру	Низька якість або відсутність послуг в умовах низького попиту
Мережа доріг	Затори і значні витрати часу на долаття відстаней	Додаткові ризики транспортної безпеки	Надмірна завантаженість у сезон	Низька якість покриття або відсутність доріг
Житло	Висока вартість купівлі житла, забезпечення його благоустрою та оренди	Додатковий попит на послуги тимчасового перебування та супровідного сервісу	Надмірна вартість оренди у сезон	Занепад житлового фонду (збільшення нежилых будівель)
Додаткові виражені проблеми	Соціальна нерівність за критерієм доступу до якісних послуг в умовах підвищеного попиту	Нестабільне середовище громади	Мовні і культурні бар'єри доступу до послуг	Демографічні втрати в умовах нерозвинутої інфраструктури

Джерело: авторська розробка

У дослідженні Ініціативи глобальної адаптації Нотр-Дам (ND-GAIN), що оцінює адаптацію країн до змін клімату, в тому числі за інфраструктурною складовою, розриви між країнами є значущими: 0,085 Норвегії як лідера – 0,741 Гвінея-Бісау як аутсайдера зі 155 країн, які оцінювались у 2019 році (Україна – 0,293 або 50 позиція)¹³⁷.

У спеціальному дослідженні ОЕСР 2020 року при з'ясуванні можливостей країн до відновлення шляхом поєднання експертних і статистичних оцінок враховано інфраструктурні детермінанти, що підтверджує їх значення для долаття ризиків і кризових умов. Зокрема, враховано інфраструктуру: прискорення енергетичного переходу та розширення доступу до електроенергії та інформаційно-комунікаційних технологій; догляду за дітьми та особами похилого віку, надання медичних послуг. При цьому з оцінених країн виявлені значні розриви: 78,47 (Фінляндія) – 42,84 (Росія) для інфраструктури

¹³⁶ Top 100: Ranking of countries according to their quality of infrastructure in 2019. URL: <https://www.statista.com/statistics/264753/ranking-of-countries-according-to-the-general-quality-of-infrastructure/>

¹³⁷ ND-GAIN Country Index. Scores for 2019. URL: <https://gain.nd.edu/our-work/country-index/rankings/>

прискорення енергетичного переходу; 75,87 (Швеція) – 24,73 (Греція) для інфраструктури догляду (Україна не оцінювалась)¹³⁸.

Серед інших інтегральних оцінок інфраструктури, що підтверджують її міждержавну дивергенцію, слід згадати про ініціативу незалежних консалтингових компаній «Mesopartner» (Німеччина) та Analyticar (Аргентина) – Програму GQII (The Global Quality Infrastructure Index) для дослідження та поширення даних про інфраструктуру якості. За їхніми оцінками країна-лідер Німеччина отримала 99,5 балів, а аутсайдер Східний Тимор – лише 27,0 зі 184 країн, які оцінювались у 2020 році (Україна – 87,9 або 32 позиція)¹³⁹.

Міждержавна дивергенція за рівнем соціальної вразливості, у тому числі внаслідок інфраструктурних детермінант, підтверджується результатами досліджень МОП щодо соціального захисту, який включає доступ до медичної допомоги та забезпечення доходів на випадок безробіття, непрацевдатності, старості та ін. МОП аналізує ці проблеми і звітує, що в світі лише 47 % населення має доступ до послуг соціального захисту, менше 66 % – до послуг системи охорони здоров'я¹⁴⁰. Глобальні результати поки є задовільними, оскільки соціальна захищеність є базовою умовою зниження вразливості населення на перманентних засадах, яка надміру загострюється під дією ризиків.

Визначені оцінки МОП слід розширювати з врахуванням інфраструктурної складової, зокрема послуг об'єктів, які задовольняють потреби населення базового рівня. Доступ до соціальної інфраструктури має бути ключовим індикатором індивідуального долання вразливості у сучасному суспільстві можливостей.

Різноманітність розуміння та оцінювання інфраструктурних детермінант соціальної вразливості населення потребує наукового обґрунтування пріоритетів регулювання. Визначення актуальних напрямів розвитку інфраструктури в контексті зниження соціальної вразливості населення має здійснюватися з поєднанням міжнародних стандартів та адаптації згідно національної і територіальної специфіки.

З огляду на концептуалізацію положень інфраструктурних детермінант соціальної вразливості та підходи до її оцінювання, пріоритетними напрямами розвитку інфраструктури мають бути:

1) стратегічно-управлінський напрям:

- погодження на міжнародному рівні комплексу стандартів інфраструктурного забезпечення базових потреб людини в контексті забезпечення її захищеності та резилентності суспільства до ризиків;

- територіальна диференціація стратегування розвитку інфраструктури в контексті впливу на соціальну вразливість населення, зокрема в розрізі різних

¹³⁸ The Global Competitiveness Report. How Countries are Performing on the Road to Recovery / Klaus Schwab, Saadia Zahidi. World Economic Forum. Special Edition 2020. URL: <https://www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2020>

¹³⁹ GQII 2020. Global Ranking and Sub Rankings. URL: https://public.tableau.com/app/profile/juan.jos.oteiza/viz/GQII2020_public/MAP

¹⁴⁰ Universal social protection to achieve the Sustainable Development Goals. International Labour Organization. URL: <https://www.social-protection.org/gimi/WSPDB.action?id=32>

типів поселень та їх природних, соціально-демографічних, соціально-економічних і т. д. особливостей (див. рис. 1);

- розбудова інфраструктури з метою сприяння відновленню економіки та населення з пріоритетом підтримки об'єктів, що надають послуги дітям та людям похилого віку, забезпечують доступність до благ та інновацій (актуальності Всесвітнього економічного форуму);

- посилення участі громад у розбудові об'єктів інфраструктури, зокрема шляхом участі в розподілі коштів місцевих (громадських) бюджетів (дана практика почала активно поширюватись в Україні після 2014 року та є одним з позитивних прикладів успішності реалізації реформи децентралізації);

- посилення програмно-цільового фінансування заходів (зокрема за досвідом Австралії реалізації пакету програм пом'якшення наслідків стихійних лих);

2) інформаційно-аналітичний напрям:

- розробка міжнародної методології оцінювання соціальної вразливості населення, що первинно побудована на оцінці ризику природних небезпек (індекс SoVI (Social Vulnerability Index ¹⁴¹), методологія авторського колективу А. Дуайер ¹⁴²);

- включення до оцінювання соціальної вразливості населення показників інфраструктури в частині з'ясування норм навантаження та відстані до суб'єктів надання послуг;

- популяризація різних оцінок інфраструктури, в тому числі за участі науково-дослідних та інноваційних структур. Для прикладу, дослідження CoST (Ініціатива прозорості інфраструктури), що співпрацює з різними країнами та проводить дослідження щодо прозорості інфраструктурних проектів (у 2021 році відповідне дослідження ініційоване в Україні);

3) безпековий напрям:

- забезпечення стійкості мереж критичної інфраструктури з врахуванням їх взаємозалежності та визначенням заходів критичних компонент (component importance measures – CIMs ¹⁴³);

- забезпечення організаційної стійкості суб'єктів критичної інфраструктури (методика оцінювання новозеландських вчених Ш. Браун, Е. Севіль, Дж. Варго ¹⁴⁴);

- визначення мінімальних стандартів постачання в ситуаціях серйозного збою критичної інфраструктури ¹⁴⁵;

¹⁴¹ SoVI. Social Vulnerability Index for the United States - 2010-2014 / Hazards&Vulnerability Research Institute. URL: <http://artsandsciences.sc.edu/geog/hvri/sovi%20%AE-0>

¹⁴² Dwyer A., Zoppou C., Nielsen O., Day S., Roberts S. Quantifying Social Vulnerability: A methodology for identifying those at risk to natural hazards. *Geoscience Australia Record*. 2004/14. 92 p.

¹⁴³ Karakoc D.B., Barker K., Zobel C.W., Almoghathawi Y. Social vulnerability and equity perspectives on interdependent infrastructure network component importance. *Sustainable Cities and Society*. 2020. Vol. 57, 102072. URL: <https://doi.org/10.1016/j.scs.2020.102072>.

¹⁴⁴ Brown Ch., Seville E., Vargo J. Measuring the organizational resilience of critical infrastructure providers: A New Zealand case study. *International Journal of Critical Infrastructure Protection*. 2017. Vol. 18. P. 37-49. URL: <https://doi.org/10.1016/j.ijcip.2017.05.002>.

¹⁴⁵ Garschagen M., Sandholz S. The role of minimum supply and social vulnerability assessment for governing critical

- впровадження адаптованих до територіальних особливостей механізмів ліквідації наслідків стихійних лих і відновлення (за прототипом практики США – The Natural Disaster Relief and Recovery Arrangements (NDRRA));

- посилення заходів протидії кібератакам (cyberwarfare) на об'єкти критичної інфраструктури;

- формування інфраструктурних «резервів» на випадок форс-мажорних викликів. Для прикладу, виклики пандемії COVID-19 обумовили необхідність збільшення кількості ліжокмісць в закладах охорони здоров'я);

- розробка планів відновлення інфраструктури, у тому числі з комунікаційною та психологічною підтримкою населення (post-disruption restoration schedules);

4) модернізаційний напрям:

- впровадження технологій модернізації житлових будівель з критичними межами терміну експлуатації (дана проблема є актуальна для України з неякісними забудовами панельних багатоповерхових будинків, так званих «хрущовок» та ін.);

- покращення і розбудова об'єктів інфраструктури з врахуванням норм навантаження;

- реалізація програм фінансування зниження вразливості інфраструктурних об'єктів за принципами стратегічного деінвестування (strategic disinvestment)¹⁴⁶;

5) інноваційний напрям:

- розвиток інфраструктури для забезпечення мобільності населення з розвинутою мережею доріг, альтернативою транспорту та балансуванням цілей екологічної безпеки і доступу до транспортних послуг, володіння власними транспортними засобами;

- впровадження смарт-технологій у діяльність об'єктів інфраструктури, особливо які використовують обмежені природні ресурси;

- продукування і впровадження технологій додання інфраструктурної залежності, зокрема в частині транзиту транспорту, задоволення потреб благоустрою;

б) захисний напрям:

- розбудова додаткової інфраструктури та адаптація існуючої для соціально вразливих осіб;

- забезпечення доступності до послуг, необхідних у кризових умовах (Post-incident services);

- забезпечення медичного і майнового страхування населення.

Перелік заходів може диференціюватись залежно від ресурсних можливостей влади, рівня політичної культури та стійкості громад.

infrastructure failure: current gaps and future agenda. *Natural Hazards and Earth System Sciences*. 2018. Vol. 18. P. 1233-1246. URL: <https://doi.org/10.5194/nhess-18-1233-2018>.

¹⁴⁶ Novak D.C., Sullivan J.F., Sentoff K., Dowds J. A framework to guide strategic disinvestment in roadway infrastructure considering social vulnerability. *Transportation Research Part A: Policy and Practice, Elsevier*. 2020. Vol. 132(C). P. 436-451. DOI: 10.1016/j.tra.2019.11.021.

Отже, концептуалізація причин та наслідків соціальної вразливості населення обґрунтовує актуальність дослідження її інфраструктурних детермінант. Інфраструктура визначає резилентність суспільної системи до ризиків. Соціальну вразливість для сучасного суспільства можливостей слід розглядати з позиції створення сприятливих соціальних умов для розвитку і самореалізації людини. Соціальні умови при цьому є результатом використання природних і людських ресурсів у відтворювальних процесах з відображенням у розвитку економіки, ринку праці та інфраструктури.

Проблематика дослідження інфраструктурних детермінант соціальної вразливості є широкою. Вона поєднує інституційно-функціональний, економічний, соціальний, якісний та еколого-соціальний підходи. Комплексність дослідження інфраструктурних детермінант доповнює класифікація об'єктів інфраструктури за критеріями суб'єктної орієнтації у задоволенні потреб, функціонального призначення, приналежності до сфери економіки та форми.

На практиці врахування інфраструктурних детермінант соціальної вразливості населення підкреслює проактивний підхід до її регулювання (зниження). Необхідність проактивного підходу підтверджують проблеми інфраструктурної залежності і навантаження з вираженою просторовою дивергенцією якості та стану інфраструктури.

РОЗДІЛ 2. СТАН ТА ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ВРАЗЛИВОСТІ НАСЕЛЕННЯ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ

2.1. Виклики соціального розвитку областей регіону в умовах повномасштабної війни

Соціально-економічні та суспільно-політичні трансформації в Україні зумовили виникнення нових соціальних загроз, а повномасштабна війна РФ проти України внесла суттєві зміни в режим функціонування і фінансові можливості соціальної системи, загостривши поточні проблеми та спричинивши появу нових ризиків. Поширення викликів як небезпеки розвитку соціальної сфери та дифузії деструктивних змін ендогенного й екзогенного середовища призвели до погіршення якості та рівня життя, девальвації освіти, звуженого відтворення людського потенціалу, порушення соціальної стійкості, поглиблення проблеми соціальної уразливості населення, а, відтак, деформації усієї соціальної системи.

Екзистенційним викликом розвитку соціальної сфери Карпатського регіону України в умовах війни стали *масштабовані міграційні процеси*, характер яких формалізується насамперед у критичному зменшенні інтелектуально-кадрового потенціалу території і послабленні демографічної безпеки регіону. Російське вторгнення в Україну спричинило кризу масового переміщення населення, у т.ч. за кордон, яка за своїми масштабами і динамікою стала найбільшою з часів Другої світової війни.

Готовність українців виїхати в пошуках безпеки за кордон змінювалась протягом 2022-2023 рр., на що впливали різні чинники, зокрема рівень безпеки в кожній області, забезпеченість основними інфраструктурними послугами та місцем праці, фінансові та інші можливості. За офіційними даними ¹⁴⁷, з початку активної фази воєнної агресії РФ кількість населення України зменшилася на 6,7 млн осіб, а негативне сальдо міграції у 2022 р. становило понад 9,4 млн осіб. За даними УВКБ ООН (станом на 29 листопада 2022 р.) понад 7,9 млн осіб виїхали з України, з них близько 4,8 млн осіб отримали тимчасовий захист ¹⁴⁸. За даними Міністерства закордонних справ України, станом на 1 лютого 2023 р. загальна кількість громадян України, які перебували за кордоном, становила близько 8 млн осіб, у т.ч. 5,8 млн економічно активних осіб ¹⁴⁹. Однак, частина українських громадян потрапили на територію РФ внаслідок *примусових*

¹⁴⁷ Верховна Рада України. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про Державний бюджет України на 2023 рік». Київ, 2022. 13 с. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1527959>

¹⁴⁸ Ситуація з біженцями в Україні / Портал оперативних даних про біженців УВКБ ООН. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

¹⁴⁹ Вплив повномасштабної війни на міграцію українців: як масштаби переміщення оцінюють держава Україна та міжнародні організації. URL: <https://www.oporaua.org/report/viyana/24523-vpliv-povnomasshtabnoyi-viini-namigratsiiv-ukrayintsiv-iak-masshtabi-peremishchennia-otsiniuiut-derzhava-ukrayina-ta-mizhnarodni-organizatsiyi>

депортацій. За оцінками ООН, на кінець листопада 2022 р. український кордон з РФ перетнули понад 2,9 млн осіб ¹⁵⁰.

Критичне зменшення населення, а, відтак, і робочої сили, призвело до кадрового дефіциту в Україні. У Карпатському регіоні, де чисельність населення збільшилась за рахунок ВПО, дефіцит робітничих професій був лише частково компенсований, з одного боку, через диспропорції, а з іншого, – непрямий вплив мобілізації. Дефіцит робочої сили, особливо висококваліфікованої, призвів до формування

Найбільші обсяги міграції за кордон були з м. Києва, Дніпропетровської та Харківської областей. За даними центру Разумкова станом на квітень 2022 р. 51,5 % опитаних українців, які виїжджали за кордон через війну були жителями східних і південних областей України, 45 % – центральних областей (зокрема 31 % – з м. Києва та Київської області), 4 % – зі західних областей ¹⁵¹. За даними InfoSapiens, з Запорізької області за кордон виїхала майже чверть усього населення регіону (24 %), з м. Києва – 20 % населення, з Київської області – 19 %, з Харківської – 17 %, з Дніпропетровської та Миколаївської областей – по 16 %. Натомість, зі Луганської області – лише 1 % населення; зі західних областей України – до 10 % населення з кожної області ¹⁵².

структурного дисбалансу (кількість вакансій більша за пропозицію на ринку праці), що у підсумку стало причиною збільшення конкуренції за фахівців та підвищення заробітної плати. Так, за оцінками кадрового порталу Work.ua, «...з 24 лютого 2022 р. кількість пропозицій роботи в країні зменшилася у 15 разів (з 100 тис. до 6 тис. вакансій). Попит на роботу збільшився у 5 разів (на одне робоче місце претендувало понад 100 осіб). У червні 2022 р. кількість вакансій зросла з 21,2 тис. до 35,5 тис. а у січні 2023 р. кількість вакансій становила 60 тис. од.» ¹⁵³.

За даними Львівського обласного центру зайнятості, в регіоні найбільша кадрова потреба спостерігалася у переробній промисловості (27,5 % всіх вакансій), торгівлі (13,0 %) і транспорті (9,7 %) ¹⁵⁴. Станом на січень 2023 р. у Львівській області найбільший попит спостерігався на водіїв автотранспортних засобів (285 вакансій), слюсарів різного профілю, зокрема ремонтників, з

Найбільша кількість вакансій станом на травень 2023 р. була в Київській (26 тис.), Дніпропетровській, Львівській, Одеській, Харківській областях ¹⁵⁴.

¹⁵⁰ Ситуація з біженцями в Україні / Портал оперативних даних про біженців УВКБ ООН. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

¹⁵¹ Більше половини українців, що їдуть за кордон – зі Сходу та Півдня. Опитування. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/04/5/248106/>

¹⁵² Наскільки масштабною буде демографічна криза в Україні і як повернути біженців. URL: <https://texty.org.ua/fragments/109074/yakym-ye-masshtab-majbutnoi-demografichnoi-kryzy-v-ukrayini/>

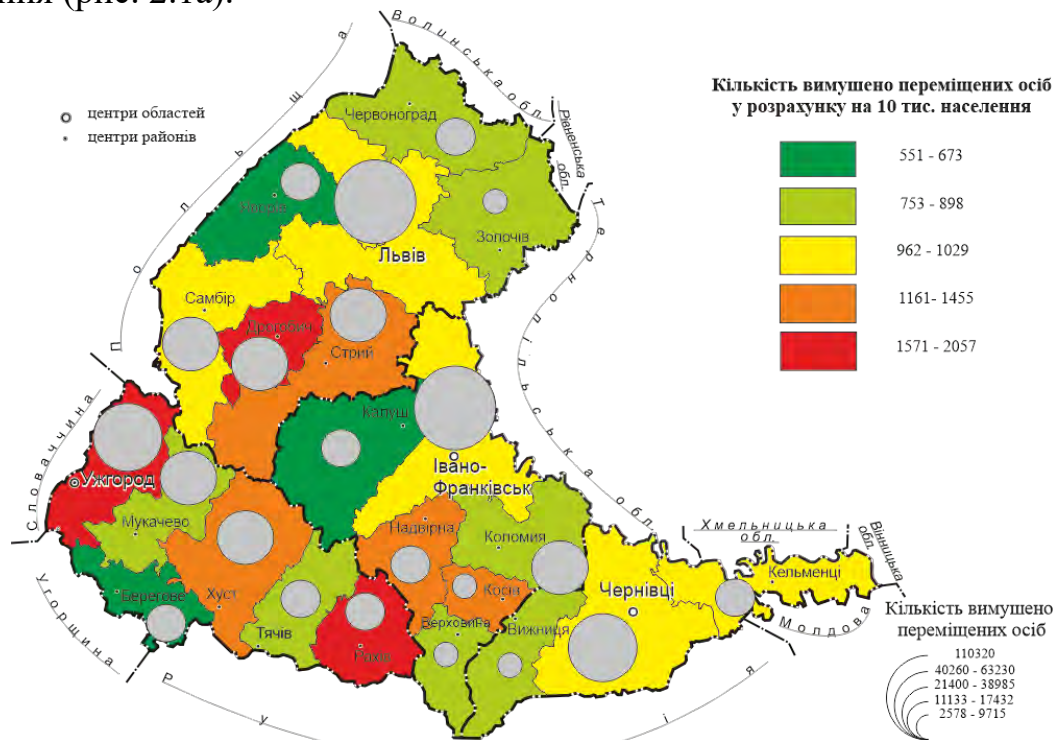
¹⁵³ Рік війни: роботодавці успішно «відвоювали» 60% ринку праці та просуваються на схід. URL: <https://www.work.ua/news/ukraine/2337/>

¹⁵⁴ Конкуренція суттєво знизилась: кому та в яких регіонах України зараз найлегше. URL: https://24tv.ua/vakansiyi-ukrayini-yakih-sferah-oblastyah-ukrayini-naylegshe_n2308771

¹⁵⁵ У яких галузях на Львівщині найбільший дефіцит кадрів і скільки платять. URL: <https://dailylviv.com/news/ekonomika/u-yakykh-haluzyakh-na-lvivshchyni-naibilshyi-defitsyt-kadriv-i-skilky-platyat-106873>

механо-складальних робіт, сантехніків (240 вільних місць праці) і швачок (понад 170 вакансій) [156].

Станом на 23.06.2022 р. кількість ВПО в Україні становила 6,2 млн осіб [157]. Частка ВПО у Карпатському регіоні становила 52,1 %, а у 2023 р. цей показник склав 11,7 %. У високогірних районах Карпатського регіону України (Рахівський, Ужгородський, Дрогобицький, Хустський, Надвірнянський, Стрийський та Косівський) в 2022 р. чисельність ВПО була найбільшою серед інших районів і становила понад 1,1 тис. осіб у розрахунку на 10 тис. місцевого населення (рис. 2.1а).

а) травень 2022 р.

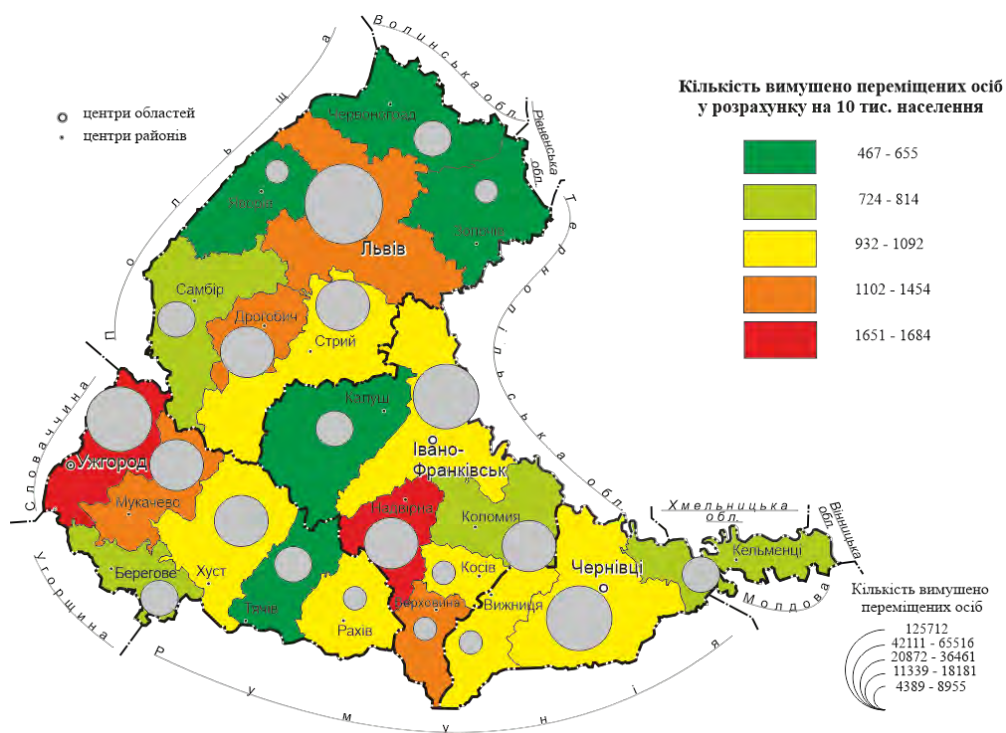
Джерело: побудовано за даними [158]

У 2023 р. територіальний розподіл ВПО суттєво змінився, спостерігалася концентрація ВПО в обласних центрах Карпатського регіону України, ринок праці яких є більш привабливим (рис. 2.1б).

¹⁵⁶ На Львівщині бракує водіїв, слюсарів, сантехніків і швачок: на яку зарплату. URL: <https://daily.lviv.com/news/ekonomika/na-lvivshchyni-brakuie-vodiyiv-slyusariv-santekhnikiv-i-shvachok-96246>

¹⁵⁷ Оцінка внутрішньої міграції в Україні. <https://displacement.iom.int/reports/zvit-pro-vnutrishne-peremischennya-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo-naselennya-raund-6-23>

¹⁵⁸ Звіт про внутрішнє переміщення в Україні. Опитування загального населення, раунд 4, 3 травня 2022 року. URL: https://migration.iom.int/sites/g/files/tmzbd11461/files/reports/IOM_Gen%20Pop%20Report_R4_UKR_final.pdf

б) травень 2023 р.

Рис. 2.1. Обсяги ВПО в областях Карпатського регіону України: районний зріз, 2022-2023 рр.

Джерело: побудовано за даними [159]

На травень 2023 р. в областях Карпатського регіону України найбільшою була частка ВПО віком 18-59 років, яка становить від 49 % (Закарпатська область) до 53 % (Львівська). Найменш чисельною категорією є ВПО пенсійного віку, частка яких коливається у діапазоні 14 % (Закарпатська, Івано-Франківська області) – 15 % (Чернівецька, Львівська області); третина ВПО в областях регіону – це діти (особи, віком до 18 років) (рис. 2.2).

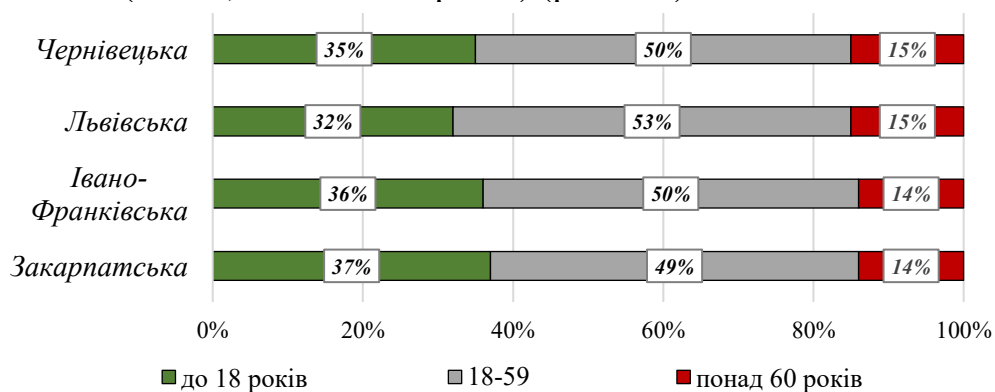

Рис. 2.2. Вікова структура ВПО в областях Карпатського регіону України, травень 2023 р.

Джерело: побудовано за даними [13]

¹⁵⁹ Registered IDP area baseline assessment: Ukraine - Round 24 (May 2023). URL: <https://reliefweb.int/report/ukraine/registered-idp-area-baseline-assessment-ukraine-round-24-may-2023>

Незадоволені потреби ВПО призвели до суттєвого збільшення *соціально-економічної напруги* в громадах Карпатського регіону України, екзистенційними з яких стали:

1. *Поширення соціальної вразливості та бідності; незадовільний матеріальний стан ВПО.* ВПО у громаді є соціально вразливою категорією населення, зокрема це пенсіонери, особи з обмеженими фізичними можливостями (інваліди) і з хронічними захворюваннями, безробітні, діти, які потребують стабільного соціального забезпечення. Основними джерелами доходів ВПО є соціальні виплати, волонтерські донати, допомога від родичів. Відсутність постійного місця праці і втрата можливостей отримувати стабільний дохід є тригерами поширення бідності та значного погіршення фінансово-матеріального стану ВПО.

2. *Відсутність власного житла, фінансова неспроможність орендувати тимчасове житло, вимушеність проживати у родичах чи у місцевого населення.* Ситуація з житлом загострюється і через погіршення умов проживання ВПО у колективних закладах (у середньому площа помешкання ВПО не перевищує 40 кв.м при проживанні 2-3 осіб), а також обмеженим доступом до гарячого водопостачання і туалету.

3. *Втрата роботи, неофіційна зайнятість ВПО на місцевому ринку праці, поширення прекаріату серед економічно активних ВПО,* неможливість працювати дистанційно і виконувати оплачувані робочі завдання, низький рівень оплати праці, відсутність вакансії за спеціальністю, переважання попиту на некваліфіковану роботу. Значна частка ВПО залишаються безробітними, окремі з них «де-факто» працюють на попередній роботі, «де-юре» – не працюють. Частина ВПО, яка задіяна на місцевому ринку праці, працює неофіційно, їх зайнятість має характер тимчасової і сезонної праці. Однак, така зайнятість створює можливості отримувати хоч якийсь заробіток і адаптуватися до життя у громаді.

За 2021-2022 рр. (січень-липень) кількість безробітних у Карпатському регіоні України зменшилась близько на третину (з 115,9 тис. до 77,6 тис. осіб). Основною причиною зменшення офіційного безробіття є зовнішня міграція місцевого населення і заміщення його ВПО з інших регіонів України. Водночас із зменшенням рівня безробіття спостерігалась тенденція скорочення ділової активності бізнесу, що у підсумку призвело до суттєвого лімітування кількості вакансій. Так, у січні-липні 2022 р. кількість вільних вакансій у Карпатському регіоні становила 18,2 тис. од., що на 40 % менше, ніж у 2021 р.

Найбільша кількість безробітних серед ВПО у 2022 р. зареєстрована в Львівській й Івано-Франківській областях (від 150 до 267 осіб у розрахунку на 1 тис. безробітних осіб), зокрема статус безробітних мали понад 2,3 тис. і 1,4 тис. ВПО відповідно. У Чернівецькій області коефіцієнт навантаження безробітних ВПО на одну вільну вакансію був рівний 2,3 особи, а статус безробітних мали 931 ВПО (рис. 2.3). Натомість, у Закарпатській області спостерігався найменший рівень безробіття серед ВПО (67 осіб у розрахунку на всіх безробітних у регіоні), а показник навантаження безробітних на одну вільну вакансію становив 0,8

особи, що на 1,4 особи менше, ніж в Івано-Франківській області. Критична ситуація щодо навантаження кількості безробітних на 100 вакантних місць через масштабування ВПО і наслідки війни у 2022 р. спостерігалася у Путильському (865 осіб), Міжгірському (568 осіб), Воловецькому (471 особа), Старосамбірському (404 особи) та Турківському (385 осіб) районах, а також м. Моршин (435 осіб) [160].

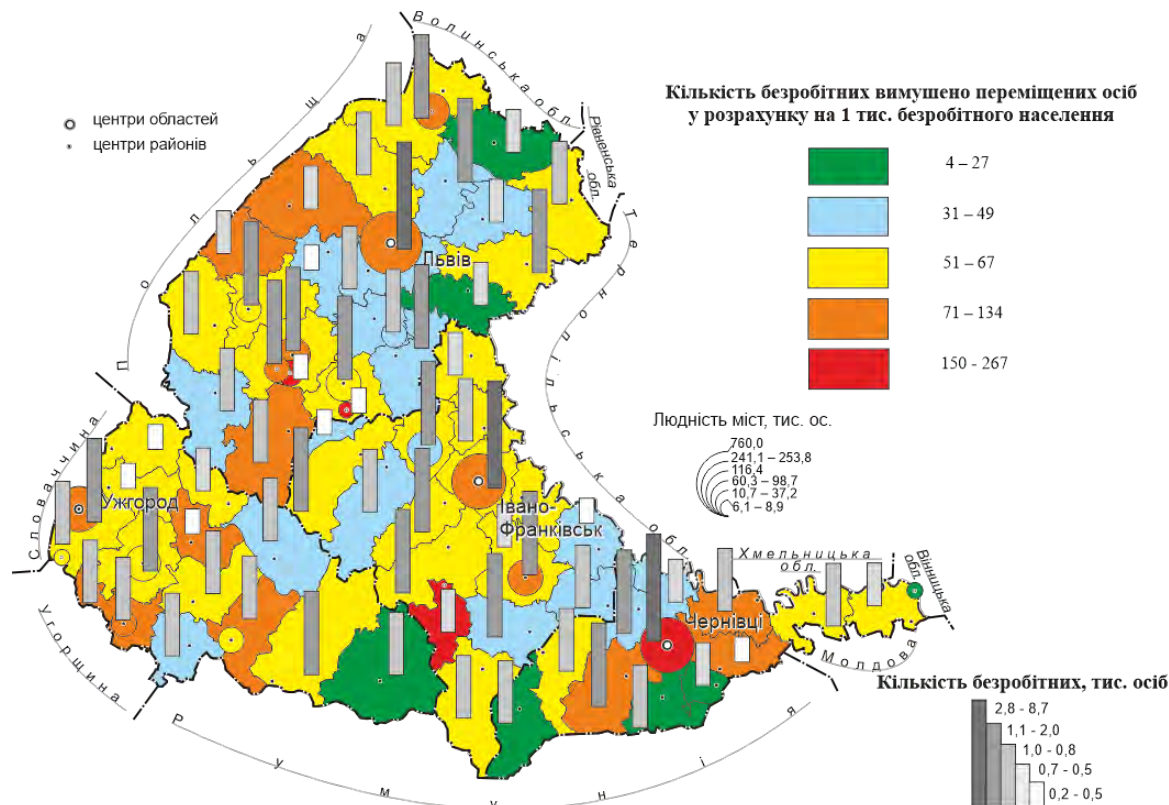

Рис. 2.3. Рівень безробіття в Карпатському регіоні України в умовах вимушеної міграції населення, січень-липень 2022 р.

Джерело: побудовано авторами за даними [161]

Загалом у Карпатському регіоні України у 2022 р. було зареєстровано понад 5,4 тис. безробітних ВПО і понад 77 тис. місцевих мешканців, що на 38 тис. менше, ніж у 2021 р. Покращення ситуації щодо обсягів зареєстрованого безробіття не свідчить про тренд вирівнювання структурних диспропорцій регіонального ринку праці, а про зростання обсягів зовнішньої трудової міграції і прихованого безробіття.

За даними Міністерства економіки України, у 2022 р. в Україні кількість безробітних становила близько 2,6 млн осіб, що вдвічі більше, ніж у 2021 р. Головним чинником збільшення рівня безробіття було зменшення на ринку праці пропозицій щодо працевлаштування [162]. Натомість, за оцінками НБУ, відсутність нових значних шоків у 2023-2025 рр. сприятиме відновленню ринку

¹⁶⁰ Державний центр зайнятості. URL: <https://dcz.gov.ua/>

¹⁶¹ Звіт про внутрішнє переміщення в Україні. Опитування загального населення, раунд 4, 3 травня 2022 р. URL: https://displacement.iom.int/sites/g/files/tmzbd11461/files/reports/DTM%20Ukraine_Rd%2010%20-%208-19August_Recorded_IDP_21_Oblasts_2022_Public_Raion_UK.pdf

¹⁶² До кінця року в Україні буде близько 2,6 млн безробітних. <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=99982>

праці на тлі економічного відновлення та суттєвої міжнародної фінансової допомоги, а рівень безробіття у 2023 р. становитиме 18,3 %, у 2024 р. – близько 16,5 %, а у 2025 р. – 14,7 % [163].

4. *Наявність гострої необхідності у підвищенні кваліфікації, навчанні та перекваліфікації ВПО.* Значна частина ВПО мають бажання і позитивні наміри працювати не за спеціальністю. Так, змінити рід занять підтверджено намірами пройти курси з отримання додаткових знань і навичок щодо володіння комп'ютером і новими програмними засобами, отримати навички графічного дизайну чи інших ІТ-спеціальностей, а також фінансової грамотності і основ ведення підприємницької діяльності.

5. *Доступ до безоплатних медичних послуг.* Доступ ВПО до безоплатних медичних послуг не виправдано пов'язаний із взяттям на облік і реєстрацією місця проживання. Є також проблема неврахування ВПО під час розподілення державою життєво необхідних медичних препаратів для хворих, які їх потребують. Найбільш задоволеною є потреба у первинній медичній допомозі, натомість, *вторинна медична допомога є менш доступною для ВПО.*

6. *Більшість ВПО з інвалідністю має потреби в отриманні медичної реабілітації, зокрема це лікувальна фізкультура та масаж, медичне спостереження, санітарно-курортне лікування.*

7. *Конфлікти з місцевим населенням, органами місцевої влади, упереджене ставлення до ВПО.* Причинами конфліктів за участі ВПО є побутові умови, мовні, конфесійні та культурно-ціннісні протиріччя. Проблеми упередженості до ВПО виникали найчастіше під час оренди або купівлі житла, отриманні медичних послуг та працевлаштуванні.

Викликом розвитку соціальної сфери Карпатського регіону України стало зменшення обсягів доходів населення. Реальні доходи частини населення, яка мала заощадження та стабільну роботу, значно зменшилися через інфляційні процеси та девальвацію національної валюти. Так, інфляція у 2022 р. становила близько 30 %, а на продовольчі товари та послуги – понад 50 % [164], а рівень девальвації національної валюти, незважаючи на реалізацію стабілізаційних інструментів НБУ та КМУ, – близько 50 % [165].

Проблема соціальної уразливості, особливо поширення фінансово-матеріальної бідності, актуалізувалася новими темпами, оскільки реальні доходи населення у національній валюті зменшилися майже удвічі. За даними Світового банку, частка населення в Україні, яка знаходиться за межею бідності, від початку повномасштабної війни збільшилася з 2 % до понад 25 % [166], а до кінця 2023 р. частка населення в Україні, яка знаходиться за межею бідності, може

¹⁶³ Рівень безробіття в Україні. Оцінка НБУ. <https://susplne.media/467438-do-kinca-roku-riven-bezrobitta-v-ukraini-standovitime-183-nbu/>

¹⁶⁴ Індекс інфляції. <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/index/inflation/2022/>

¹⁶⁵ Девальвація української гривні. <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/index/devaluation/>

¹⁶⁶ Як змінювався рівень бідності в Україні: аналіз від Світового банку. <https://pon.org.ua/novyny/10337-yak-zminuvavsia-riven-bidnosti-v-ukraini-analiz-vid-svitovogo-banku.html>

зрости до 55 % [167]. Найбільш відчутні наслідки бідності зафіксовані в сільській місцевості [168].

Оцінки НБУ в 2022 р. засвідчили, що середня номінальна зарплата в Україні зросла на 0,5 %, однак, реальні доходи (з врахуванням рівня інфляції) зменшилися на 15,8 % [169]. Примітно, що індекс реальної заробітної плати як показник, що характеризує зміну купівельної спроможності номінальної заробітної плати, у 2022 р. становив 82,5 % [170]. У 2023 р. через збереження дефіциту кваліфікованої робочої сили в окремих секторах та значні диспропорції на ринку праці номінальні зарплати, за прогнозами НБУ, зростуть на 30 %, а в 2024 р. – ще на 28 % [171].

Тригером поширення бідності серед найбільш уразливих категорій населення у 2023 р. є відсутність гідного соціального забезпечення. У 2023 р. не передбачено підвищення мінімальних доходів (у 2022 р. становили 167 дол. США) і прожиткового мінімуму (65 дол. США). Однак, незважаючи на великий дефіцит державного бюджету, соціальне забезпечення ВПО відбувається у повному обсязі та становить 50 дол. США для дорослих осіб і 75 дол. США на кожну дитину або дорослого з інвалідністю [172].

Примітно, що найнижчий рівень доходів, за даними ООН, мали ВПО, особи з інвалідністю та особи похилого віку – категорії населення, які у 2022 р. становили 45 % населення України [173]. Результати дослідження ООН засвідчили, що 44 % домогосподарств України не можуть дозволити собі найнеобхідніше, частка домогосподарств з недостатнім рівнем споживання продуктів харчування зросла до 30 % [174].

Соціально-економічні диспропорції, суспільна невизначеність та війна загалом призвели до критичного послаблення демографічної стійкості та безпеки

Бідністю у Світовому банку вважають ситуацію, за якої населення проживає менше ніж на 5,5 дол. США на день. У 2006-2007 рр. рівень бідності в Україні, за оцінкою Світового банку, був вищим, ніж під час повномасштабної війни – 26,6 % та 26,4 % відповідно. У 2008 р. рівень бідності становив 19,3 %, 2010 р. – 15,2 %, 2011 р. – 12,4 %, 2012 р. – 11 %, 2013 р. – 8,4 %. У 2014-2016 рр. рівень бідності в країні знову почав зростати, а у 2016 р. досягнув позначки 15,4 %. У 2017 р. 10,8 % населення України проживало за межею бідності, у 2018 р. – 9,4 %, у 2019-2020 рр. – 7,1 %.

¹⁶⁷ 7 мільйонів українців вже за межею бідності: Світовий банк озвучив сумний прогноз. <https://www.unian.ua/economics/finance/riven-bidnosti-v-ukrajini-7-milyoniv-lyudey-vzhe-za-mezheyu-12240069.html>

¹⁶⁸ Pawn shops and bread queues: poverty grips Ukraine as war drags. <https://www.theguardian.com/world/2023/apr/30/ukraine-war-poverty-irpin-pawn-shops-bread-queues>

¹⁶⁹ Коли почнуть зростати зарплати в Україні – прогноз НБУ. <https://www.unian.ua/economics/finance/zarplati-ukrajinciv-vpali-na-16-koli-chekati-zrostannya-12131646.html>

¹⁷⁰ Індекс реальної заробітної плати. <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/salary/index/>

¹⁷¹ Реальна заробітна плата. <https://finbalance.com.ua/news/realna-zarplata-v-2022-rotsi-vpade-na-chvert---otsinka-nbu>

¹⁷² Деякі питання підтримки внутрішньо переміщених осіб. <https://www.msp.gov.ua/projects/821/>

¹⁷³ ООН оцінила наслідки війни в Україні. <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3724982-oon-ocinila-naslidki-rosijskogo-vtorgnenna-dla-ukrajinciv-ak-vpali-dohodi.html>

¹⁷⁴ Зниження рівня життя: ООН оприлюднила доповідь про наслідки війни в Україні. <https://suspilne.media/468296-18-bezrobotnih-ta-znizenna-rivna-zitta-oon-opriludnila-dopovid-pro-naslidki-vijni-v-ukraini/>

усіх регіонів України. Так, за прогнозами Ради ЄС, унаслідок війни та залежно від її тривалості населення України може скоротитися на 24-33 % [175]. Підтвердженням цієї загрози є зменшення чисельності тих, хто живе й працює в Україні зараз, а від початку війни кількість населення скоротилася на 6,7 млн осіб [176]. Крім того, змінилася статево-вікова структура населення, частка молоді й осіб фертильного віку суттєво скоротилася [177].

Варто зазначити, що повномасштабна війна та її негативні наслідки лише поглибили демографічні проблеми, що накопичувалися протягом тривалого періоду, зокрема, це *скорочення чисельності населення України* через перевищення рівня смертності над рівнем народжуваності; *високі показники смертності чоловіків працездатного віку* (очікувана тривалість життя чоловіків майже на 10 років менше (65,1 року), ніж у жінок (74,4 року) [178]; *старіння населення* (частка осіб віком до 17 років у структурі постійного населення країни у 2021 р. становила 17,9 %, що на 2,5 в.п. менше, ніж у 2019 р.).

Особливою проблемою, що виникла в умовах війни, є *охорона дитинства*. Велика частка дітей в Україні (понад 7,5 млн осіб) потерпають від наслідків війни [179]. Важливим маркером соціально-психологічної стабільності дітей у воєнний час (уже після того, як вони фізично убезпечені від бойових дій) є захист освіти. Усі об'єкти, де здобувають освіту – дитячі центри розвитку, садочки, школи, гімназії, університети – мають бути безпечними. Особливої уваги потребують діти-сироти, кількість яких зростає (за інформацією Національної соціальної сервісної служби України, станом на 1 серпня 2022 р. понад 3,2 тис. дітей залишилися без батьківського піклування [180]).

Отже, у Карпатському регіоні України існує необхідність побудови сучасної моделі розвитку соціальної сфери на засадах цифровізації, рівного доступу до соціальних послуг та благ, високого рівня соціального захисту, безперешкодної участі усіх членів суспільства у життєдіяльності громад. Модель із врахуванням європейських принципів і вітчизняних поточних трендів і стандартів життя дозволить покращити рівень соціального захисту та якість суспільної життєдіяльності, підвищити опірність негативним демографічним трансформаціям і соціальним ризикам, зменшити фінансово-матеріальну бідність, зміцнити соціальну згуртованість.

¹⁷⁵ Гірше за Голодомор: через вторгнення РФ Україна може втратити до 33% відсотків населення – дослідження NoBrainerData. <https://prm.ua/hirshe-za-holodomor-cherez-vtorhnennia-rf-ukraina-vtratyt-do-33-vidsotkiv-naselennia-doslidzhennia-nobrainerddata/>

¹⁷⁶ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про Державний бюджет України на 2023 рік» <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1527959>

¹⁷⁷ The-War-and-the-Future-of-Ukraines-Population. <http://migrantlife.wp.st-andrews.ac.uk/files/2022/03/The-War-and-the-Future-of-Ukraines-Population.pdf>

¹⁷⁸ Демографічна ситуація. https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/08/zb_tabl_nas_2021.xls

¹⁷⁹ Війна позбавила батьківського піклування понад 3 тисячі дітей – соціальна сервісна служба. <https://life.pravda.com.ua/society/2022/08/12/249998/>

¹⁸⁰ Показники діяльності ДМС за 9 місяців 2022 р. https://dmsu.gov.ua/assets/files/statistic/year/2022_9.pdf

2.2. Соціальна вразливість населення: громади та райони Львівської області

В умовах глобальних викликів (пандемія Covid-19 у 2020-2021 рр., повномасштабна війна РФ проти України у 2022-2023 рр., тимчасова окупація територій з 2014 р.), з одного боку, фінансово-адміністративна реформа, посилення фінансової автономії громад, орієнтація на місцевий економічний розвиток, з іншого боку, стали водночас тригерами поступу та детермінантами послаблення соціально-економічної резильєнтності територій. Примітно, що саме реформа децентралізації дала можливість громадам самостійно акумулювати та розпоряджатися фінансовими ресурсами, ухвалювати рішення і нести відповідальність за них, створювати додаткові робочі місця, залучати інвестиційні ресурси, забезпечувати населення якісними соціальними послугами (освітні, медичні, та ін.). Такі умови уможливили самостійне формування і забезпечення соціально-економічної стійкості громад як базису підвищення рівня життя місцевих жителів, каталізатором зменшення фінансово-матеріальної бідності та соціальної уразливості, тригером забезпечення високих стандартів та якості життя населення.

Соціальну вразливість територіальних громад доцільно розглядати у проекції дослідження соціальної резильєнтності територій, зниження рівня якої свідчить про поширення і поглиблення проблеми бідності. Формування інформаційно-аналітичного базису дослідження соціальної вразливості громад має статистичні обмеження як у динаміці, так і у розрізі груп показників (змістовно-компонентного наповнення). Інформаційно-аналітичний базис дослідження – 73 територіальні громади Львівської області. Період дослідження – 2021-2022 рр., які характеризуються суттєвим поглибленням і поширенням соціальної уразливості, виникненням нових соціально вразливих категорій населення, зокрема через наслідки пандемії Covid-19 і повномасштабної війни РФ проти України.

Екологічна детермінанта соціальної резильєнтності територіальних громад Львівської області у 2022 р. мала найменшу вагову значущість і становила 1,1 %, що на 8,5 в.п. менше, ніж у 2021 р. (рис. 2.4). Натомість, найбільший ваговий вплив на формування соціальної резильєнтності у 2021 р. мав індикатор «Видатки місцевого бюджету на соціальний захист та соціальне забезпечення у розрахунку на одного мешканця» (19,1 %), значення якого у 2022 р. збільшилося до 20,4 % (найбільше серед усіх індикаторів за досліджуваний період). Варто відзначити, що на забезпечення соціальної резильєнтності територіальних громад Львівської області видатки місцевого бюджету на позашкільну освіту характеризувалися найменшою ваговою значущістю (1,6 % і 1,3 % у 2021-2022 рр. відповідно).

Ваговий вплив індикаторів «Видатки місцевого бюджету на духовний і фізичний розвиток у розрахунку на одного мешканця» і «Видатки місцевого бюджету на дошкільну освіту, у розрахунку на одну дитину віком до 6 років» коливався у діапазоні 15,1-15,5 % і 14,7-17,1 % відповідно. На забезпечення

соціальної резильєнтності територіальних громад Львівської області у 2021 р. значну вагову значущість мав показник «Видатки місцевого бюджету на житлово-комунальне господарство у розрахунку на одного мешканця» (16,5 %), який у 2022 р. збільшився до позначки 19,8 %. Коефіцієнти вагової значущості індикатора «Видатки місцевого бюджету на загальну середню освіту у розрахунку на одну особу віком від 6 до 18 років» становили 2,9 % у 2021 р. і 7,9 % у 2022 р.

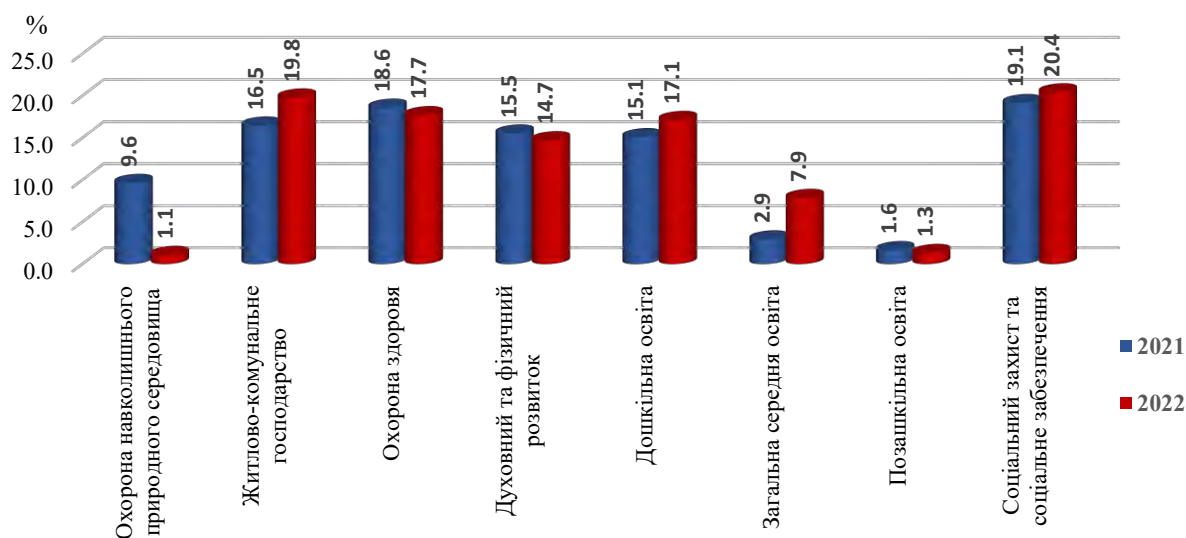

Рис. 2.4. Вагові коефіцієнти індикаторів соціальної резильєнтності територіальних громад Львівської області, 2021-2022 рр., %

Варто наголосити, що система управління місцевими фінансами, податкова система, характер міжбюджетних відносин в Україні за 2014-2022 р. зазнали суттєвих трансформацій, обумовлених реформою децентралізації. Важливе завдання територіальних громад в існуючих умовах – формування такого обсягу фінансових ресурсів, а, відтак, і фінансово-економічного потенціалу, який сприяв би місцевому економічному поступу, дозволив би забезпечити соціальну резильєнтність територій, мінімізувати соціальну уразливість населення, у т.ч. підвищити фінансово-матеріальний добробут, якість життя і соціально-трудова відносин місцевих жителів.

Значення емпіричного показника соціальної резильєнтності територіальних громад Львівської області у 2021 р. знаходилися у межах 0,749-0,037 (рис. 2.5). Лише одна територіальна громада (Львівська) перебувала у зоні соціальної резильєнтності, емпіричний показник якої становив 0,759. У діапазоні втрати опірності перебувало п'ять громад області, а саме Сокільницька, Самбірська, Славська, Пустомитівська та Солонківська, емпіричні показники яких становили 0,498; 0,487; 0,406; 0,404 і 0,403 відповідно. Критичний стан соціальної уразливості спостерігався у 8 з 73 громад Львівської області (Бісковицька, Ралівська, Добросинсько-Магерівська, Поморянська, Хирівська, Козівська, Стрілківська, Боринська).

Основною причиною перебування значної частини громад регіону в 2021 р. у зоні соціальної уразливості або у критичному стані соціальної резильєнтності є те, що основу їхнього фінансового забезпечення становили міжбюджетні трансферти. Зменшення фінансової автономії, неефективне використання фінансових ресурсів і збільшення тиску на видаткову частину місцевих бюджетів призвело до послаблення соціально-економічної стійкості, а, відтак, поширення соціальної уразливості населення, особливо фінансово-матеріальної бідності.

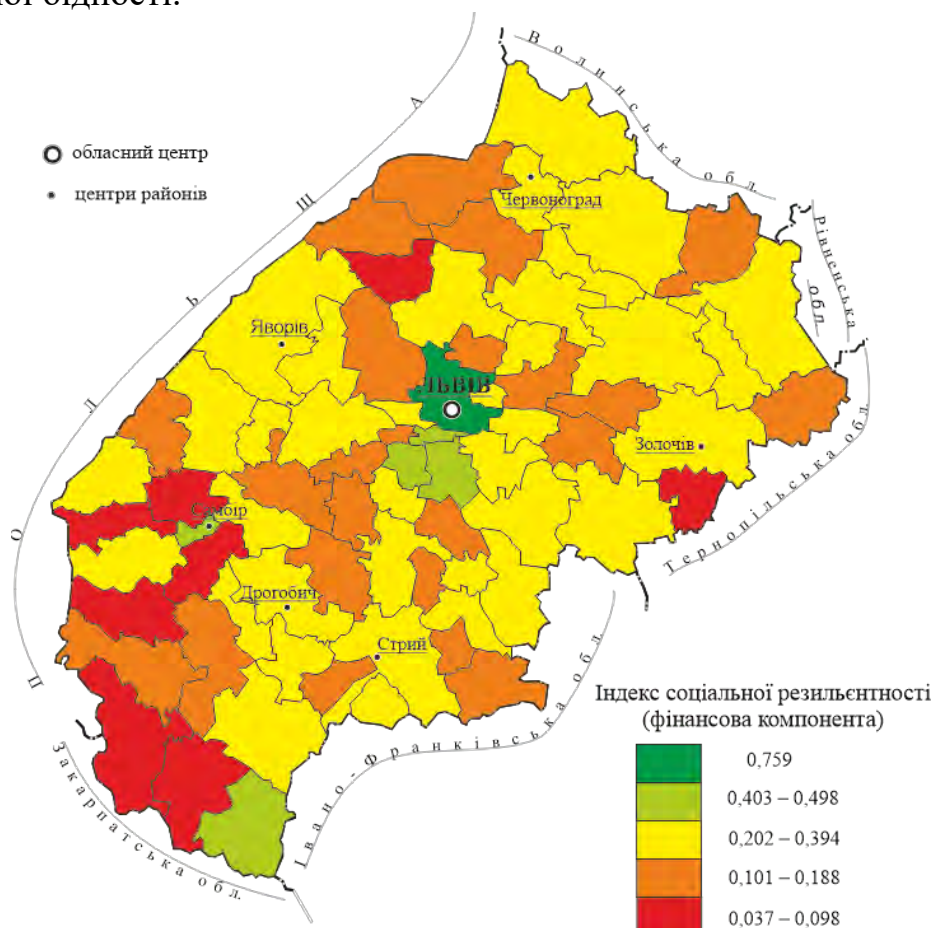

Рис. 2.5. Соціальна резильєнтність – вразливість (фінансова компонента) територіальних громад Львівської області: мультиплікативний підхід, 2021 р.
Джерело: побудовано на основі авторських розрахунків

Так, повномасштабна війна РФ проти України загострила ситуацію щодо соціальної резильєнтності територій, збільшивши тиск на місцеві бюджети через виникнення нової категорії населення – ВПО, потік яких був динамічний, масштабний із непередбачуваними наслідками для розвитку громад. Забезпечення потреб ВПО, їхня інтеграція та асиміляція у приймаючі громади вимагали від органів місцевого самоврядування відповідного ресурсного забезпечення і реалізації спеціальних антикризових інструментів управління громадою в умовах шоків. Така ситуація призвела до збільшення незапланованих видатків з місцевих бюджетів на соціальне забезпечення та захист ВПО при зменшенні видатків на інші детермінанти соціальної резильєнтності, зокрема

захист охорони навколишнього середовища, позашкільну освіту, духовний розвиток.

Результати дослідження підтверджують тезу про послаблення соціальної резильєнтності громад у Львівській області за 2022 р. (рис. 2.6). Лише Львівська громада перебувала у зоні запасу міцності соціальної резильєнтності, емпіричний показник якої рівний 0,659. Такі громади, як Славська, Яворівська, Пустомитівська, Підберізцівська, Сокольницька, Новояворівська та Солонківська характеризувалися втратою опірності, а значення емпіричних показників соціальної уразливості становили 0,509; 0,498; 0,495; 0,464; 0,464; 0,425 і 0,410 відповідно. Варто відзначити, що Самбірська громада, балансуючи у 2021 р. у зоні «Втрата опірності», у 2022 р., за результатами дослідження, опинилася у діапазоні соціальної уразливості (спостерігалось зменшення емпіричного показника з 0,487 до 0,387). Критичний рівень соціальної вразливості у 2022 р. демонстрували Стрілківська, Хирівська, Ралівська, Бісковицька, Добросинсько-Магерівська, Поморянська, Козівська. Соціальною уразливістю були детерміновані 26 громад Львівської області.

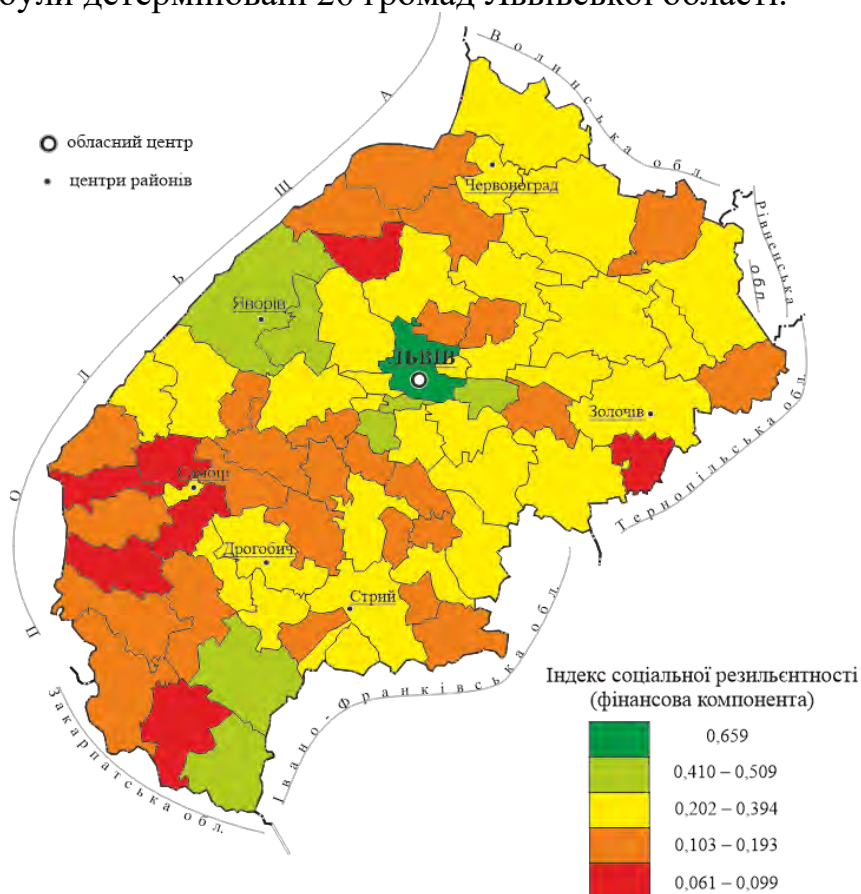

Рис. 2.6. Соціальна резилентність – вразливість (фінансова компонента) територіальних громад Львівської області: мультиплікативний підхід, 2022 р.

Джерело: побудовано на основі авторських розрахунків

Ті громади, які у період війни демонстрували структурні зміни у видатковій частині місцевих бюджетів, зокрема збільшення видатків на соціальний захист місцевих жителів і ВПО, змогли забезпечити помірний рівень

фінансово-матеріального добробуту населення і розвиток людського потенціалу. Закономірно, що нарощення фінансового потенціалу громад дозволило забезпечити економічний поступ території через збільшення кількості суб'єктів господарювання, а, відтак, створення нових робочих місць, реалізацію інтересів представників громади, розвиток соціальної інфраструктури, що у результаті сприяє формуванню належного рівня життя населення загалом, гарантуванню соціальної стійкості та зменшенню соціальної уразливості всіх категорій населення, у т.ч. ВПО.

Умови невизначеності, в яких Україна перебувала у 2022 р., ускладнили процес прийняття обґрунтованих рішень на місцевому рівні щодо задоволення базових потреб ВПО як найбільш вразливої верстви населення і забезпечення доступу до соціальних та інших послуг місцевих жителів зокрема. ВПО потребували значної підтримки з боку приймаючих громад, особливо на початковому етапі (адаптації) вимушеної міграції та у період подальшої інтеграції, тим самим спричинивши значний соціальний тиск, навантаження на ринки праці, а також на місцеві бюджети. Відтак, органи місцевого самоврядування, долаючи нові виклики через посилення фінансових, житлових, соціальних, безпекових проблем, які вимагали ситуативного та швидкого вирішення, потребували сприяння в пошуку ресурсів та належного фінансування з боку держави. Так, у 2021 р. серед 7 районів в області лише Львівський район перебував у зоні втрати опірності (емпіричний показник становив 0,438), а Дрогобицький і Золочівський райони характеризувалися помірним рівнем соціальної резильєнтності (0,350 і 0,366 відповідно). Примітно, що Стрийський і Яворівський райони були детерміновані високими показниками як соціальної вразливості населення, так і демографічного навантаження (49,0 % і 43,4 % відповідно) (рис. 2.7). Натомість, для Дрогобицького району характерний помірний рівень соціальної уразливості при найменшому значенні показника демографічного навантаження серед усіх районів Львівської області у 2021 р. (0,350 і 26,2 % відповідно).

Задоволення потреб ВПО, забезпечення належного рівня життя місцевих жителів в умовах соціально-економічної і суспільно-політичної невизначеності, з одного боку, і збільшення фінансових можливостей із нарощенням економічного потенціалу громад, з іншого боку, є пріоритетно-стратегічними векторами проактивної політики зменшення соціальної вразливості населення, зокрема регіонально-місцевої політики забезпечення соціальної стійкості ВПО. Так, результати дослідження засвідчили значне погіршення стану соціальної вразливості у 2022 р. Золочівського і Самбірського районів на 9,4 в.п. (з 0,366 у 2021 р. до 0,332 у 2022 р.) і 9,6 в.п. (з 0,171 у 2021 р. до 0,155 у 2022 р.) відповідно, Дрогобицького району на 7,3 в.п. (зменшення емпіричного показника соціальної резильєнтності з 0,350 у 2021 р. до 0,325 у 2022 р.) (рис. 2.8). Покращення ситуації щодо посилення соціальної резильєнтності спостерігалось у Яворівській районі, зокрема збільшення значення емпіричного показника на 1,1 в.п. (з 0,230 у 2021 р. до 0,232 у 2022 р.).

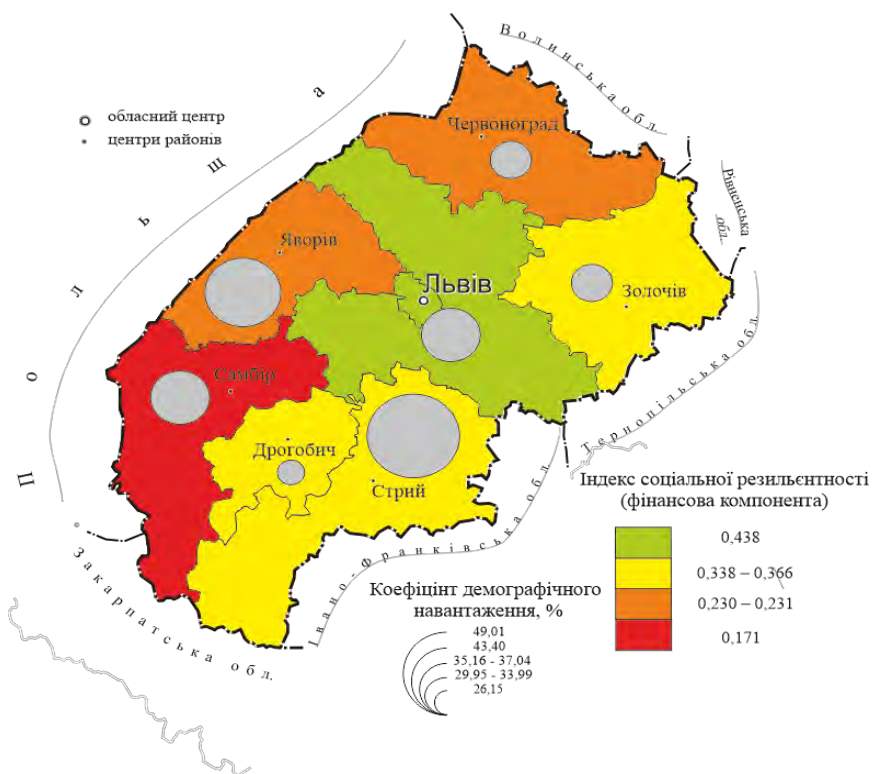

Рис. 2.7. Соціальна резильєнтність – вразливість (фінансова компонента): районний зріз, Львівська область, 2021 р.

Джерело: побудовано на основі авторських розрахунків

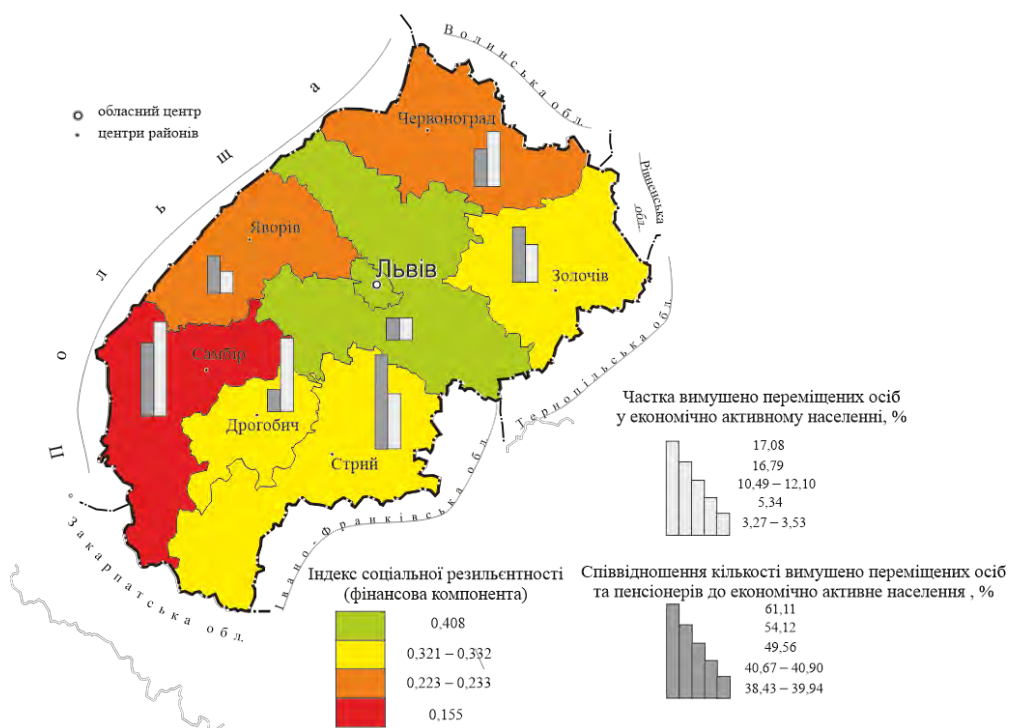

Рис. 2.8. Соціальна резильєнтність – вразливість (фінансова компонента): районний зріз, Львівська область, 2022 р.

Джерело: побудовано на основі даних [181] та авторських розрахунків

¹⁸¹ Ukraine – Area Baseline Assessment. Round 4-9. URL: <https://dtm.iom.int/>

Варто відзначити, що частка ВПО в економічно активному населенні в 2022 р. була найбільша у Самбірському районі (17,1 %) і найменша – у Львівському та Яворівському районах (3,3 % і 3,5 % відповідно). Такий показник, як «Частка ВПО та осіб пенсійного віку до обсягів економічно активного населення» демонструє ступінь соціального тиску на громади в умовах війни, оскільки самі ці категорії населення потребують найбільшого соціального захисту та призводять до збільшення видаткової частини місцевих бюджетів. У Стрийському районі частка цих верств населення становила 61,1 %, Самбірському – 54,1 %, Золочівському – 49,6 %. Найменший тиск на місцеві бюджети у проєкції фінансового забезпечення найбільш вразливих верств спостерігався у Львівському та Дрогобицькому районах (частка таких осіб в економічно активному населенні становила 38,4 % і 39,9 % відповідно). Примітно, що у саме у цих районах було зареєстровано найбільшу кількість ВПО у 2022 р. порівняно з іншими районами області.

Реформа децентралізації в Україні стала інституційною основою місцевого розвитку, запровадження нових механізмів забезпечення соціально-економічної резильєнтності територіальних громад. Фінансовий потенціал громад, їх фінансова автономія і самодостатність корелює з рівнем добробуту населення, економічною безпекою і соціально-економічним розвитком територій. Зміцнення фінансової самостійності територіальних громад, нарощення обсягів власних доходів і оптимізація видаткової частини місцевих бюджетів є інструментами нарощення фінансового потенціалу як фундаменту формування економіки добробуту території та забезпечення її соціальної резильєнтності.

Запровадження системи моніторингу соціальної резильєнтності територіальної громади, імплементація науково-методичного підходу до комплементарного оцінювання фінансово-економічної спроможності громад забезпечувати високий рівень життя та якість соціально-трудових відносин дозволить уникнути ризиків послаблення соціальної резильєнтності громад. Імплементація системного моніторингу соціальної резильєнтності також дозволить забезпечити органам місцевого самоврядування функцію моніторингу параметрів якості та рівня життя населення, а також наслідків поширення соціальної вразливості територій.

2.3. Комплементарний аналіз соціальної вразливості в умовах соціально-економічної нестабільності

Налагодження ефективних процесів господарювання, формування високого рівня конкурентоспроможності вітчизняних виробничо-господарських комплексів і побудова потужної національної економіки неможливі без надійного соціального базису. Забезпечення соціальної резилентності країни та її регіонів є фундаментальною передумовою не лише підвищення якості життя і покращення добробуту населення, але й мінімізації соціальної вразливості окремих категорій населення і територій, зниження соціальної напруги та

зростання рівня задоволеності інтересів громадян. Наявність системних дестабілізуючих впливів на розвиток суспільно-економічних відносин ускладнюють імплементацію механізмів та інструментів політики послаблення соціальної вразливості населення.

Соціальна вразливість як складне соціальне явище є об'єктом численних наукових досліджень, а її зміст характеризується поліструктурністю і розглядається на національному, регіональному та місцевому рівнях. Дослідження соціальної вразливості запропоновано здійснювати через градацію рівнів соціальної резильєнтності, яка є структурною і композиційною характеристиками стану економічної системи та відображає функціонування таких сфер, як *якість соціально-трудова відносин, рівень і якість життя, демографічна, екологічна, продовольча безпека*. Цей перелік може доповнюватись або уточнюватись як за складовими, так і за окремими індикаторами. У свою чергу соціальна стійкість є підсистемою системи вищого рівня – економічної безпеки, яка досягається таким рівнем розвитку і станом захищеності економіки, які повною мірою забезпечують потреби населення і території загалом.

У науковому дискурсі відсутня єдина загальноприйнята система індикаторів соціальної резильєнтності, зокрема, база достовірної статистичної інформації є лімітована, а дані по одним і тим самим індикаторам – статистично обмеженими, часто суперечливими чи не збігаються. Відсутність необхідних статистичних даних ускладнює процес побудови універсальної методики щодо аналізування соціальної стійкості за темпоральним і просторовим підходами. Тому критерієм формування інформаційно-аналітичної системи дослідження соціальної резильєнтності є можливість повного обліку її складових.

Декомпозицію соціальної резильєнтності з використанням системно-структурного підходу подано в табл. 2.1.

Комплементарне дослідження соціальної вразливості населення передбачає побудову багатоетапної методології, яка ґрунтується на формуванні системи компонент та індикаторів (згрупованих на регресори та каталізатори), обґрунтуванні раціональної методики нормування показників, визначенні постійних чи динамічних коефіцієнтів вагової значущості індикаторів і складових, а також порогових значень. Дослідження соціальної вразливості з позиції соціальної резильєнтності має включати визначення меж безпечного існування системи. Тому концептуальним етапом дослідження є розрахунок порогових значень каталізаторів, регресорів і компонент, що дає змогу шляхом порівняння композиційних коефіцієнтів із пороговими значеннями визначити «зони вразливості/небезпеки», а також діапазони «запасу міцності».

Декомпозиція соціальної резильєнтності: системно-структурний підхід

Індикатори			
Компонента I «Якість соціально-трудових відносин»			
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Рівень зайнятості населення у віці 15-70 років, у % до всього населення відповідного віку ✓ Рівень прийому працівників, % до середньооблікової кількості штатних працівників ✓ Кількість фізичних осіб-підприємців, од., у розрахунку на 1 тис. населення ✓ Рівень працевлаштування зареєстрованих безробітних, % 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Рівень втрат робочого часу, % ✓ Навантаження на одне вільне робоче місце, осіб ✓ Рівень неформально зайнятого населення, % до зайнятого населення ✓ Частка працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці, % до середньооблікової кількості штатних працівників 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Рівень безробіття усього населення у віці 15-70 років, % населення відповідного віку ✓ Рівень вимушеної неповної зайнятості, % до середньооблікової кількості штатних працівників ✓ Рівень звільнення працівників, % до середньооблікової кількості штатних працівників 	
Компонента II «Рівень життя»			
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Середньомісячна номінальна заробітна плата, євро, у середньому на одного штатного працівника ✓ Розмір пенсійного забезпечення, євро, у розрахунку на 1 тис. євро ВРП ✓ Наявний дохід населення, євро, у розрахунку на одну особу, ✓ Охоплення населення послугами Інтернету, % до усього населення ✓ Середній розмір державної допомоги, євро: <ul style="list-style-type: none"> ▪ малозабезпеченим сім'ям ▪ по безробіттю 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Видатки з державного бюджету, євро, у розрахунку на одну особу, на: <ul style="list-style-type: none"> ▪ сферу охорону здоров'я ▪ соціальний захист і соціальне забезпечення ▪ сферу освіти ✓ Середній розмір пілг і субсидій (безготівкові) на оплату ЖКГ, електроенергії, палива, євро, у розрахунку на одне домогосподарство ✓ Середній розмір призначеної місячної пенсії усіх категорій пенсіонерів, євро ✓ Співвідношення середньомісячної пенсії до зарплати, % 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Індекс споживчих цін, % до попереднього року ✓ Частка сукупних витрат домогосподарства на продукти харчування, %, у розрахунку на одне домогосподарство за місяць ✓ Ветхий житловий фонд, загальна площа житлових приміщень, м² у розрахунку на 1 тис. населення ✓ Частка заробітної плати в загальному обсязі доходів населення, % 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Співвідношення прожиткового мінімуму та середньомісячної заробітної плати ✓ Сума заборгованості з виплати заробітної плати, у розрахунку на одного штатного працівника, євро ✓ Чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими фактичного прожиткового мінімуму, % до загальної чисельності населення ✓ Децильний коефіцієнт диференціації загальних доходів населення
Компонента III «Якість життя»			

Індикатори

<ul style="list-style-type: none"> ✓ Охоплення дітей закладами дошкільної освіти, % до кількості дітей відповідного віку ✓ Частка домогосподарств, де немає працюючих, % ✓ Частка домогосподарств, %: <ul style="list-style-type: none"> ▪ житло яких обладнане водопроводом та каналізацією ▪ мають зручний доступ до громадського транспорту ✓ Кількість лікарняних ліжок, у розрахунку на 1 тис. населення, од. ✓ Кількість відвідувань за зміну амбулаторно-поліклінічних закладів, од., у розрахунку на 10 тис. населення ✓ Забезпеченість населення медичним персоналом, осіб, у розрахунку на 100 тис. осіб 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Житловий фонд, у розрахунку на одну особу, м² загальної площі ✓ Кількість викладачів ЗВО 3 і 4 рівня акредитації, осіб, у розрахунку на 1 тис. студентів ✓ Кількість науково-педагогічних працівників із науковим ступенем кандидата та доктора наук, у розрахунку на 100 аспірантів ✓ Частка населення, яке живе у перенаселеному житлі, % ✓ Частка населення у віці від 6 років, які мають вищу освіту, % ✓ Кількість місць у будинках-інтернатах для громадян похилого віку та осіб з інвалідністю, од., у розрахунку на 100 тис. населення. ✓ Кількість закладів, од., у розрахунку на 100 тис. осіб: <ul style="list-style-type: none"> ▪ загальної середньої освіти, ▪ вищої освіти. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Кількість виявлених злочинів, од., у розрахунку на 1 тис. населення. ✓ Захворюваність населення, кількість уперше зареєстрованих випадків захворювань на 1 тис. населення 	
Компонента IV «Демографічна безпека»			
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Кількість дітей, осіб, у розрахунку на 1 тис. населення ✓ Сумарний коефіцієнт народжуваності ✓ Середня очікувана тривалості життя при народженні, роки ✓ Загальний коефіцієнт шлюбності, у розрахунку на 1 тис. населення ✓ Частка домогосподарств, які мають 3 і більше дітей, % 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Кількість осіб похилого віку, у розрахунку на 1 тис. населення ✓ Коефіцієнт демографічного навантаження, % ✓ Кількість інвалідів, у розрахунку на 10 тис. населення ✓ Коефіцієнт несталості шлюбів, % 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Кількість вибулих, особи, у розрахунку на 10 тис. населення ✓ Частка неповних сімей з дітьми, % ✓ Коефіцієнт смертності дітей у віці до 1 року, у розрахунку на 1 тис. новонароджених 	
Компонента V «Екологічна безпека»			
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Забір води зі природних водних об'єктів, м³ на 1 особу ✓ Використання свіжої води, м³ на 1 особу ✓ Загальне водовідведення, м³ на 1 особу ✓ Потужність очисних споруд, м³ на 1 особу ✓ Коефіцієнт утилізації відходів ✓ Частка забудованих земель, % 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Частка капітальних інвестицій на охорону навколишнього природного середовища у ВРП, % ✓ Частка поточних витрат на охорону навколишнього природного середовища у ВРП, % ✓ Частка земель природно-заповідного фонду, % ✓ Поточні витрати на охорону навколишнього природного середовища, євро, у розрахунку на одну особу ✓ Частка площі сільсько-господарських угідь, % 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Скидання забруднених зворотних вод у поверхневі водні об'єкти, м³, у розрахунку на 1 особу ✓ Викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел, т, у розрахунку на 1 тис. осіб ✓ Утворення відходів, т., у розрахунку на 1 особу 	
Компонента VI «Продовольча безпека»			
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Співвідношення добової калорійності споживання до добової норми ✓ Споживання у співвідношенні до норми, у розрахунку на 1 особу: <ul style="list-style-type: none"> ▪ м'яса ▪ олії ▪ фруктів та ягід 		<ul style="list-style-type: none"> ▪ яєць ▪ риби та рибопродуктів 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ цукру ▪ молока та молочних продуктів ▪ картоплі ▪ овочів ▪ хліба та хлібопродуктів

Примітка: сірим фоном виділено індикатори-регресори

Джерело: систематизовано автором

Визначення порогових значень тісно пов'язане з поняттям динамічної стійкості соціально-економічної системи та окремих її складових. Методичний підхід до оцінювання соціальної резильєнтності як системи гомеостазу на основі порогових значень усуває недолік тих методик, які ґрунтуються на побудові рядів динаміки інтегральних індексів. Такі ряди демонструють лише зміну (збільшення або зменшення) значень емпіричного показника в окремі періоди, що не є підґрунтям для формування обґрунтованих висновків щодо причин максимізації інтегрального індексу чи відхилення від еталонного значення – порогів.

Визначення соціальної резильєнтності як здатності системи забезпечувати динамічну рівновагу (підхід «гомеостазу») дозволяє розрахувати емпіричні показники в межах порогових, зокрема граничних і оптимальних, значень. Такий підхід передбачає, що виникнення нових загроз змінює попередній стан системи, який також може бути у допустимих межах (стан динамічної рівноваги). Відтак, соціальна резильєнтність переходить у новий стан, з відмінними від попереднього характеристиками, водночас змінюється не лише структура системи (склад елементів), але і системні зв'язки між індикаторами, сила впливу структурних компонент на систему загалом. Тому гомеостаз визначає, з одного боку, здатність системи зберігати стійкість у динаміці задля забезпечення оптимального функціонування, а, з іншого, – опірність соціально-економічної системи до нових викликів і загроз.

Для кожного індикатора соціальної резильєнтності визначаються вектори порогових значень – (1) *нижнє граничне – верхнє граничне*; (2) *нижнє оптимальне – верхнє оптимальне*. Вектор оптимальних значень характеризує допустимий інтервал величин – *запас стійкості* – перетинання порогових точок яких не означає порушення стану гомеостазу. Натомість, порушення меж граничних порогових значень може призвести до втрати опірності або повної соціальної нестабільності. Відтак, наближення емпіричних показників соціальної резильєнтності до вектора нижніх граничних порогових значень свідчить про перехід системи від стану рівноваги до вразливості, а до верхніх – стану невизначеності. Примітно, що у діапазоні оптимальних порогових значень існує нейтральний зв'язок. Діапазон вище верхнього оптимального порогу детермінований додатним реверсним зв'язком, який веде до виникнення або соціальної стійкості у динамічній рівновазі, або нестабільності через необґрунтоване зростання емпіричних показників, що суперечить сталому розвитку. Реверсний зв'язок (нижній вектор) призводить до послаблення соціальної безпеки, поширення соціальної вразливості, а, відтак, руйнування динамічної рівноваги соціальної системи в цілому.

Відтак, основним постулатом гарантування соціальної резильєнтності є не максимізація її рівня (збільшення значень композиційного індексу), а забезпечення її знаходження в межах оптимальних значень (у межах «гомеостатичної рівноваги»).

Визначення динаміки композиційних коефіцієнтів соціальної резильєнтності та їх відхилень від порогових значень як емпіричного показника соціальної вразливості обумовлює імплементацію адаптивних і проактивних дії

та уможливило наукове обґрунтування стратегічних орієнтирів індикаторів посилення соціальної резильєнтності, водночас і компонент послаблення соціальної вразливості. Так, на початковому етапі розраховуються порогові значення на рівні індикаторів кожної компоненти соціальної резильєнтності, тобто виконується послідовна декомпозиція емпіричного показника, а на завершальному етапі – усіх компонент та індексу загалом. Результатом апробації такого підходу є наукове обґрунтування необхідності регулювання ключових показників, які забезпечують соціальну стійкість на оптимальному рівні та є базисом проактивної політики зниження соціальної вразливості населення. Тому концептуальним завданням регулювання каталізаторів, регресорів і компонент соціальної резильєнтності є *визначення такого їх рівня (значення показника) у системі індикаторів, що дозволить забезпечити знаходження значень композиційного коефіцієнта в межах оптимальних порогових значень.*

За результатами досліджень визначено порогові значення кожного індикатора усіх компонент соціальної резильєнтності за двома векторами – граничним та оптимальним. Встановлено, що верхньою граничною межею рівня зайнятості населення у віці 15-70 років є 69,0 %, а нижнім оптимальним порогом – 63,7 %. Для порівняння, в Україні у 2021 р. рівень зайнятості становив 55,7 %, що на 5,7 в.п. менше, ніж встановлений нижній граничний поріг. Верхній оптимальний поріг для індикатора «Кількість фізичних осіб-підприємців, у розрахунку на 1 тис. населення» рівний 308,3 од., а в Україні за 2010-2021 рр. значення цього індикатора не перевищувало 41,5 од. Верхньою граничною межею рівня безробіття населення у віці 15-70 років (% населення відповідного віку) визначено 10,9 %. Україна у 2021 р. наблизилася до цього порогу (за офіційними даними рівень безробіття становив 9,9 %, за оцінками експертів значення цього показника значно більше), а Закарпатська область перетнула поріг з показником 11,1 %.

Компаративний аналіз фактичних і порогових значень індикаторів засвідчив критичну ситуацію у компоненті «Рівень життя», особливо для індикаторів середньомісячної номінальної заробітної плати (диференціація значень у 2021 р. у порівнянні з нижнім оптимальним порогом становила 1990 євро), середнього розміру призначеної місячної пенсії усіх категорій пенсіонерів (586 євро) і наявного доходу населення (1059 євро). У 2021 р. в Україні індекс споживчих цін становив 110,1 %, що на 8,8 в.п. більше за нижній оптимальний поріг. Верхній оптимальний поріг індексу споживчих цін визначений на рівні 88,01 %. Примітно, що за 2010-2021 рр. в Україні не спостерігалася низхідна тенденція індексу в такому діапазоні. Допомога по безробіттю в областях Карпатського регіону за 2020-2021 рр. і 2016-2017 рр. була у 2,8 раза і 5,4 раза відповідно меншою, ніж нижній і верхній оптимальні пороги відповідно.

Якість життя як комплексна багатовимірна детермінанта відображає рівень розвитку території, суб'єктивні судження про ступінь та рівень задоволення суспільними благами, характеризує середовище життя населення. Як компонента соціальної вразливості якість життя також враховує об'єктивні умови життя і діяльності населення. Варто відзначити, що порогові значення

індикаторів компоненти якості життя особливо різняться з статистичними даними показників областей Карпатського регіону. Наприклад, значення індикатора «Охоплення дітей закладами дошкільної освіти, у % до кількості дітей відповідного віку» у Львівській області у 2021 р. на 38,5 в.п. менше, ніж значення верхнього граничного порогу, а в Івано-Франківській області – на 45,5 в.п. Особливо критичною виглядає ситуація щодо індикатора «Житловий фонд, у розрахунку на одну особу м² загальної площі». У Чернівецькій і Закарпатській областях цей показник у 2021 р. становив 25,9 м² і 26,5 м², що на 14,0 м² і 13,4 м² менше, ніж верхнє граничне значення. Цікавими видаються отримані порогові значення індикатора «Частка населення у віці від 6 років, які мають вищу освіту, %». Так, у 2021 р. значення середньодержавного показника становило 21,9 %, у Закарпатській області – 14,4 %, а у Львівській – 25,8 %. Однак, ці показники були меншими за значеннями, ніж нижній оптимальний поріг, який становить 39,8 %.

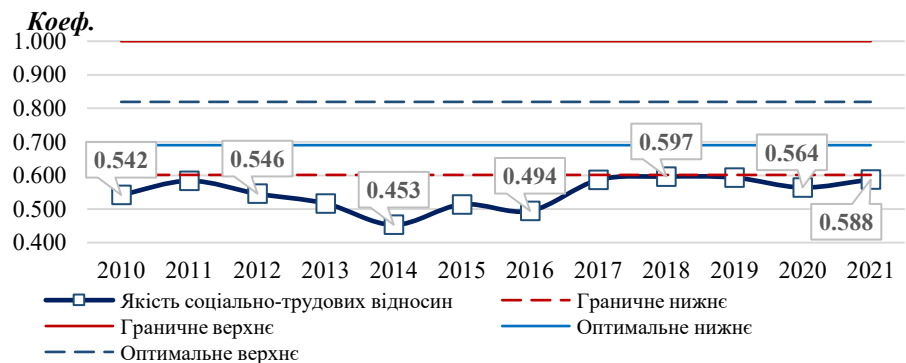
Негативні тенденції основних демографічних детермінант (народжуваність, смертність, міграція, шлюбність) у всіх регіонах України, зокрема в Карпатському, призвели до суттєвого послаблення потенціалу території до самовідтворення населення у потрібній кількості. Отримані порогові значення індикаторів компоненти «Демографічна безпека» демонструють критичні демотенденції. Так, кількість дітей, у розрахунку на 1 тис. населення, у 2021 р. у Львівській області становила 170,1 осіб, що на 48,2 особи менше, ніж нижній оптимальний поріг. Аналогічна ситуація спостерігається і в інших областях Карпатського регіону України, де диференціація значень верхнього оптимального порогу та фактичних даних досягнула 47 осіб. Для областей Карпатського регіону як прикордонних територій, де інтенсивність зовнішньої міграції є найбільшою серед інших регіонів України, важливо дотримуватися особливого типу демовідтворення із такими ключовими ознаками: збереження кількісних і розвиток якісних характеристик населення, збільшення тривалості активного життя, прогресивна статево-вікова структура, оптимальне співвідношення внутрішніх і зовнішніх міграційних процесів, зміцнення ролі інституту сім'ї, посилення соціальної відповідальності за життя і здоров'я населення. Натомість, у регіоні спостерігається протилежна тенденція. Так, кількість вибулих у Закарпатській області перевищує верхній граничний поріг у 2 рази, а у Львівській області – 3,5 рази, середньодержавне значення – 3,7 рази. Коефіцієнт несталості шлюбів у 2021 р. в Україні на 6,96 в.п. був більший, ніж верхній оптимальний поріг.

Перебування системи у діапазоні оптимальних значень індикаторів екологічної безпеки території дозволить гарантувати екологічну рівновагу та захист навколишнього середовища й умов проживання населення в цілому. Відтак, моніторинг стану індикаторів екологічної безпеки щодо допустимих меж сприятиме формуванню і реалізації прогресивної політики зменшення соціальної вразливості населення від екологічних катастроф та наслідків стихійних лих. Так, в Україні у 2021 р. рівень використання свіжої води становив 17,64 м³ у розрахунку на одну особу, а значення нижнього оптимального порогу рівне 29,45 м³. Потужність очисних споруд у Закарпатській області у 2021 р. становила

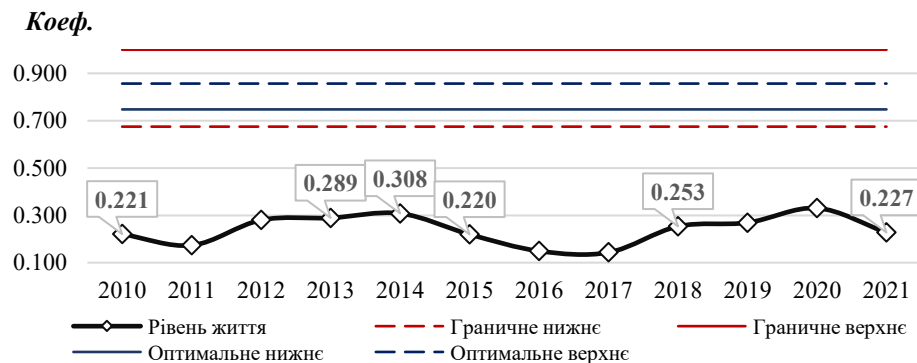
36,4 м³, що на 7,24 м³ менше, ніж визначений нижній оптимальний поріг. Натомість, цей показник у Львівській та Івано-Франківській областях у 2 рази більший, ніж верхній оптимальний поріг. Значення верхнього граничного порогу індикатора «Частка забудованих земель, %» рівне 10,9 %, що на 4,4 в.п. більше, ніж середньодержавне значення у 2021 р. Критичною видається ситуація щодо обсягів поточних витрат на охорону навколишнього природного середовища. Зокрема, за 2010-2021 рр. в Україні показник не перевищував 21,0 євро (за винятком 2011 р., обсяги становили 25,1 євро), коли вектор порогових оптимальних значень рівний 23,43-37,54 євро.

Продовольча безпека як компонента соціальної резильєнтності демонструє стан системи, за якого забезпечується продовольча незалежність території, гарантовані фізична, економічна і соціальна доступність населення до достатньої кількості поживної і безпечної їжі, відповідно до рекомендованого раціону та норм харчування. Отримані результати порогових значень індикаторів компоненти свідчать, що у Закарпатській області споживання молока та молочних продуктів, яєць, риби, овочів і фруктів знаходиться в допустимому діапазоні (від 0,7 до 0,85). Натомість, індикатори «Споживання м'яса у співвідношенні до норми, у розрахунку на 1 особу» і «Споживання олії у співвідношенні до норми, у розрахунку на 1 особу» перевищує верхнє граничне значення на 30,0 в.п. Для Івано-Франківській області перевищення верхнього граничного порогу спостерігалось за індикаторами споживання олії, картоплі, цукру, хліба та хлібобулочних виробів; Львівської області – цукру, олії, картоплі; Чернівецької області – цукру, олії, хліба та хлібобулочних виробів (на близько 25-30 в.п.).

Із застосуванням структурно-темпорального підходу побудова індексів соціальної резильєнтності дозволяє порівнювати в одному масштабі динаміку індексів компонент і порогових значень. Такий компаративний аналіз сприяє ідентифікації стану соціальної резильєнтності, а відхилення від порогових значень свідчить про стан соціальної вразливості території. За результатами розрахунків існуючий стан соціальної резильєнтності населення у Закарпатській області за двома компонентами («Якість соціально-трудова відносина» і «Рівень життя») перебував у небезпечній, критичній зоні – на межі нижче нижнього порогового значення. Соціальна стійкість за компонентами «Якість життя», «Демографічна безпека» і «Продовольча безпека» балансують між нижніми оптимальним і граничним значенням, а «Екологічна безпека» – у передкризовій зоні. Так, середнє значення емпіричного показника якості соціально-трудова відносин у Закарпатській області за 2010-2021 рр. становило 0,548, що на 5,3 в.п. менше, ніж нижній граничний поріг, і на 14,2 в.п., ніж нижній оптимальний поріг. Така динаміка відхилень поточних значень компонентного індексу від середніх значень порогів визначає незадовільний стан сфери зайнятості та низький рівень конкурентоспроможності ринку праці в регіоні (рис. 2.9).

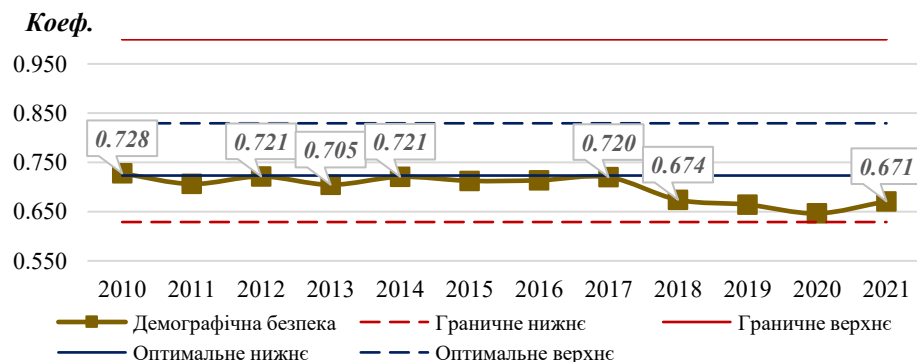
а) компонента «Якість соціально-трудо­вих відносин»

б) компонента «Рівень життя»

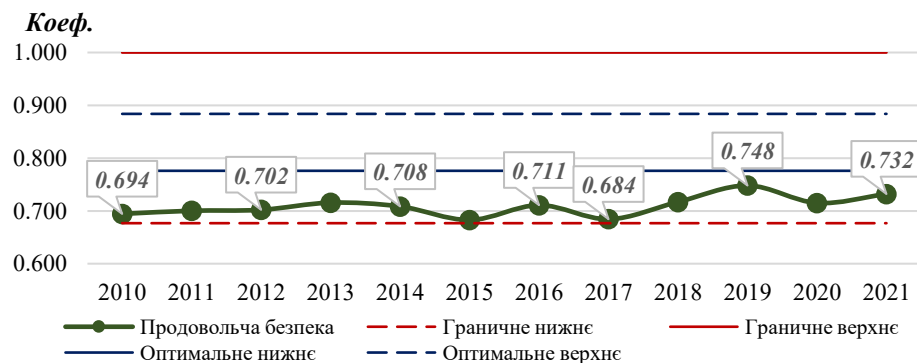
в) компонента «Якість життя»

г) компонента «Демографічна безпека»

д) компонента «Екологічна безпека»

е) компонента «Продовольча безпека»

Рис. 2.9. Соціальна резильєнтність – вразливість населення *Закарпатської області*, 2010-2021 рр.: структурно-темпоральний підхід

Критична ситуація щодо соціальної резильєнтності в Закарпатській області спостерігається за компонентою «Рівень життя», де відхилення від нижнього граничного порогу становило 43,6 в.п., а від нижнього оптимального – 50,9 в.п. Головною причиною низького рівня життя у Закарпатській області є перебування низки індикаторів нижче нижнього граничного порога, що становить загрозу для забезпечення гідних умов життя, але є тригерами поширення соціальної вразливості населення. Зокрема, це середньомісячна номінальна заробітна плата, пенсійне забезпечення, наявний дохід населення та індекс споживчих цін.

Компоненти «Якість життя», «Демографічна безпека» і «Продовольча безпека» Закарпатської області балансують між нижнім граничним і нижнім оптимальним порогами. Відхилення середнього компонентного показника за досліджуваний період від нижнього граничного порогу становили 2,4 в.п., 7,0 в.п. і 3,2 в.п. відповідно, а від нижнього оптимального порогу – 2,5 в.п., 28,3 в.п. і 6,7 в.п. відповідно. Драйверами збереження нижче помірного рівня соціальної резильєнтності у проекції цих компонент в регіоні є: захворюваність населення, частка домогосподарств, де немає працюючих, кількість закладів загальної середньої освіти, кількість закладів вищої освіти, кількість викладачів ЗВО 3 і 4 рівня акредитації (компонента «Якість життя»); сумарний коефіцієнт народжуваності, загальний коефіцієнт шлюбності, коефіцієнт несталості шлюбів (компонента «Демографічна безпека»); співвідношення добової калорійності споживання до добової норми, частка населення у віці від 18 років з пониженою масою тіла, споживання олії, хліба та хлібопродуктів у співвідношенні до норми (компонента «Продовольча безпека»).

Екологічна стійкість Закарпатської області знаходиться у вкрай критичному стані. Лише у 2010-2011 рр. і 2015 р. емпіричні значення компоненти наближалися до нижніх граничних порогів. Динаміка відхилень від нижніх оптимальних значень за досліджуваний період становила 28,3 в.п., а від верхнього граничного порогу – 71,9 в.п. Відтак, для забезпечення соціальної резильєнтності регіону в проекції екологічної стійкості 8 індикаторів із 14 (57 %) становлять загрозу безпечного існування. Це використання свіжої води, скидання забруднених зворотних вод у поверхневі водні об'єкти, потужність очисних споруд, викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел забруднення, коефіцієнт утилізації відходів, поточні витрати на охорону навколишнього природного середовища, частка капітальних інвестицій на охорону навколишнього природного середовища у валовому регіональному продукті, частка поточних витрат на охорону навколишнього природного середовища у валовому регіональному продукті.

Проведені розрахунки стану соціальної резильєнтності Івано-Франківської області за 2010-2021 рр. свідчать про поширення вразливості населення за такими складовими, як «Якість соціально-трудова відносина» і «Рівень життя». Рівні відхилень середніх значень компонентних індексів від нижнього граничного порогу становили 17,7 в.п. і 42,1 в.п. відповідно, а від нижнього оптимального – 26,5 в.п. і 49,3 в.п. (рис. 2.10).

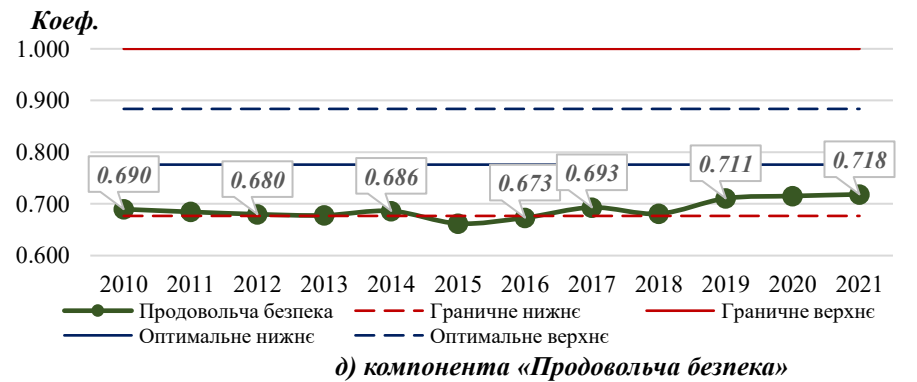
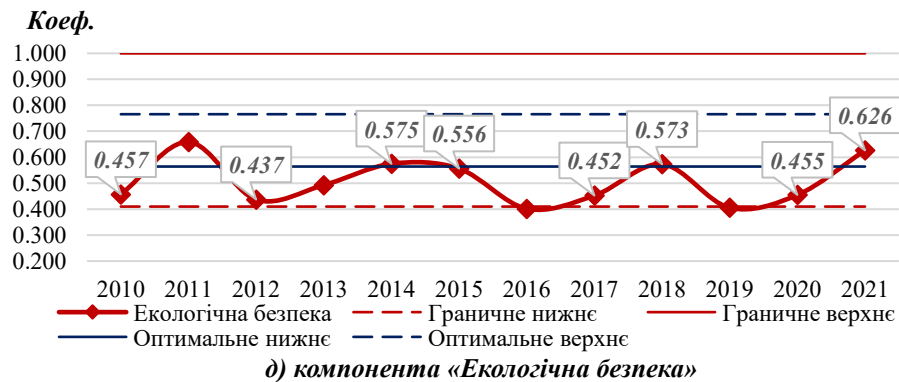
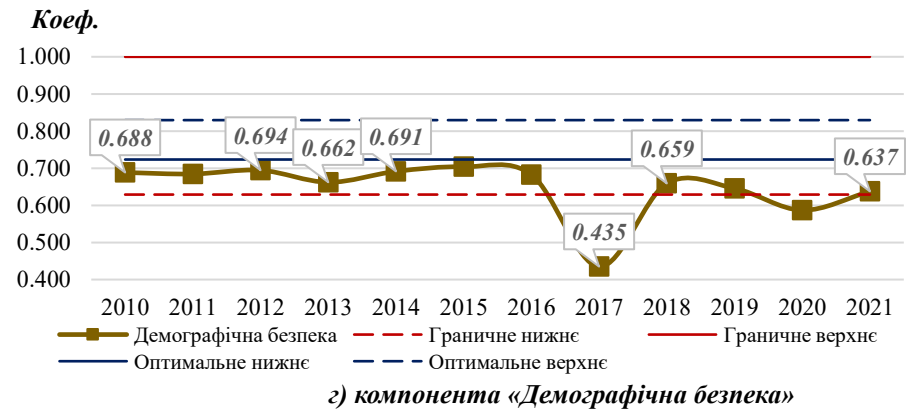
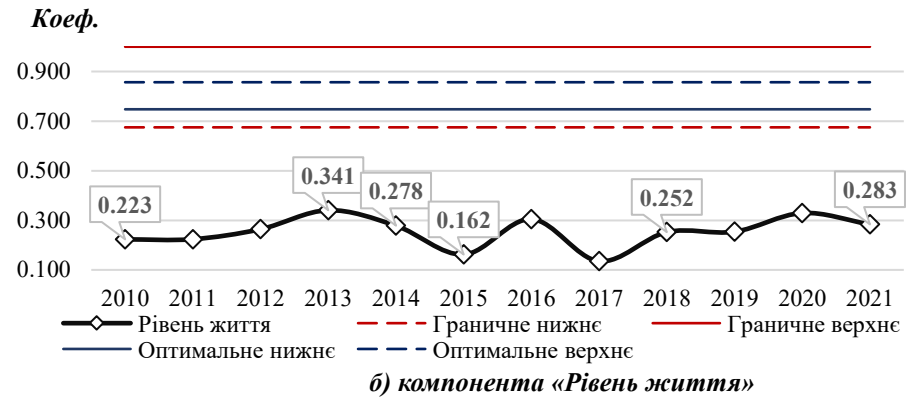
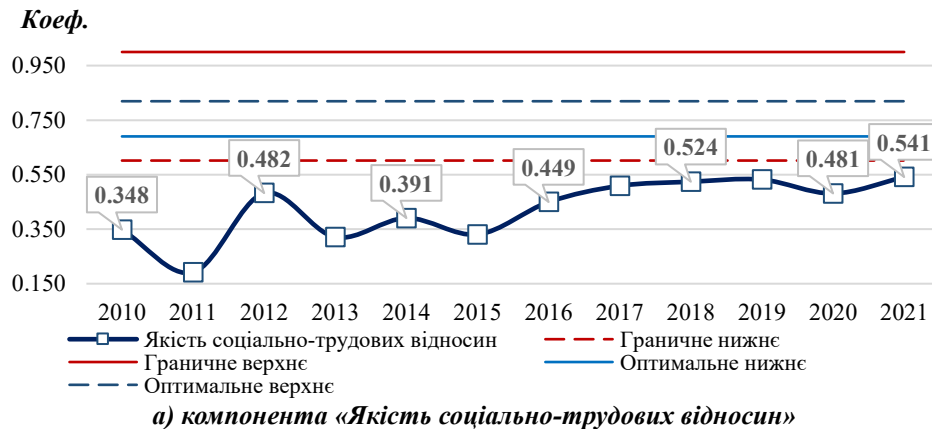

Рис. 2.10. Соціальна резильєнтність – вразливість населення Івано-Франківської області, 2010-2021 рр.: структурно-темпоральний підхід

Каталізаторами поширення соціальної вразливості за цими компонентами в регіоні були:

- рівень прийому працівників, рівень звільнення працівників, кількість фізичних осіб-підприємців, навантаження на одне вільне робоче місце, рівень безробіття усього населення у віці 15-70 років (*компонента «Якість соціально-трудових відноси»*);

- розмір пенсійного забезпечення, наявний дохід населення, індекс споживчих цін, охоплення населення послугами Інтернету, середній розмір державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, середній розмір пільг і субсидій (безготівкові) на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії, палива, у розрахунку на одне домогосподарство, допомога по безробіттю, середньомісячна номінальна заробітна плата, розмір пенсійного забезпечення, наявний дохід населення, індекс споживчих цін (*компонента «Рівень життя»*).

Для Івано-Франківської області за 2010-2021 рр. спостерігається стійка тенденція допустимих відхилень соціальної резильєнтності від нижніх граничних порогів для компоненти «Якості життя» (3,5 в.п.) і «Демографічної безпеки» (1,9 в.п.). Так, протягом досліджуваного періоду емпіричні значення компонентних індексів не були нижче нижнього граничного порогу, за винятком демографічної безпеки у 2017 р.

Динаміка компонентного індексу «Екологічна безпека» Івано-Франківської області має сигмуїдальний характер, із низхідною динамікою у 2012 р. (значення показника становило 0,437 при нижньому пороговому значенні 0,410), у 2016 р. (0,401) і у 2019 р. (0,405). Варто відзначити, що екологічна стійкість регіону у 2011 р. і 2018 р. балансувала між нижнім і верхнім оптимальним порогами, що демонструвало тенденцію перебування регіону у діапазоні «запасу міцності». Натомість, емпіричні показники компоненти «Продовольча безпека» протягом досліджуваного періоду знаходилися у зоні «соціальної вразливості», але не нижче критичного рівня. Відхилення від нижнього граничного значення становили близько 1,3 в.п.

Каталізаторами посилення соціальної вразливості населення Івано-Франківської області за 2010-2021 рр. у проекції послаблення екологічної безпеки були: загальне водовідведення, скидання забруднених зворотних вод у поверхневі водні об'єкти, потужність очисних споруд, поточні витрати на охорону навколишнього природного середовища, частка земель природно-заповідного фонду. Регресорами послаблення соціальної резильєнтності в Івано-Франківській області у компоненті «Продовольча безпека» були споживання яєць, овочів, фруктів та ягід, м'яса у співвідношенні до норми. Відхилення від оптимальних порогів становили у діапазоні від 0,7 % до 0,9 %.

Серед усіх компонент соціальної резильєнтності Львівської області критична ситуація спостерігалася лише для компоненти «Рівень життя», значення емпіричних показників яких були нижчими за нижній граничний поріг протягом усього досліджуваного періоду. Середнє відхилення показників за 2010-2021 рр. становили 45,2 в.п. і 77,7 в.п. – від нижнього та верхнього граничних порогів відповідно, 52,5 в.п. і 63,4 в.п. – від нижнього і верхнього оптимальних порогів відповідно (рис. 2.11). У регіоні критичне поширення

соціальної вразливості населення спостерігалось у періоди криз, емпіричні показники компоненти рівня життя мали найменші значення – 0,199 у 2012 р., 0,203 у 2015 р. і 0,135 у 2021 р.

Компоненти «Якість життя», «Демографічна безпека» і «Продовольча безпека» балансували між нижнім граничним і нижнім оптимальними порогами. Так, середнє відхилення від нижнього оптимального порогу становило 6,8 в.п., 7,2 в.п. і 5,8 в.п. відповідно. Примітно, що соціальна вразливість населення у Львівській області за компонентами якості життя, демографічної і продовольчої безпеки перебували нижче помірною рівня з тенденцією до зони «запасу стійкості». Відтак, каталізаторам соціальної резильєнтності регіону за цими компонентами були:

- кількість виявлених злочинів, захворюваність населення, частка домогосподарств, де немає працюючих, кількість закладів загальної середньої освіти, кількість викладачів ЗВО 3 і 4 рівня акредитації, частка домогосподарств, житло яких обладнане водопроводом та каналізацією (*компонента «Якість життя»*);
- коефіцієнт смертності дітей у віці до 1 року, кількість вибулих, загальний коефіцієнт шлюбності (*компонента «Демографічна безпека»*);
- співвідношення добової калорійності споживання до добової норми, споживання цукру та картоплі у співвідношенні до норми (*компонента «Продовольча безпека»*).

Екологічна стійкість Львівської області демонструвала за 2010-2021 рр. тенденцію наближення до зони «соціальної вразливості», крім 2010-2011 рр. і 2016 р., коли емпіричні показники екологічної безпеки набули критичних значень. Відхилення поточних значень екологічної безпеки від верхнього та нижнього граничних порогів становили 3,2 в.п. і 62,2 в.п., а від верхнього та нижнього оптимальних порогів – 18,6 в.п. і 38,8 в.п. відповідно. Викликами для Львівської області, як і для інших областей Карпатського регіону України, у частині забезпечення екологічної стійкості є незаконна вирубка лісів, забруднення річок, утилізація відходів й екологічні втрати від діяльності гірничої промисловості, а також санітарні рубки понад встановлені законодавством ліміти. Відтак, каталізаторами поширення вразливості населення на тлі послаблення екологічної безпеки є: використання свіжої води, скидання забруднених зворотних вод у поверхневі водні об'єкти, викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел забруднення, утворення відходів, коефіцієнт утилізації відходів, поточні витрати на охорону навколишнього природного середовища. Поточні значення цих індикаторів на 20-22 в.п. менші, ніж нижні граничні пороги.

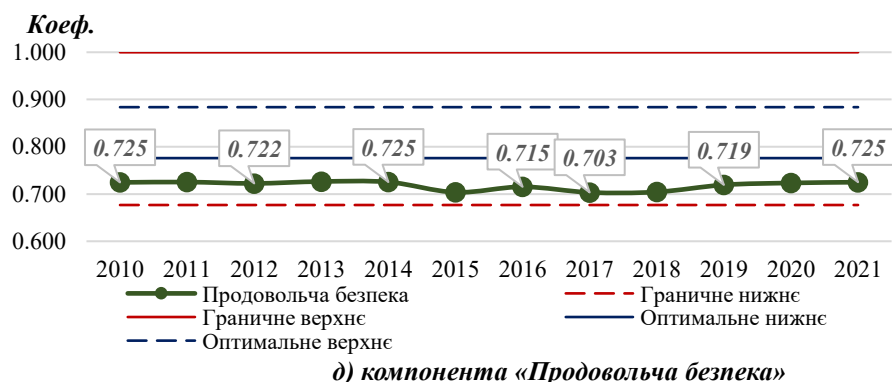
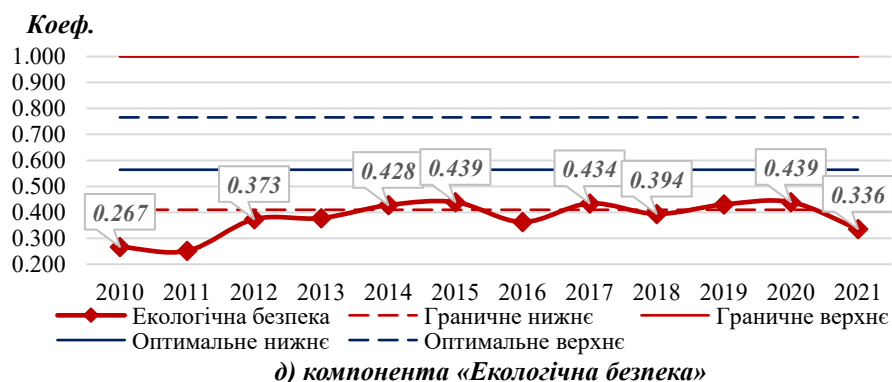
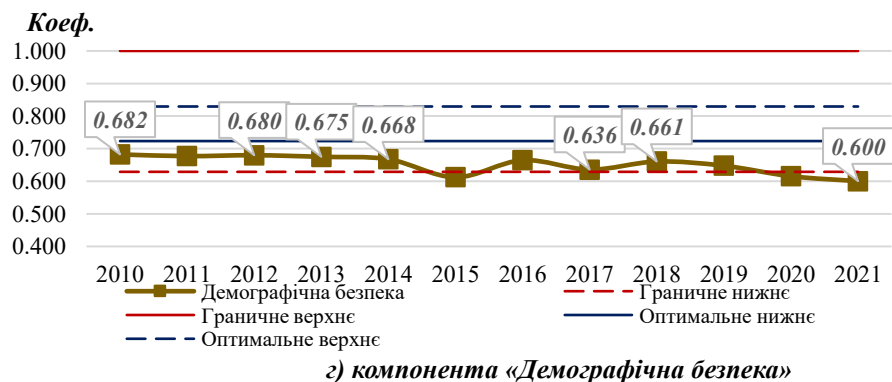
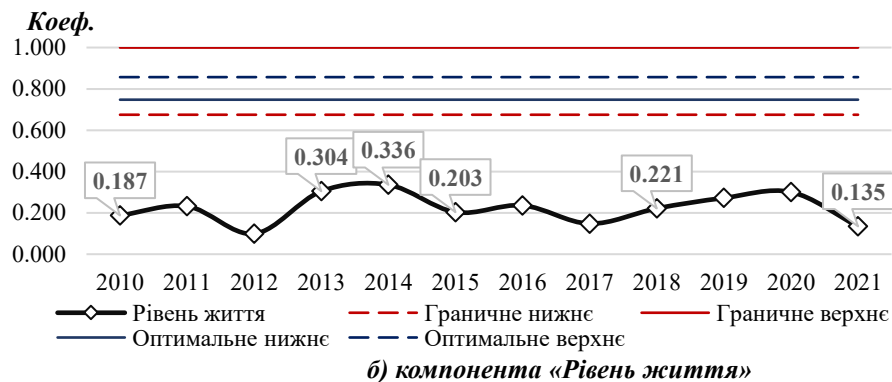
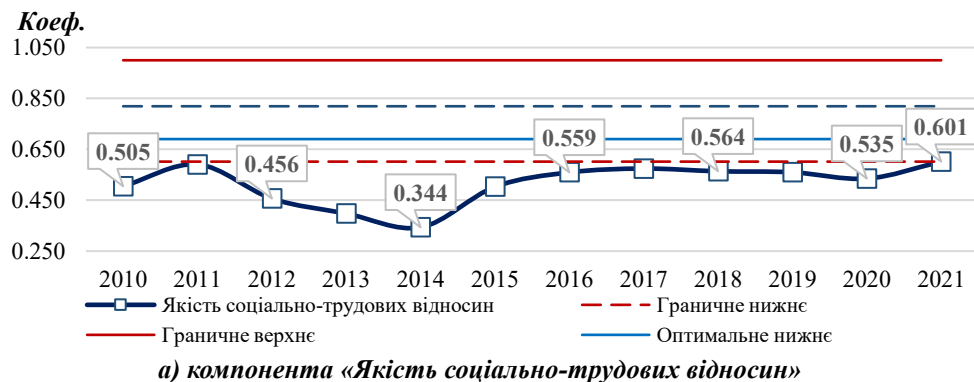

Рис. 2.11. Соціальна резильєнтність – вразливість населення Львівської області, 2010-2021 рр.: структурно-темпоральний підхід

Емпіричні значення якості соціально-трудова відносин у Львівській області за 2010-2021 рр. коливалися у діапазоні «соціальної вразливості». Так, у 2011-2014 рр. спостерігалася чітка низхідна динаміка показників, а у 2016-2021 рр. – навпаки, висхідна. Відхилення від нижнього граничного порогу становило 8,6 в.п., а від нижнього оптимального – 17,4 в.п. Не критична ситуація у порівнянні з іншими областями Карпатського регіону у компоненті соціальної резильєнтності «Якість соціально-трудова відносин» пояснюється високою мірою чутливості ринку праці Львівської області до сучасних трансформацій у сфері зайнятості, особливо розвитку віртуальної і неформальної зайнятості, формування ІТ-кластерів, які сприяли поширенню нестандартних форм зайнятості та масштабуванню ФОП. Відповідно каталізаторами збереження помірною рівня стійкості соціально-трудова відносин за досліджуваний період були: рівень зайнятості населення у віці 15-70 років, кількість фізичних осіб-підприємців, рівень неформально зайнятого населення, рівень працевлаштування зареєстрованих безробітних, навантаження на одне вільне робоче місце (показник за 2019-2021 рр. зменшився у 3 рази).

Аналогічна ситуація щодо соціальної резильєнтності спостерігалася у Чернівецькій області за 2010-2021 рр. (рис. 2.12). Критично низькими були показники компоненти «Рівень життя» (особливо у 2011 р.), середнє значення якої становило 0,224 (для порівняння, нижній граничний поріг – 0,675). Відхилення від нижнього та верхнього оптимального порогу були на рівні 52,4 в.п. і 63,3 в.п. відповідно. На поширення соціальної вразливості на тлі зменшення рівня життя у Чернівецькій області найбільше впливали такі чинники, відхилення яких від граничних значень становили близько 55-62 в.п., як: середньомісячна номінальна заробітна плата, наявний дохід населення, індекс споживчих цін, частка сукупних витрат домогосподарства на продукти харчування і децильний коефіцієнт диференціації загальних доходів населення, середній розмір пільг і субсидій (безготівкові) на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії, палива, допомога по безробіттю, середній розмір призначеної місячної пенсії усіх категорій пенсіонерів.

Емпіричні показники якості соціально-трудова відносин у Чернівецькій області знаходилися у критичній зоні, нижче нижнього граничного порогу. Відхилення середнього показника від оптимальних порогів рівні 15,7 в.п. (нижній) і 28,6 в.п. (верхній). Суттєве посилення соціальної стійкості регіону у проекції забезпечення якості соціально-трудова відносин спостерігалася у 2016-2019 рр. (з 0,533 до 0,575). Пандемія Covid-19 стала тригером негативних трансформаційних змін на ринку праці, суттєвим зростанням показників звільнення працівників, переводу на неповний робочий день, зменшення кількості ФОПів, що запустило ланцюговий причинно-наслідковий зв'язок з іншими каталізаторами послаблення стійкості сфери зайнятості у Чернівецькій області. Серед індикаторів-регресорів послаблення соціальної стійкості у регіоні можна виділити: рівень звільнення працівників, рівень неформально зайнятого населення, кількість фізичних осіб-підприємців, рівень втрат робочого часу, навантаження на одне вільне робоче місце, рівень безробіття усього населення у віці 15-70 років, рівень вимушеної неповної зайнятості.

За результатами розрахунків якість життя, демографічна та продовольча безпека у Чернівецькій області у 2010-2022 р. перебували у зоні «соціальної вразливості» без наближення до критичної зони. Середнє значення емпіричного показника якості життя становило 0,640, що на 2,4 в.п. перевищувало нижній граничний поріг, а середнє значення емпіричного показника демографічної безпеки – 0,654, що на 2,5 в.п. більше, ніж нижній граничний поріг. Динаміка емпіричних значень компоненти соціальної резильєнтності «Продовольча безпека» за досліджуваний період мала висхідний тренд, і у 2020 р. балансувала у зоні «запасу міцності». Примітно, що індикаторами-стимуляторами забезпечення соціальної резильєнтності у регіоні були:

- охоплення дітей закладами дошкільної освіти, кількість лікарняних ліжок, забезпеченість населення медичним персоналом, кількість закладів загальної середньої освіти, кількість науково-педагогічних працівників із науковим ступенем кандидата та доктора наук, частка домогосподарств, житло яких обладнане водопроводом та каналізацією (*компонента «Якість життя»*);
- кількість дітей, коефіцієнт демографічного навантаження працездатного населення непрацездатним, загальний коефіцієнт шлюбності, частка неповних сімей з дітьми, коефіцієнт несталості шлюбів (*компонента «Демографічна безпека»*);
- співвідношення добової калорійності споживання до добової норми, частка населення у віці від 18 років з пониженою масою тіла (показник зменшився удвічі), споживання цукру та олії у співвідношенні до норми (*компонента «Продовольча безпека»*).

Екологічна ситуація в областях Карпатського регіону, яка формувалась впродовж тривалого часу через нехтування об'єктивних законів розвитку та відтворення природних геосистем, відзначається також надмірним техно- і антропогенним навантаженням на природне середовище та високим ступенем його забруднення. Так, особливої актуальності для Чернівецької області, як і для інших областей Карпатського регіону України, набуває проблема диверсифікації джерел фінансово-інвестиційного забезпечення комплексного природокористування через внесені зміни в міжбюджетні відносини стосовно розподілу рентної плати за спеціальне використання природних ресурсів, плати за землю, екологічного податку. Тому такі показники, як поточні витрати на охорону навколишнього природного середовища, частка капітальних інвестицій на охорону навколишнього природного середовища у ВРП та частка поточних витрат на охорону навколишнього природного середовища у ВРП були стимуляторами посилення соціально-екологічної резильєнтності у регіоні. Варто відзначити, що екологічна стійкість знаходилася у зоні соціальної уразливості, а у 2012-2013 рр., 2016 р. і 2021 р. – у зоні соціальної стійкості. Середнє значення емпіричного показника екологічної стійкості в Чернівецькій області за 2010-2021 рр. становило 0,541, що на 13,2 в.п. більше, ніж нижній граничний поріг, але на 2,3 в.п. менше, ніж нижній оптимальний поріг.

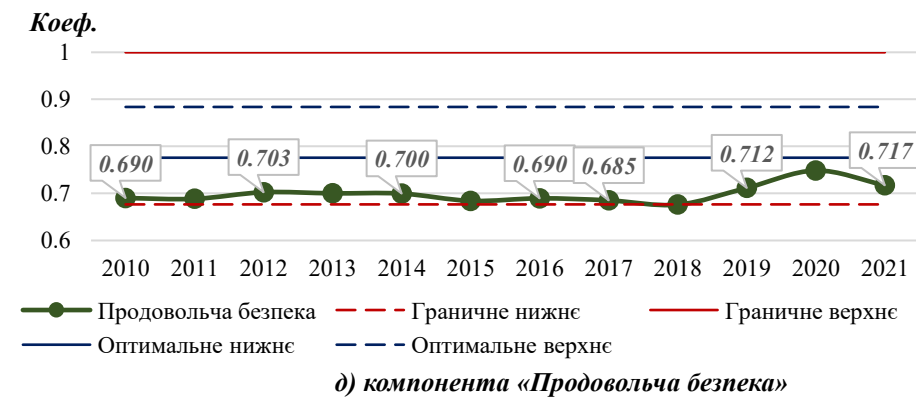
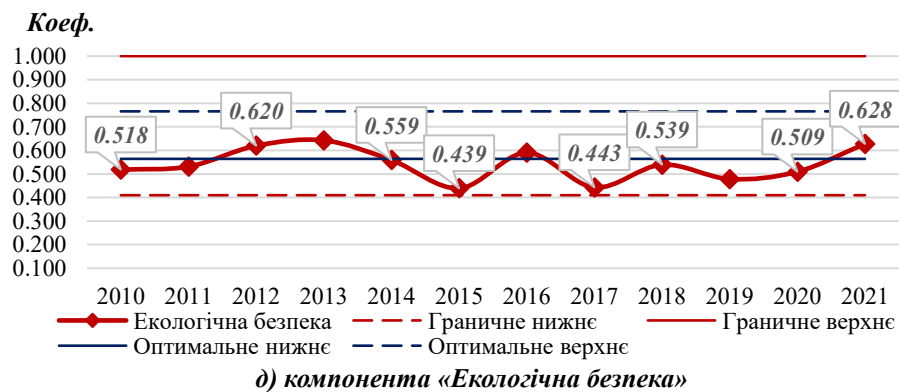
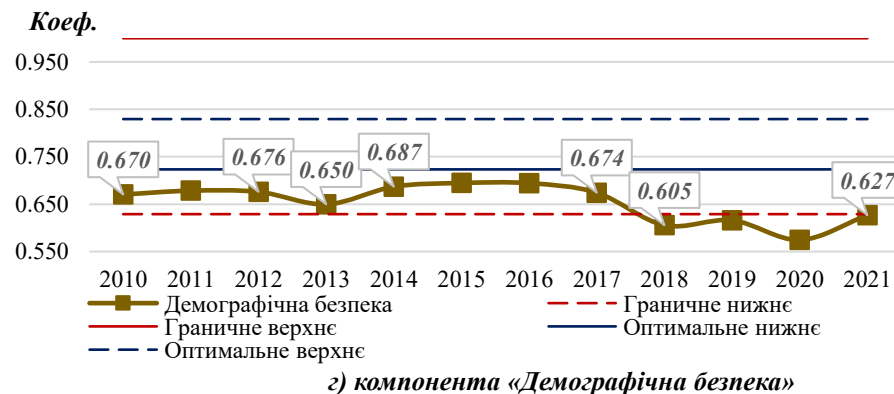
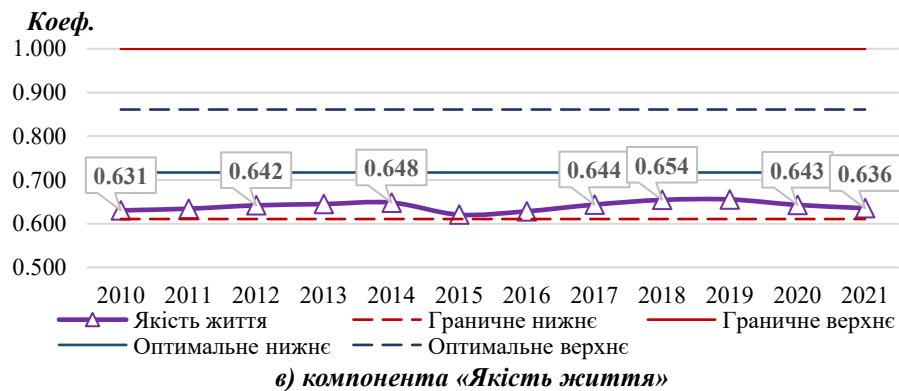
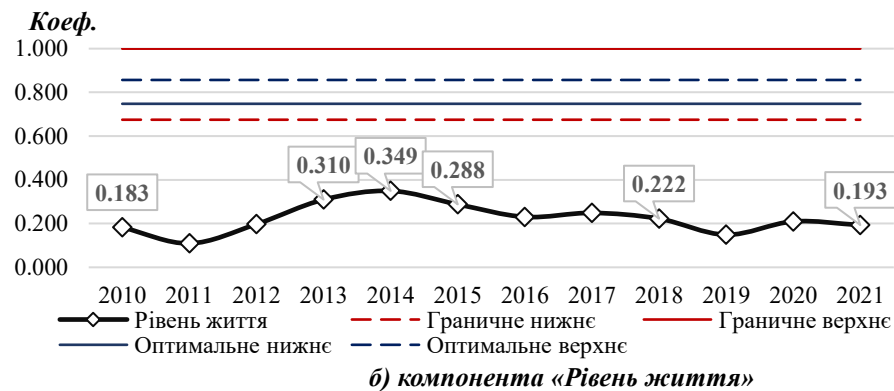
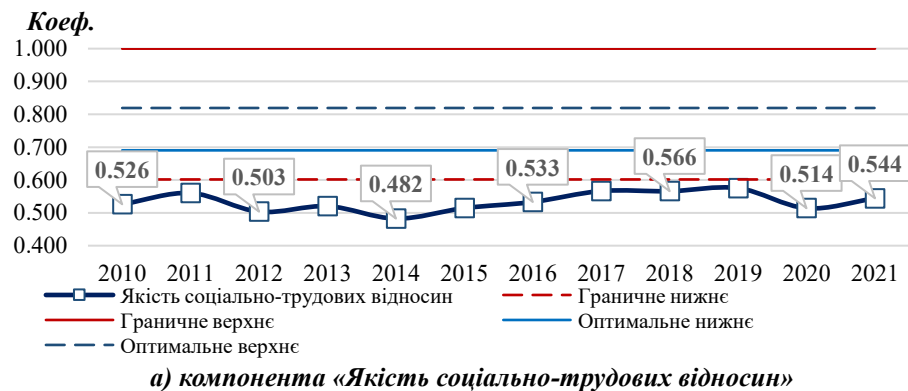

Рис. 2.12. Соціальна резильєнтність – вразливість населення Чернівецької області, 2010-2021 рр.: структурно-темпоральний підхід

За усіма компонентами соціальної резильєнтності Україна у 2010-2021 рр. перебувала в зоні соціальної уразливості, крім компоненти «Рівня життя» (діапазон критичної уразливості). Для порівняння, середнє значення компоненти «Якість соціально-трудоxих відносин» для України та Карпатського регіону становило 0,518 і 0,506 відповідно, що на 8,4 в.п. і 9,6 менше, ніж нижній граничний поріг відповідно (рис. 2.13). Забезпечення ефективної зайнятості населення, створення нових високотехнологічних і високопродуктивних робочих місць є каталізаторами оптимального рівня соціальної резильєнтності території у фокусі гарантування високої якості соціально-трудоxих відносин. У періоди криз так звана безпека ринку праці балансувала на критичному рівні (емпіричний показник компоненти «Якість соціально-трудоxих відносин» в Україні у 2014 р. становив 0,439, а у Карпатському регіоні – 0,417). Варто зазначити, що для посилення соціальної резильєнтності у цьому фокусі є формування принципово новативних заходів щодо створення високооплачуваних робочих місць, що у результаті сприятиме зменшенню реального безробіття, підвищенню ефективної зайнятості населення і продуктивності праці, капіталу, зменшення обсягів зовнішньої трудової міграції, а у підсумку мінімізації наслідків дефіциту робітничих кадрів.

Результати дослідження засвідчили, що нестандартна та неформальна зайнятість водночас виступають і каталізаторами, та регресорами соціальної стійкості. Так, 2010-2021 рр. значення показників компоненти «Якість соціально-трудоxих відносин» знаходилися у діапазоні нижче соціальної уразливості, що свідчило про суттєві негативні трансформаційні зміни на ринку праці, які тільки посилювалися і призвели до вимивання людського ресурсу, збільшення кадрового голоду в країні та особливо в прикордонних регіонах. В умовах нестабільності, обумовленої глобалізацією і суспільно-політичними потрясіннями, державне регулювання нестандартної і неформальної зайнятості було заходом зменшення ризиків і витрат на підприємствах, створення можливостей для працевлаштування на гнучких умовах, що підвищило адаптивність суб'єктів трудоxих відносин до змін в економічній кон'юнктурі, сприяло розвитку трудоxого потенціалу економічно активного населення. З іншого боку, такі форми зайнятості створили підґрунтя для поширення прекаризаційних процесів у економіці країни та Карпатського регіону, наслідком чого стали збільшення тінізації зайнятості та поширення прихованого безробіття, недоотримання державним бюджетом податкових надходжень тощо.

Незначна диференціація середніх значень України та Карпатського регіону спостерігалася для компоненти «Якість життя» (0,667 і 0,643 відповідно). Протягом усього досліджуваного періоду Україна і Карпатський регіон перебували у зоні соціальної уразливості, відхилення від нижнього граничного значення становили 5,6 в.п. і 3,2 в.п. відповідно. Натомість, найбільша за значеннями диференціація України та Карпатського регіону спостерігалася у компоненті «Екологічна безпека». Так, середнє значення емпіричного показника екологічної стійкості України за 2010-2021 рр. становило 0,617, а Карпатського регіону – 0,408. Середній показник по Україні перевищує нижній граничний поріг на 20,7 в.п., а у Карпатському регіоні є менший на 0,2 в.п.

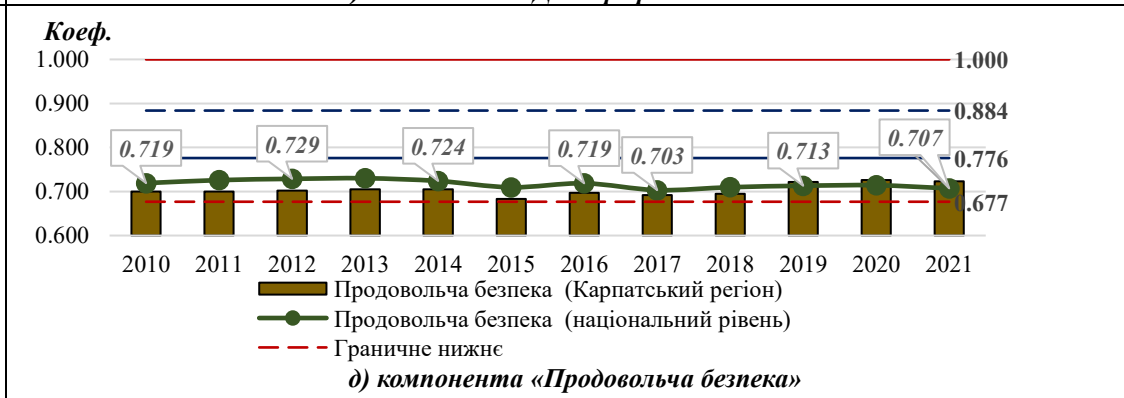
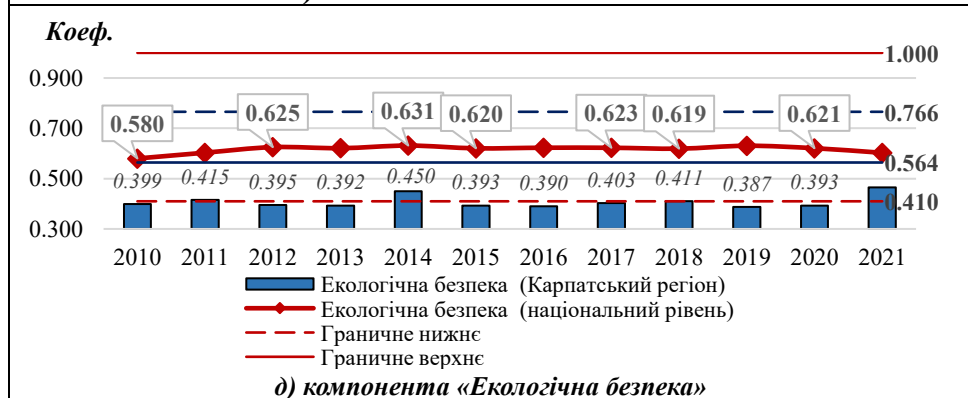
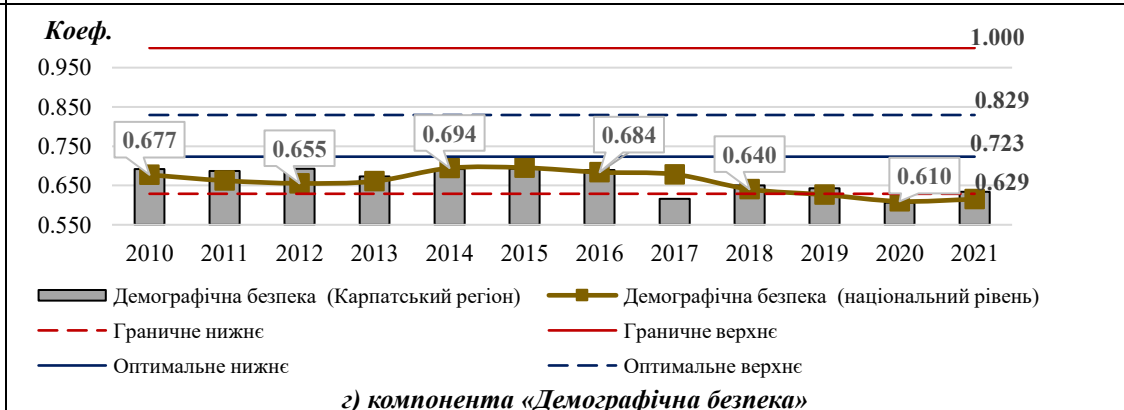
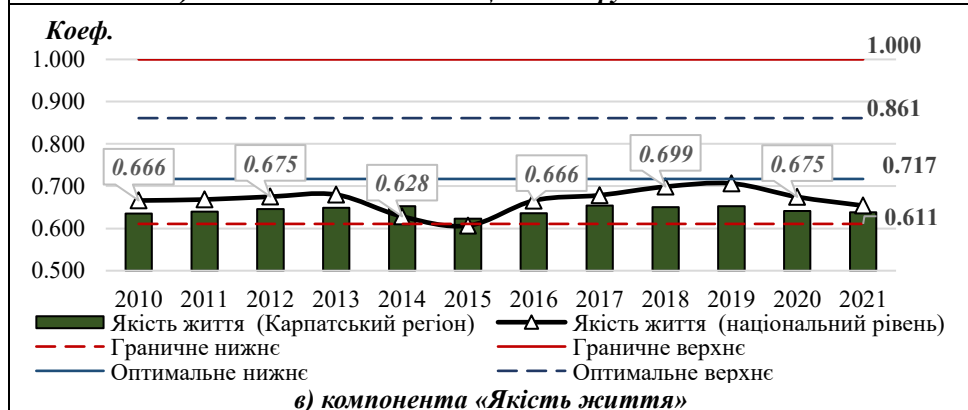
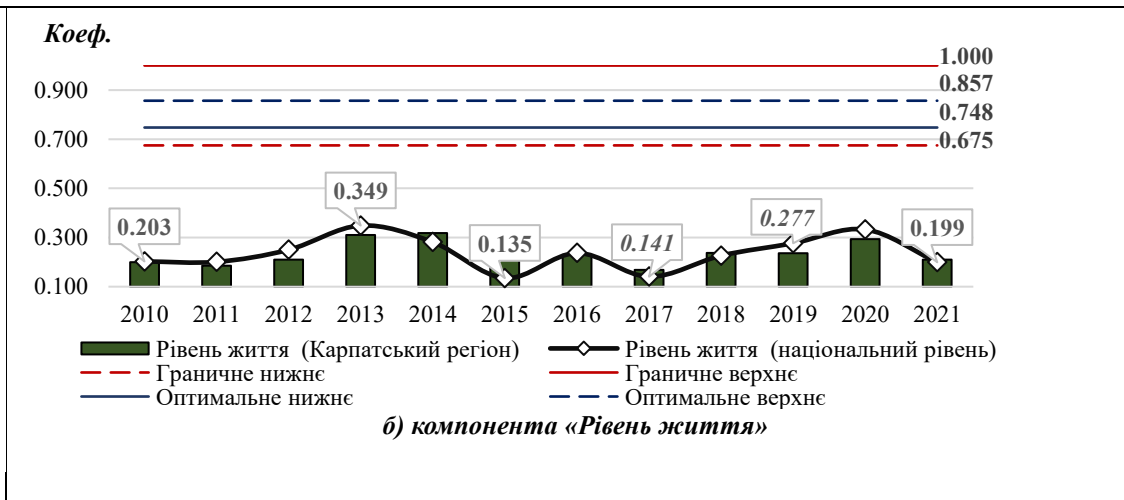
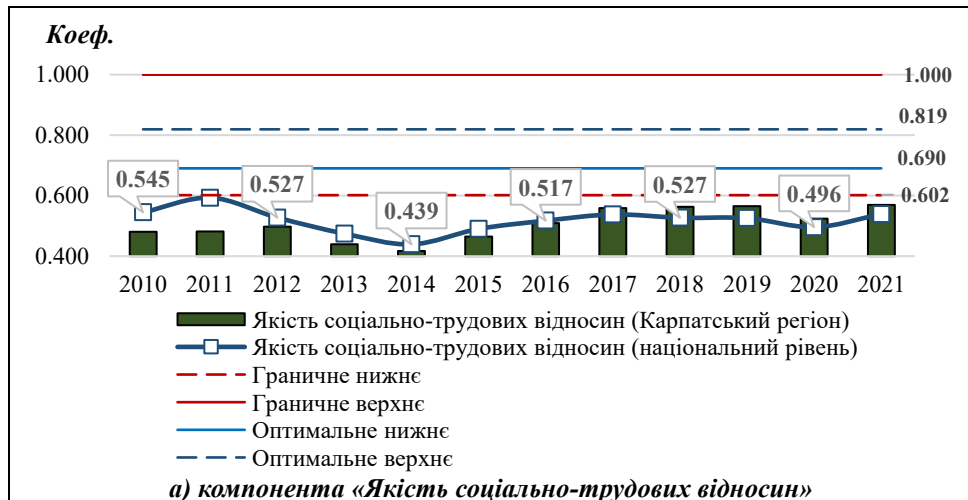

Рис. 2.13. Соціальна резильєнтність – вразливість населення України та Карпатського регіону, 2010-2021 рр.: структурно-темпоральний підхід

Компаративний аналіз демографічної безпеки як компоненти соціальної резильєнтності України та Карпатського регіону підтвердив тезу про диспропорційність розвитку індикаторів демографічної стійкості. Так, найсуттєвішими загрозами демографічній безпеці України та Карпатського регіону (за віддаленістю від верхнього граничного порогу) є: наднизький нетто-показник відтворення населення (у розрахунку на одну жінку), високий рівень смертності населення загалом і дітей до одного року зокрема. Для Карпатського регіону як прикордонної території екзистенційний виклик ослаблення демографічної безпеки є критична за масштаби зовнішня міграція населення (трудова, освітня, стаціонарна), яка призводить до зменшення обсягів робочої сили та збільшення демографічного навантаження на працездатне населення.

За показником середньорічних темпів зміни рівнів соціальної резильєнтності за 2010-2021 рр. демографічна безпека України загалом і області Карпатського регіону продемонстрували негативну тенденцію. Зокрема, найбільші негативні тенденції послаблення демографічної безпеки щороку протягом досліджуваного періоду візувала Львівська область (середньорічний темп зміни становив -0,75 %). Майже на такому ж значенні середньорічної зміни емпіричного показника демографічної безпеки демонстрували Закарпатська область (-0,52 %), а середньодержавне значення послаблення демографічної безпеки становило 0,56 %. Основними каталізаторами такої тенденції, особливо для Закарпатської та Львівської областей, була зовнішня міграція населення, обсяги якої набули критичних масштабів, що у підсумку призвело до інших негативних демографічних наслідків (деформація статеві-вікової структури населення, депопуляція території, суттєве зменшення кількості жінок у фертильному віці та ін.). Натомість, екзистенційною детермінантою послаблення демографічної безпеки України було суттєве зменшення показників народжуваності (за 2010-2021 рр. у 2 рази) і шлюбності (у 1,5 рази), збільшення коефіцієнта смертності (1,1 рази). Середньорічні темпи зміни рівнів демографічної безпеки Івано-Франківської та Чернівецької області становили – 0,46 % і 0,4 % відповідно.

Примітно, що середньорічні темпи зміни інших компонент соціальної резильєнтності України та областей Карпатського регіону за 2010-2021 рр. мали додатні значення, що свідчило про позитивну тенденцію посилення екологічної (за винятком Закарпатської області, де спостерігалось її послаблення на рівні 0,75 %) і продовольчої безпеки (крім середньодержавної тенденції, зміна становила -0,11 %). Незважаючи на збільшення диференціації поточних значень компонент «Якість життя» і «Рівень життя» від нижніх граничних і оптимальних порогів, середньорічні темпи зміни цих компонент соціальної резильєнтності демонстрували висхідних тренд. Наприклад, для Івано-Франківської області середньорічні зміни покращення якості життя і збільшення рівня життя становили 0,17 % і 0,55 % відповідно, а для Чернівецької – 0,05 % і 0,1 % відповідно. Натомість, для Закарпатської області спостерігалось зменшення середньорічних темпів зміни показника якості життя на 0,23 %, а для Львівської області – рівня життя на 0,48 %.

Компонента «Якість соціально-трудо­вих відносин» мала позитивну динаміку зміни середньорічних темпів, за винятком показника по Україні загалом (-0,06 %). Наприклад, для Івано-Франківської області середньорічний темп зміни якості соціально-трудо­вих відносин становив 1,75 %, основним чинником чого послужило створення значної кількості нових робочих місць у сфері обслуговування, а відтак, збільшення рівня зайнятості, продуктивності праці та зменшення реального та прихованого безробіття. В областях Карпатського регіону спостерігається суттєве збільшення і кількості ФОПів у ІТ-сфері та надання послуг, що також свідчить про зростання рівня зайнятості, особливо неформальної і нестандартної.

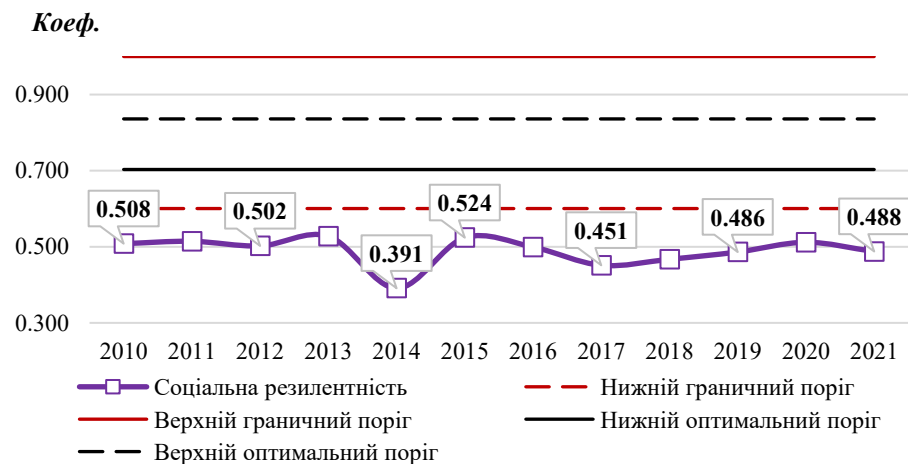
За результатами дослідження Закарпатська область у 2010-2022 рр. знаходилася у діапазоні нижче соціальної уразливості, а саме втрати опірності до ризиків і загроз. У 2014 р. спостерігалось найменше значення емпіричного показника соціальної резильєнтності (0,391), що на 25,9 в.п. менше, ніж у 2013 р. У 2017-2020 рр. тенденція посилення соціальної вразливості мала низхідну динаміку, однак, у 2021 р. спостерігається зменшення емпіричного показника на 4,7 в.п. (рис. 2.14). Відхилення коефіцієнта соціальної резильєнтності від нижнього граничного порогу становило від -0,209 до -0,086 (табл. 2.2). Середній показник соціальної резильєнтності Закарпатської області за 2010-2021 рр. становив 0,489, що на 11,1 в.п. і 51,1 в.п. менше, ніж нижні та верхні граничні пороги відповідно, та на 21,4 в.п. і 34,7 в.п. менше, ніж нижні та верхні оптимальні пороги відповідно.

Таблиця 2.2

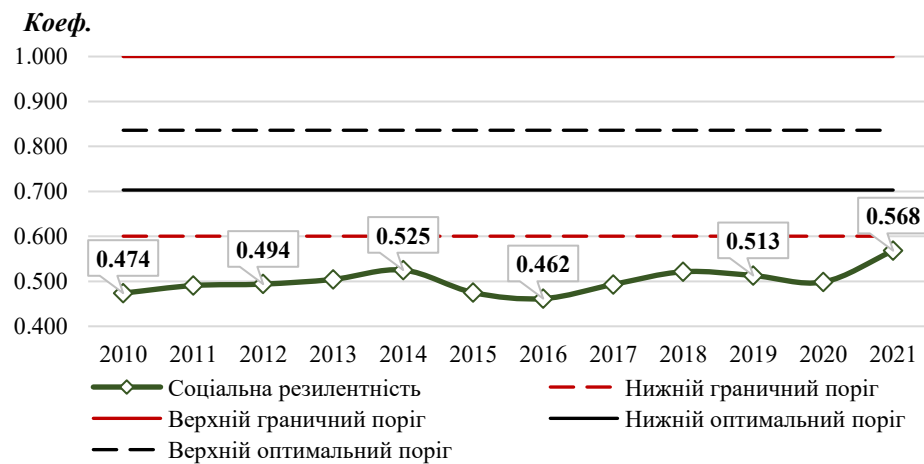
Відхилення поточних значень композиційного індексу соціальної резильєнтності від вектору порогових значень: аспект соціальної уразливості, 2010-2021 рр.

Пороги	Області	Роки												
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
Граничне	Нижнє	Закарпатська	-0.092	-0.086	-0.098	-0.073	-0.209	-0.077	-0.101	-0.149	-0.133	-0.114	-0.089	-0.113
		Івано-Франківська	-0.127	-0.110	-0.107	-0.096	-0.075	-0.125	-0.139	-0.107	-0.079	-0.087	-0.102	-0.032
		Львівська	-0.148	-0.099	-0.153	-0.154	-0.095	-0.076	-0.099	-0.086	-0.119	-0.084	-0.073	-0.083
		Чернівецька	-0.115	-0.096	-0.151	-0.080	-0.053	-0.059	-0.044	-0.092	-0.089	-0.095	-0.139	-0.085
	Верхнє	Закарпатська	-0.492	-0.486	-0.498	-0.472	-0.609	-0.476	-0.501	-0.549	-0.533	-0.514	-0.488	-0.512
		Івано-Франківська	-0.526	-0.509	-0.506	-0.496	-0.475	-0.525	-0.538	-0.507	-0.479	-0.487	-0.501	-0.432
		Львівська	-0.548	-0.499	-0.552	-0.553	-0.495	-0.476	-0.499	-0.486	-0.519	-0.484	-0.473	-0.482
	Чернівецька	-0.514	-0.496	-0.550	-0.479	-0.453	-0.459	-0.444	-0.491	-0.489	-0.494	-0.539	-0.485	
Оптимальне	Нижнє	Закарпатська	-0.195	-0.189	-0.201	-0.175	-0.312	-0.179	-0.204	-0.252	-0.236	-0.217	-0.191	-0.215
		Івано-Франківська	-0.229	-0.212	-0.209	-0.199	-0.178	-0.228	-0.241	-0.210	-0.182	-0.190	-0.205	-0.135
		Львівська	-0.251	-0.202	-0.255	-0.256	-0.198	-0.179	-0.202	-0.189	-0.222	-0.187	-0.176	-0.185
		Чернівецька	-0.217	-0.199	-0.253	-0.182	-0.156	-0.162	-0.147	-0.194	-0.192	-0.197	-0.242	-0.188
	Верхнє	Закарпатська	-0.328	-0.322	-0.334	-0.308	-0.445	-0.312	-0.337	-0.385	-0.369	-0.350	-0.324	-0.348
		Івано-Франківська	-0.362	-0.345	-0.342	-0.332	-0.311	-0.361	-0.374	-0.343	-0.315	-0.323	-0.337	-0.268
		Львівська	-0.384	-0.335	-0.388	-0.389	-0.331	-0.312	-0.335	-0.322	-0.355	-0.320	-0.309	-0.318
	Чернівецька	-0.350	-0.332	-0.386	-0.315	-0.289	-0.295	-0.280	-0.327	-0.325	-0.330	-0.375	-0.321	

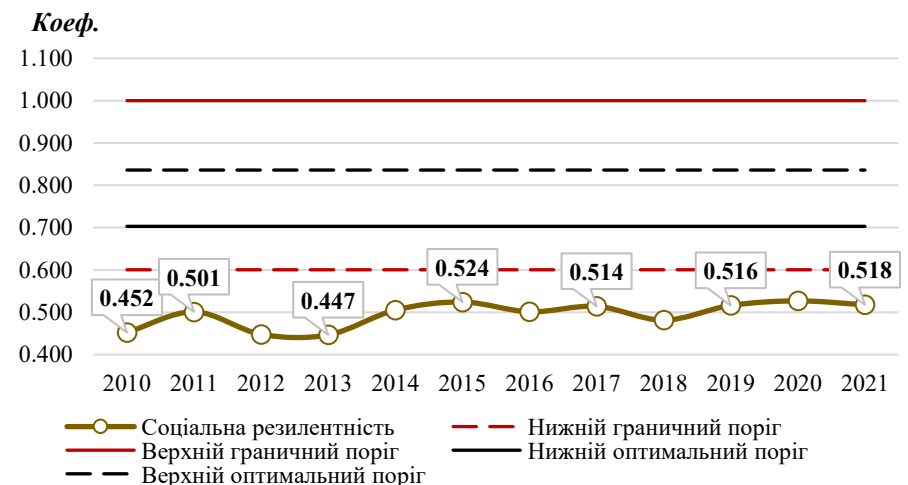
Джерело: побудовано на основі авторських розрахунків

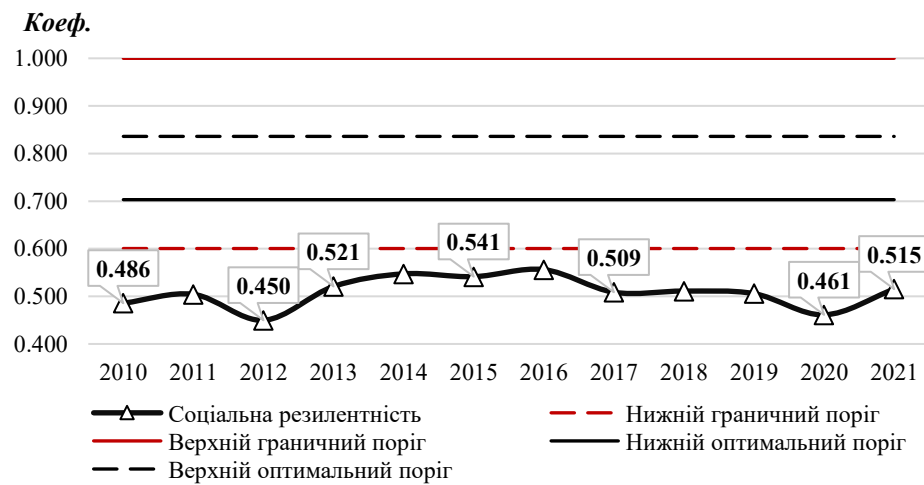
а) Закарпатська область

б) Івано-Франківська область

в) Львівська область

г) Чернівецька область

Рис. 2.14. Плато «соціальна резильєнтність – соціальна уразливість» областей Карпатського регіону України, 2010-2021 рр.: композиційний підхід

Джерело: побудовано на основі авторських розрахунків

Рівні соціальної резильєнтності Івано-Франківської області аналогічно знаходилися нижче граничного порогу, що свідчить про соціальну уразливість населення у 2010-2021 рр. У 2013-2014 рр. і 2018-2019 рр. спостерігалось балансування території на рівні граничного нижнього порогу, відхилення від якого становило -0,085 і -0,081 відповідно. Критичне послаблення соціальної стійкості в регіоні спостерігалось у 2010 р. (0,474), 2015 р. (0,475) і 2016 р. (0,462), що на 12,7 в.п., 12,5 в.п і 13,9 в.п. менше відповідно, ніж нижній граничний поріг. За досліджуваний період середнє значення емпіричного показника соціальної резильєнтності Івано-Франківської області становило 0,502, що на 9,9 в.п. і 49,8 в.п. менше, ніж нижній та верхній граничні пороги відповідно, та на 20,2 в.п. і 33,4 в.п. менше, ніж нижній та верхній оптимальні пороги.

Порівняно з іншими областями Карпатського регіону України, Львівська область за 2010-2021 рр. демонструвала стійку тенденцію до посилення соціальної стійкості, за винятком у 2012-2013 рр. (0,447-0,448) і 2018 р. (0,481). Середнє значення емпіричного показника соціальної резильєнтності Львівської області становило 0,495, що на 10,6 в.п. і 50,5 в.п. менше, ніж граничні нижні та верхні пороги відповідно, та на 20,8 в.п. і 34,1 в.п. менше, ніж оптимальні нижні та верхні пороги. Для порівняння у 2020 р. емпіричний показник соціальної резильєнтності у Львівській області був рівний 0,527, що на 2,8 в.п. і 1,5 в.п. більший, ніж в Івано-Франківській і Закарпатській області відповідно.

Чернівецька область демонструвала найменші відхилення (0,92 в.п.) середнього показника соціальної резильєнтності (0,509) від нижнього граничного порогу, ніж інші області Карпатського регіону. Діапазон відхилень від оптимальних порогів знаходився у межах від 19,4 в.п. до 32,7 в.п. Суттєве посилення соціальної вразливості у Чернівецькій області спостерігалось у 2012 р. (відхилення від нижнього граничного становило -0,151), у 2017 р. (-0,092) і у 2020 р. (-0,139). Примітно, що Чернівецька область протягом досліджуваного періоду мала критично малі значення соціальної резильєнтності, що свідчить про втрату опірності регіону протистояти макроекономічній нестабільності та фінансово-економічних ризикам, що призвело до збільшення соціальної уразливості населення, особливо у проекції поширення бідності та лімітованого доступу населення до соціальних благ і послуг.

У 2010-2021 рр. області Карпатського регіону демонстрували критичну ситуацію соціальної уразливості населення із тенденцією наближення до граничного нижнього порогу. Основними тригерами поширення соціальної вразливості, а, відтак, послаблення соціальної резильєнтності, в основному, є зниження рівня життя, порушення демографічного балансу та низька якість соціально-трудої сфери. Так, протягом 2010-2021 рр. Україна загалом і Карпатський регіон зокрема знаходилися у зоні соціальної уразливості з середнім показником 0,511 і 0,499 відповідно (рис. 2.15). У період 2010-2015 рр. тенденція забезпечення соціальної резильєнтності Карпатського регіону відтворює середньодержавний тренд, зокрема найбільше значення показника дивергенції спостерігалось у 2010 р. (3,2 в.п.), а найменше – у 2010 р. (0,9 в.п.). У 2016 р. і 2018 р. Карпатський регіон демонстрував більші за значенням

емпіричні показники соціальної вразливості у порівнянні з загальнодержавними показниками (4,0 в.п. і 3,3 в.п. відповідно). Така тенденція видається закономірною, оскільки рівень соціально-економічного розвитку Карпатського регіону України визначається як помірний у порівнянні з іншими економічними регіонами України. Наприклад, середня величина ВРП у розрахунку на одну особу в Карпатському регіоні України в 2018 р. становила понад 56,4 тис. грн, водночас Чернівецька область характеризувалася один із найнижчих показників в Україні (37,4 тис. грн). Незважаючи на позитивну тенденцію зростання показників соціально-економічного розвитку, ВРП Карпатського регіону становило близько 67 % від середньодержавного показника загалом.

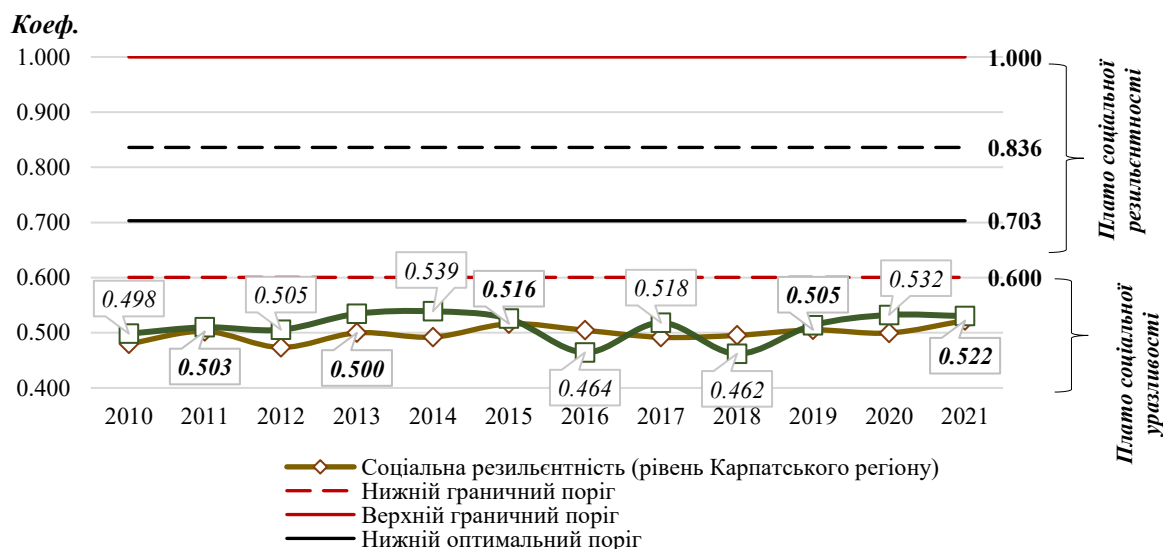

Рис. 2.15. Плато «соціальна резильєнтність – соціальна уразливість» України та Карпатського регіону, 2010-2021 рр.: композиційний підхід
Джерело: побудовано на основі авторських розрахунків

Концептуальним тригером збільшення дивергенції показників, наприклад, соціо-екологічної резильєнтності Карпатського регіону від середньодержавних є обсяги капітальних інвестицій на охорону навколишнього природного середовища, які у період 2016-2021 рр. характеризувалися перманентною динамікою. Так, по Україні у 2019 р. порівняно з 2018 р. спостерігається суттєве зростання обсягів капітальних інвестицій на 6,2 млрд грн або на 61,4 %; натомість у Карпатському регіоні обсяги капітальних інвестицій зменшилися на 131,2 млн грн або на 20,4 %. Чернівецька та Закарпатська область характеризувалися порівняно низьким рівнем капіталовкладень загалом протягом усього досліджуваного періоду.

Визначення динаміки композиційних індексів соціальної резильєнтності областей Карпатського регіону України та їх відхилень від порогових значень обумовлює необхідні регуляторні дії та уможлиблює науково-прикладне обґрунтування векторів проактивної політики зменшення соціальної вразливості, кожен з яких має свою стратегічну мету. Відтак, завдання регулювання компонент соціальної резильєнтності та їх індикаторів полягає у визначенні таких їхніх значень у системі, щоб забезпечити знаходження значень композиційного індексу у межах, які відповідають одному зі *сценаріїв* (пріоритет

політики): (1) інерційного розвитку в умовах поточних соціально-економічних диспропорцій; (2) соціальної стійкості.

На основі адаптивного підходу визначено стратегічні орієнтири компонент соціальної резильєнтності Карпатського регіону України за умови дотримання у середньостроковій перспективі значень композиційного індексу відповідно до трьох сценаріїв (після 2021 р.) (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Стратегічні вектори соціальної резильєнтності України та областей Карпатського регіону: сценарний підхід

Компоненти	2021					Сценарії		
	Україна	Карпатський регіон, області				(1)	(2)	(3)
		Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька			
Якість соціально-трудових відносин	0,539	0,588	0,541	0,601	0,544	0,602	0,646	0,755
Рівень життя	0,199	0,227	0,283	0,135	0,193	0,675	0,711	0,755
Якість життя	0,654	0,606	0,629	0,633	0,636	0,611	0,664	0,789
Демографічна безпека	0,615	0,671	0,637	0,600	0,627	0,629	0,676	0,776
Екологічна безпека	0,603	0,271	0,626	0,336	0,628	0,410	0,487	0,665
Продовольча безпека	0,707	0,732	0,718	0,725	0,717	0,677	0,726	0,830
Соціальна резильєнтність	0,530	0,488	0,568	0,518	0,515	0,600	0,652	0,770

Джерело: побудовано на основі авторських розрахунків

Примітка: (1) – пасивний сценарій, (2) – тенденційний сценарій, (3) – сценарій соціальної стійкості.

Для таких компонент, як якість життя (для України, Львівської та Чернівецької областей), демографічна безпека (Закарпатська, Івано-Франківська області), екологічна безпека (Україна, Івано-Франківська та Чернівецька області) тенденційний сценарій забезпечення соціальної резильєнтності не є актуальним, оскільки поточні значення у 2021 р. перевищують показники стратегічних векторів згідно цього сценарію. Відтак, ці області Карпатського регіону для забезпечення соціальної резильєнтності повинні орієнтуватися на стратегічні пріоритети оптимістичного сценарію.

Варто наголосити, що тенденційний сценарій забезпечення соціальної резильєнтності в областях Карпатського регіону та в Україні загалом в сучасних умовах є більш реалістичним і передбачає наближення рівня соціальної резильєнтності до позначки 0,600 при, наприклад, поточному значенні 0,515 і 0,518 (Чернівецька і Львівська області відповідно), 0,530 (Україна). Сценарій соціальної стійкості та збільшення значення емпіричного показника в областях Карпатського регіону від 0,202 до 0,282 вимагає не лише імплементації ефективних інструментів подолання фінансово-матеріальної бідності населення, підвищення конкурентоспроможності регіональних ринків праці, забезпечення трансформаційних змін у сфері зайнятості, а застосування новативної регіональної політики економічного поживлення в умовах соціально-

економічної нестабільності.

Примітно, що найбільший ефект досягнення соціальної резильєнтності територій простежується при застосуванні сценарію соціальної стійкості – рівновіддаленості індексів від їх середніх оптимальних значень (рис. 2.16). Досягнення значень граничного верхнього порогу для областей Карпатського регіону та України загалом в умовах соціально-економічної невизначеності, повномасштабної війни, ринкових потрясінь, міграційної кризи. Окреслені стратегічні орієнтири компонент соціальної резильєнтності є еталонними значеннями для обґрунтування оптимальних значень індикаторів кожної компоненти. Рівень відхилення фактичних індексів складових та індикаторів соціальної резильєнтності від їхніх стратегічних значень визначає ефективність (дієвість) проактивної політики зменшення соціальної вразливості населення.

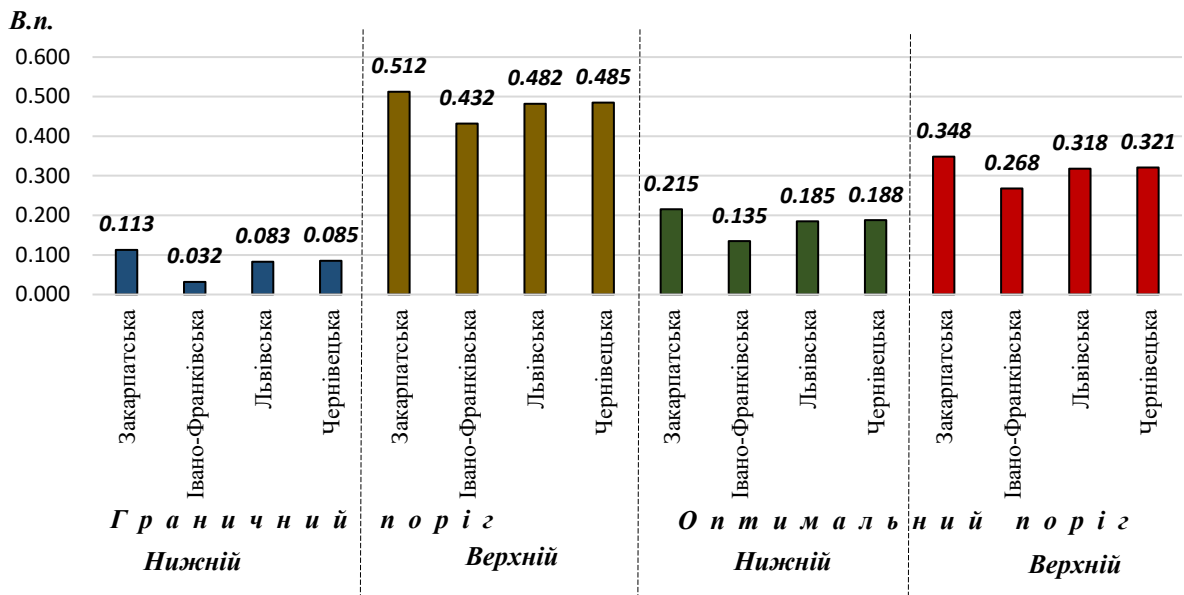

Рис. 2.16. Ефект досягнення соціальної резильєнтності Карпатського регіону України: проєкція «2021 р. – порогові значення», в.п.

Примітка: відносно зміни композиційного індексу соціальної вразливості областей Карпатського регіону України у 2021 р.

Джерело: побудовано на основі авторських розрахунків

Отже, домінантними детермінантами поширення соціальної вразливості є зростання міграційної активності населення, поляризація суспільств, неконтрольована фінансова бідність, що супроводжуються проблемами нерівності, стратифікацією суспільств, поширенням безробіття, низьким рівнем конкурентоспроможності ринку праці. Окреслені тенденції ведуть до поглиблення проблем соціальної нерівності населення і прекаріату, інших соціально-демографічних і екологічних викликів. Проблема соціальної уразливості населення Карпатського регіону також формалізується у посиленні диференціації різних верст за рівнем життя, соціальної ексклюзії, обмеженого або нерівного доступу до соціальних благ і ресурсів, лімітуванні потреб і не реалізації соціальних прав.

Визначення необхідних значень індикаторів і відповідних показників, що забезпечують знаходження композиційного індексу соціальної резильєнтності в

сприятливій зоні, є передумовою для розробки заходів щодо зміни проактивної політики зменшення соціальної вразливості. Забезпечення високого рівня соціальної резилентності вимагає дотримання засад реалізації принципів збалансованості, раціональності, узгодженості та відсутності диспропорцій в структурі розвитку соціальної сфери та економічної системи в умовах динамічних змін, нових викликів і загроз.

2.4. Аналіз стану та тенденцій поширення бідності населення

Одним із основних проявів економічної вразливості населення є бідність. Водночас, бідність посилює інші аспекти вразливості. Тому, подолання бідності слугує важливим інструментом зменшення соціальної вразливості населення. Вирішення проблеми бідності в Україні та її окремих регіонах першочергово потребує уточнення ключових методологічних аспектів, аналізу стану та тенденцій її поширення в останній період.

Загальноприйнятим є визначення бідності як неможливості підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період часу¹⁸². Здебільшого бідність виникає через нестачу коштів, тоді мова йде про монетарну її форму. Однак, існують ситуації позбавлення або обмеженості доступу людини (групи) до матеріальних благ, що спричиняє немонетарну бідність, про критерій визначення якої йтиметься далі. Крім того, поширеною у науковій літературі є типологізація бідності на абсолютну і відносну¹⁸³. Підставою віднесення особи (домогосподарства) до категорії абсолютно бідних є її доходи, нижчі від суспільно встановленого мінімального рівня. Він визначається на основі мінімальних норм продуктів харчування, одягу, медичного обслуговування та забезпечення житлом. Слід зауважити, що іноді крайню форму бідності, яка характеризується відсутністю ресурсів для забезпечення основних життєвих потреб, також називають абсолютною. Відносно бідними визнаються домогосподарства, чий еквівалентні доходи є нижчими певного середнього стандарту. Наприклад, межею відносної бідності може бути 60 % національного середнього еквівалентного доходу.

Згідно концепції ООН, бідність означає більше, ніж відсутність доходів і виробничих ресурсів для забезпечення стабільних засобів для існування. Її прояви включають також голод і недоїдання, обмежений доступ до освіти та інших основних послуг, соціальну дискримінацію та відчуження, а також обмеження участі у прийнятті рішень¹⁸⁴. Тому доповненням до загальноприйнятих способів вимірювання бідності став глобальний багатовимірний індекс бідності. Розроблений у 2010 р. Оксфордським університетом та управлінням ООН з людського розвитку, він дає можливість визначити рівень та масштаби бідності. Відповідно, люди вважаються бідними,

¹⁸² Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. Цілі сталого розвитку: Україна. Національна доповідь. 2017. С. 12. [https://mepr.gov.ua/files/docs/Національна доповідь ЦСР України_липень 2017 ukr.pdf](https://mepr.gov.ua/files/docs/Національна%20доповідь%20ЦСР%20України_%20липень%202017%20ukr.pdf).

¹⁸³ Лібанова Е.М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу. Умань: Видавець «Сочінський М.М.», 2020. 456 с. С. 65.

¹⁸⁴ United Nations. Ending Poverty. URL: <https://www.un.org/en/global-issues/ending-poverty> (Accessed: 12.09.2022)

якщо вони відчувають обмеження за третиною зважених показників у сфері здоров'я, освіти чи стандартів життя. Результати досліджень за 2021 рік показують, що майже 22 % населення (1,3 млрд. осіб) зі 109 країн світу живуть в умовах екстремальної багатовимірної бідності¹⁸⁵.

Залежно від способу визначення розрізняють суб'єктивну та об'єктивну форми бідності¹⁸⁶. Перша встановлюється на основі самоідентифікації особи, котра сама себе відносить до категорії бідних, або за критерієм достатності доходів (респондент визначає, на що саме вистачає доходів і чи вдається робити заощадження). Об'єктивну бідність вимірюють за визначеними критеріями доходів чи витрат, що становлять її межу (поріг). Наприклад, Світовий банк визначав межу «крайньої бідності» як суму витрат однієї людини меншу ніж 1,90 дол. США в день¹⁸⁷. Однак, вже у вересні 2022 р. її було збільшено до 2,15 дол.¹⁸⁸. Крім того, було встановлено додаткові показники, щоб підрахувати людей, чия бідність є дещо меншою. Відповідно, межі бідності для країн з доходом нижче середнього було змінено з 3,20 до 3,65 доларів США та країн з рівнем доходу вище середнього від 5,50 до 6,85 дол. США¹⁸⁹. Поки ще дані, розраховані за новими стандартами відсутні, коротко проаналізуємо рівень бідності за останній період. Так, у 2021 році 9 % населення світу (698 млн. осіб) проживало в умовах екстремальної бідності¹⁹⁰. Для України цей показник становив 1,1 %¹⁹¹.

ООН визначила межу бідності як дохід в 5,5 дол. США в день для країн Східної і Центральної Європи. За цим критерієм частка бідного населення в Україні у 2020 р. становила 2,5 %¹⁹². Однак, за оцінками Світового Банку, через повномасштабну війну в Україні цей показник зросте вдесятеро і до кінця 2022 року становитиме чверть населення України. А до кінця 2023 р. до цієї категорії може належати більше половини населення нашої держави (55 %)¹⁹³.

Другий спосіб вимірювання рівня бідності полягає у визначенні відсотка людей або сімей, які заробляють менше, ніж «національна межа бідності», тобто річний дохід, нижче якого особа або сім'я вважаються бідними. Національна межа бідності розраховується окремо для кожної країни, оскільки кожна країна має різний рівень економічного розвитку. Більшість країн світу, а також такі

¹⁸⁵ United Nations Development Programme and Oxford Poverty and Human Development Initiative. Global Multidimensional Poverty Index 2021. С.4

¹⁸⁶ Там само. С. 63.

¹⁸⁷ The World Bank. Ending Extreme Poverty <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2016/06/08/ending-extreme-poverty> (Accessed: 20.09.2022)

¹⁸⁸ R. Andres Castaneda Aguila et al. September 2022. Update to the Poverty and Inequality Platform (PIP). What's New. Global Poverty Monitoring Technical Note. World bank group. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099700509122212929/pdf/IDU05b43a261041c504a5f0bb3405d0ef310b9e1.pdf> (Accessed: 26.09.2022). С. 2.

¹⁸⁹ Там само.

¹⁹⁰ Development initiatives. Poverty trends: global, regional and national. Factsheet. November 2021. https://devinit.org/documents/1100/Poverty_trends_-_global_regional_and_national_-_November_2021.pdf P. 3

¹⁹¹ Poverty Rate by Country 2022. URL: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/poverty-rate-by-country> (Accessed: 27.09.2022)

¹⁹² Там само.

¹⁹³ Andrea Shalal. World Bank says Ukraine has tenfold increase in poverty due to war. *Reuters*, October 16, 2022. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/world-bank-says-ukraine-has-tenfold-increase-poverty-due-war-2022-10-15/> (Accessed: 16.10.2022)

організації, як Світовий банк, ОЕСР та ЄС, встановлюють національну межу бідності на рівні 50% середнього річного доходу.

В Україні з метою комплексної оцінки бідності законодавством встановлено застосування трьох груп критеріїв¹⁹⁴:

I. Основні монетарні: відносний критерій за витратами (сукупні еквівалентні витрати особи нижче 75 % медіанного рівня середньодушових еквівалентних сукупних витрат); абсолютний критерій за витратами нижче фактичного прожиткового мінімуму; абсолютний критерій за доходами нижче фактичного прожиткового мінімуму; абсолютний критерій за доходами нижче законодавчо встановленого прожиткового мінімуму

II. Інші монетарні: еквівалентні витрати особи нижче межі бідності, визначеної ООН (для країн Центральної і Східної Європи - на рівні 5,05 дол. США); відносний критерій - середньодушові еквівалентні доходи особи нижче 60 % медіанного рівня середньодушових еквівалентних доходів за шкалою еквівалентності ЄС.

III. Немонетарний: наявність у домогосподарства 4 з 9 ознак депривації. За методологією ЄС до таких ознак належать¹⁹⁵: наявність у домогосподарства заборгованості з виплати рахунків за комунальні, орендні платежі, іпотечного кредиту або інших платежів за кредитами; нездатність домогосподарства сплатити тижневу щорічну відпустку далеко від дому; нездатність сплачувати за: підтримання належної температури в житлі; споживання страв з м'ясом, курятиною, рибою (або їх вегетаріанським еквівалентом) через день; неочікувані фінансові витрати за рахунок власних ресурсів; нездатність дозволити собі мати: телефон (у тому числі мобільний); кольоровий телевізор; пральну машину; автомобіль.

Щодо об'єктивного критерію, то тут важливо зауважити, що тіньова зайнятість та зарплати в конвертах впливають на об'єктивність оцінки бідності, тому частіше її здійснюють за витратами, а не за доходами. При цьому, експерти рекомендують використовувати прожитковий мінімум у фактичних цінах¹⁹⁶, оскільки несвоєчасне коригування законодавчо встановленого його розміру призводить до суттєвого спотворення картини бідності. Зокрема, такі параметри застосовують у процесі моніторингу досягнення Цілей сталого розвитку в Україні, а точніше, Цілі 1: «Подолання бідності» (рис. 2.17).

¹⁹⁴ Про затвердження методики комплексної оцінки бідності. Наказ. (Документ z0728-17 від 18.05.2017) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0728-17#Text> (03.10.2022)

¹⁹⁵ Там само

¹⁹⁶ Комплексна оцінка бідності в Україні та регіонах за 2010- 2015 роки. Аналітична записка./ Черенько Л.М. Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи, 2016, С.3.

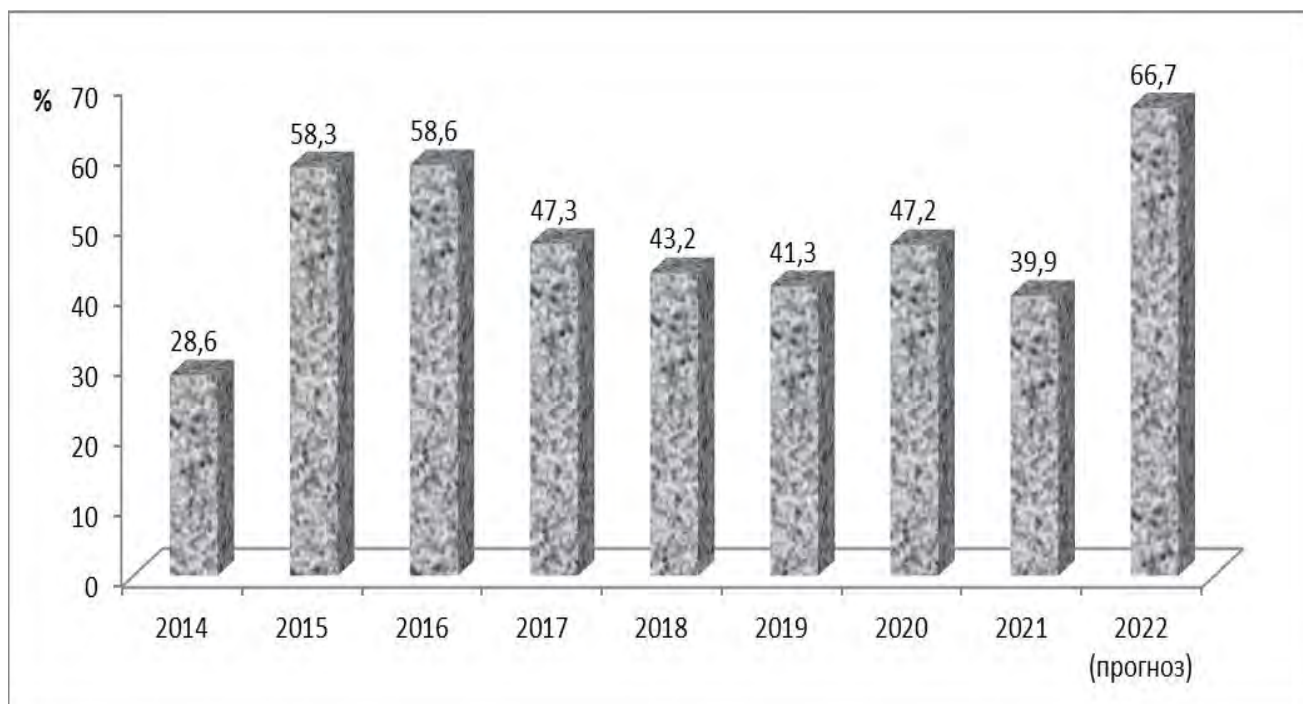

Рис. 2.17. Частка населення України з середньодушовими еквівалентними сукупними витратами, нижчими за фактичний прожитковий мінімум.

Джерело: складено за¹⁹⁷

Частка бідного населення в Україні починаючи з 2015 р. мала тенденцію до зростання. Найвищою вона була з початком війни на Сході нашої держави і сягала майже 60 %, а до 2021 р. ситуація покращилася і цей показник знизився до 40 %. Хоча, слід зауважити, що цільового орієнтиру, встановленого ще на 2020 рік (30 %) ¹⁹⁸, так і не було досягнуто. А за прогнозними оцінками Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України ситуація лише погіршуватиметься. Зокрема, у 2022 р. більше половини населення (58 %) буде належати до категорії бідних за оптимістичним сценарієм, за проміжним – цей показник становитиме 67 %, а за песимістичним – 79 %, що майже вдвічі більше, ніж у попередньому році. Отже, через війну росії проти України, не залежно від сценарію соціально-економічного розвитку, все ж очікується суттєве зростання бідності в Україні.

У регіональному розрізі оцінку бідності за об'єктивним критерієм здійснено на сьогодні лише до 2018 р. (табл. 2.4). За 4 роки (2015-2018) середній показник за відносним критерієм за витратами в Україні не зазнавав суттєвих змін і коливався в межах 23–24 %. Натомість, в областях Карпатського регіону відбувалися певні «скачки» цього показника і станом на 2018 р. найнижчим він

¹⁹⁷ Цілі сталого розвитку: Україна - 2021. Моніторинговий звіт Державної служби статистики України. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/csr_prezent/2020/ukr/st_rozv/publ/SDGs%20Ukraine%202021%20Monitoring%20Report%20ukr.pdf С. 10; Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. Прогнозна оцінка рівня бідності в Україні у 2022 році за трьома сценаріями розвитку соціально-економічних процесів внаслідок російсько-української війни. URL: <https://idss.org.ua/public> (дата звернення: 27.09.2022).

¹⁹⁸ Цілі сталого розвитку: Україна - 2021. Моніторинговий звіт Державної служби статистики України. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/csr_prezent/2020/ukr/st_rozv/publ/SDGs%20Ukraine%202021%20Monitoring%20Report%20ukr.pdf С. 10.

був в Івано-Франківській області (15,5 %), а найвищим – у Закарпатській (при цьому, зовсім незначно перевищуючи загальнонаціональний індикатор).

Таблиця 2.4

Рівень бідності в областях Карпатського регіону та Україні загалом, %

Область	Відносний критерій за витратами				Абсолютний критерій за доходами, нижчими фактичного ПМ			
	2015	2016	2017	2018	2015	2016	2017	2018
Закарпатська	21,8	8,1	18,7	24,7	49	47,1	31,5	34,9
Івано-Франківська	11,6	6	8,2	15,4	43,9	40,4	18,7	23,3
Львівська	19	20,4	16,9	18,2	60,2	47,3	31,1	17,5
Чернівецька	20,4	9,2	21,7	16,1	53,6	43,3	39,4	26,9
Україна	22,9	23,5	24,4	24,1	51,9	51,1	34,9	27,6

*Джерело*¹⁹⁹

Щодо рівня бідності за абсолютним критерієм за доходами, нижчими від фактичного прожиткового мінімуму, то тут спостерігалася тенденція до зменшення як в цілому в Україні, так і в областях Карпатського регіону. За цим критерієм найнижчим рівень бідності був у Львівській області і становив 17,5 %, а найвищим у Закарпатській (34,9 %), на 7 відсоткових пункти перевищуючи середній показник. Отже, за відносним критерієм за витратами області Карпатського регіону належать до групи з низьким та наднизьким рівнем бідності. А за абсолютним критерієм за доходами – до регіонів з середнім та низьким рівнем бідності.

Для аналізу тенденцій поширення бідності за суб'єктивним критерієм в Україні та Карпатському регіоні зокрема скористаємося результатами вибіркового опитувань домогосподарств, проведених Державною службою статистики України у 2011 – 2021 рр. (рис. 2.18). Так, за оцінкою матеріального добробуту більшість сімей України протягом десяти років відносила себе до категорії бідних. Найвищою частка таких сімей була у 2016 році і становила 74 %, а найнижчою – у 2010 р. (60 %). Слід зауважити, що у Карпатському регіоні рівень бідності за цим критерієм є значно вищим від загальнонаціонального і коливався в межах від 67 % у 2011 р. до 83,5 % у 2014 р. При цьому, ситуація в областях Карпатського регіону суттєво різна. Найкращою вона є у Львівській області, де частка бідних сімей (за суб'єктивною самооцінкою) становила 48 – 63 %. Найгірші показники спостерігалися у Закарпатській області протягом усього досліджуваного періоду, а за 2020 р. 100 % сімей віднесли себе до категорії бідних. При цьому, в Івано-Франківській області спостерігалася тенденція до збільшення частки бідних домогосподарств, котра у 2018 р. перевищила показник у Закарпатській області і становила 99,3 %.

¹⁹⁹ Комплексна оцінка бідності та соціального відчуження в Україні за 2016- 2018 роки. Аналітична записка./ Черненко Л.М. Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи, 2019, С.20.

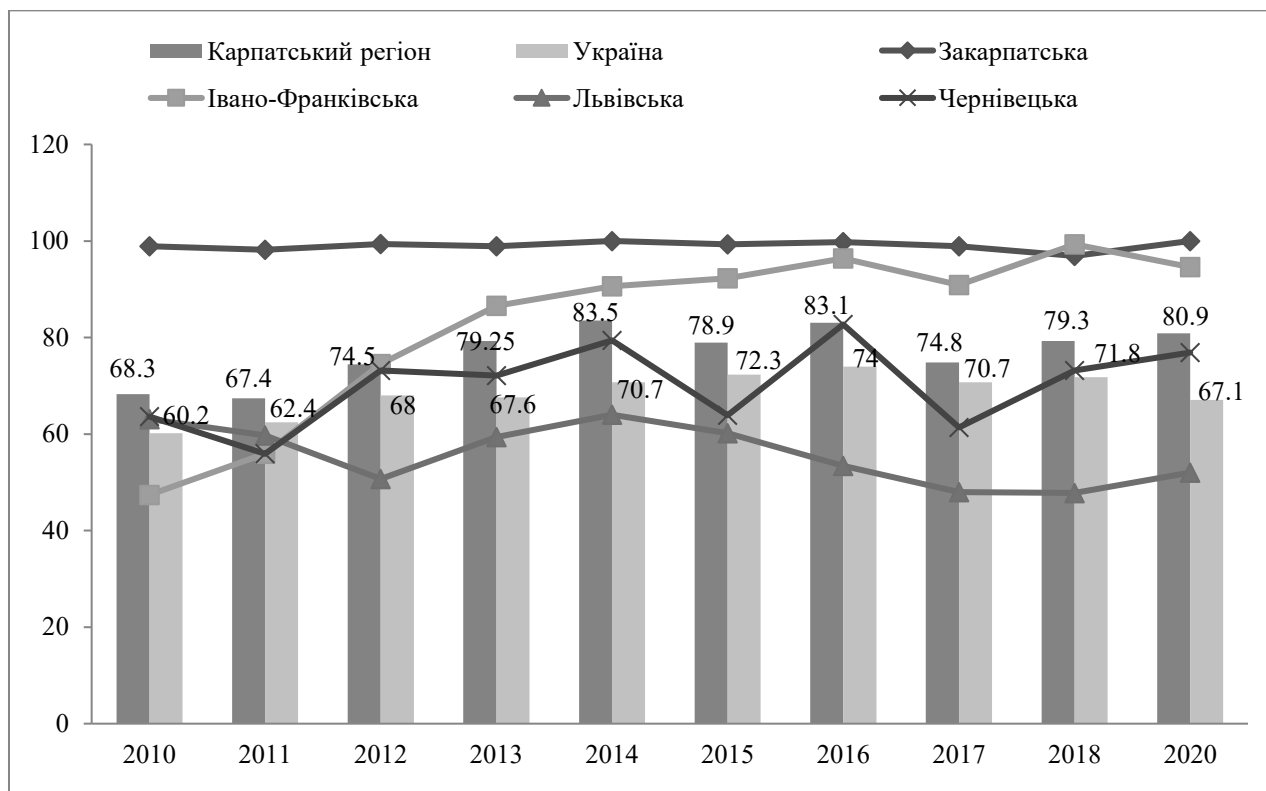

Рис. 2.18. Домогосподарства України, які за оцінкою матеріального добробуту відносять себе до бідних, %, 2010-2020* рр.

Джерело: складено за²⁰⁰

*3 2021 року це питання було вилучено з опитувальника ДССУ.

Частку домогосподарств, які належать до категорії бідних за критерієм недоїдання, виявлено за результатами вибіркового опитування домогосподарств, проведеного Державною службою статистики України у січні 2022 р. (рис. 2.19). Так, частка господарств України, яким за останній рік не вдалося забезпечити навіть достатнє харчування, становила 3,3 %. У Карпатському регіоні таких виявилось у 5 разів більше загальнонаціонального рівня. Зокрема, у Закарпатській області майже половина учасників дослідження обрали цей варіант відповіді, а в Івано-Франківській області – кожен п'ятий. Водночас, у Львівській та Чернівецькій областях таких бідних домогосподарств практично не було.

Лише 13 % домогосподарств України було достатньо їх доходу і вдалося робити заощадження протягом останнього року. У середньому, у Карпатському регіоні таких було у два з половиною рази менше за рахунок надто малої частки домогосподарств Івано-Франківської (0,3 %) та Закарпатської (3,5 %) областей, котрі обрали цей варіант відповіді.

²⁰⁰ Державна служба статистики України. Доходи та умови життя. Статистичний збірник «Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів». Архів. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>

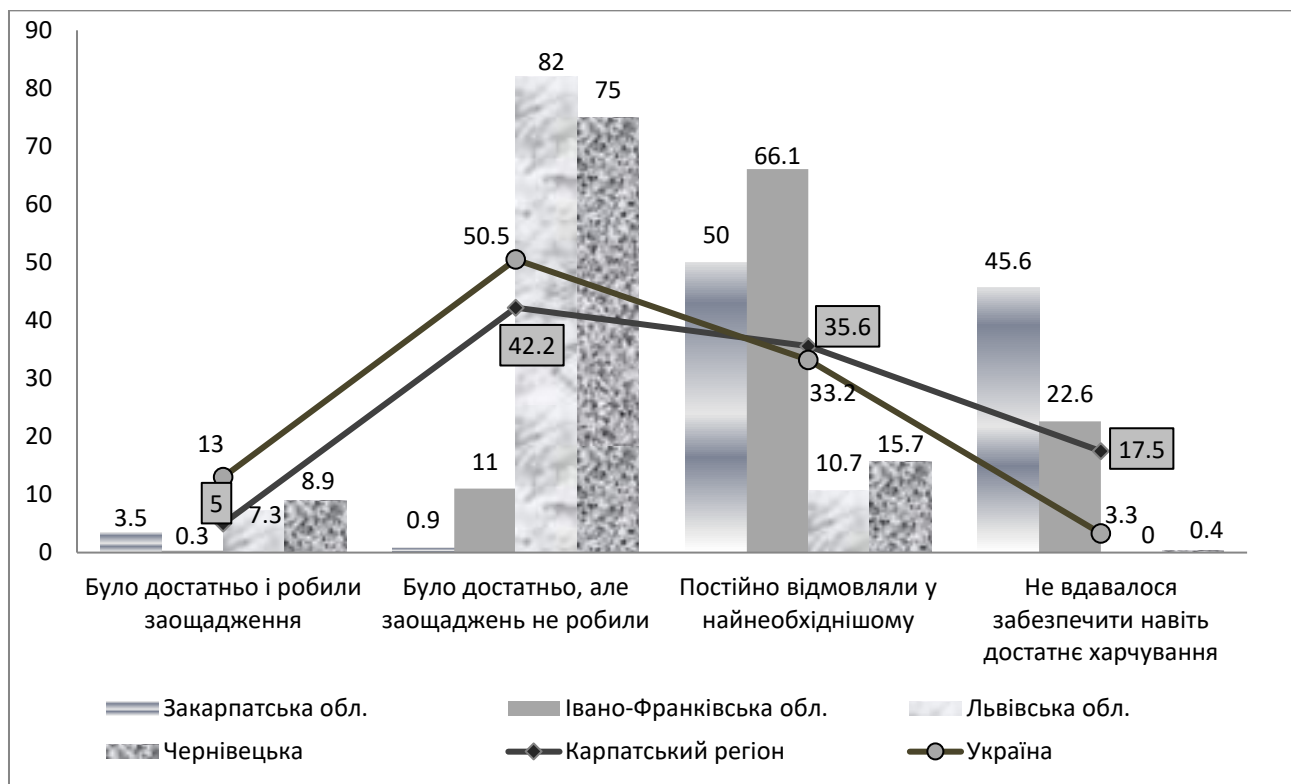

Рис. 2.19. Розподіл домогосподарств за самооцінкою рівня своїх доходів протягом останнього року (за даними вибіркового опитування домогосподарств, проведеного ДССУ у січні 2022 р.)

Джерело: складено автором за даними²⁰¹

Аналіз динаміки розподілу домогосподарств за самооцінкою рівня своїх доходів за останніх 12 років (2009 – 2021 рр.) показує, що частка бідних господарств України залишалась майже незмінною і коливалась в межах 3 – 4 %²⁰². Незмінно незначною за аналізований період залишалась частка таких господарств у Львівській та Чернівецькій областях, що становила 0 – 1,1 %. Натомість, в інших областях Карпатського регіону спостерігається зростання цього показника. Зокрема, якщо у 2009 р. частка домогосподарств, яким не вдалося забезпечити навіть достатнє харчування за останніх 12 місяців, становила 2,7 % в Івано-Франківській області та 31,4 % у Закарпатській області, то у 2020 р. вона вже зросла до 8,7 % та 57,5 % відповідно²⁰³.

Аналіз динаміки наявних доходів у розрахунку на одну особу за 2013 – 2021 роки показав нижчий їх рівень в областях Карпатського регіону порівняно з середніми показниками в Україні (табл. 2.5). При цьому, найбільший розрив із загальнонаціональними індикаторами за весь досліджуваний період спостерігався у Закарпатській області, а найменший – у Львівській. Наприклад, якщо середній дохід на одну особу у 2021 р. в Україні становив 86 016 грн., то у

²⁰¹ Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2022 року): стат. зб. Київ: Держстат України, 2022. 66 с. С. 48.

²⁰² Державна служба статистики України. Доходи та умови життя. Статистичний збірник «Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів». Архів. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 13.09.2022)

²⁰³ Там само

Львівській області – 85195 грн., а у Закарпатській – лише 58844 грн. Ситуація у Чернівецькій області трохи краща (61612 грн), але, загалом, показники дуже близькі до Закарпатської області.

Таблиця 2.5

Найвищий дохід у розрахунку на одну особу в областях Карпатського регіону та Україні загалом, грн.

Область	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Закарпатська	17929	17358	22457	26856	33891	41418	47852	52379	58844
Івано-Франківська	20988	20357	26540	31719	40580	48724	56514	61088	68561
Львівська	23138	23595	29542	35325	44981	56592	67353	73092	85195
Чернівецька	19438	18476	23929	28361	36215	42762	49142	54178	61612
Україна	26719	26782	31803	37080	47270	58442	69140	74688	86016

Джерело²⁰⁴

Одним з найважливіших індикаторів економічного розвитку регіонів, що доповнює характеристику матеріального становища їх населення, є валовий регіональний продукт. Його аналіз за 2012-2020 р. показує нижчий економічний рівень Карпатського регіону, порівняно із загальнонаціональним (табл. 2.6). Як і у попередньому випадку, тут теж у негативному плані вирізняються Закарпатська і Чернівецька області. Так, протягом досліджуваного періоду їх валовий регіональний продукт на одну особу був у 2 рази менший від середнього показника в Україні. В Івано-Франківській області він у півтора рази менший, а у Львівській області ситуація покращилася порівняно з 2012 роком і у 2020 р. цей показник був майже на рівні загальнонаціонального.

Таблиця 2.6

Валовий регіональний продукт у розрахунку на одну особу в областях Карпатського регіону та Україні у 2012-2020 рр., грн.

Область	2012	2014	2016	2018	2020
Закарпатська	17088	19170	25727	41706	49538
Івано-Франківська	23379	27232	37220	57030	66245
Львівська	24387	28731	45319	70169	94317
Чернівецька	14529	16552	23365	37443	50110
Україна	32002	36904	55899	84228	101138

Джерело: складено автором за²⁰⁵

Водночас, аналіз рівня бідності за структурно-витратним критерієм виявив нижчий його рівень у Карпатському регіоні порівняно із загальнонаціональним показником. Так, якщо у 2020 р. частка витрат на харчування у сукупних витратах домогосподарств України становила 48 %, то у Карпатському регіоні - 45 % (рис. 2.20). При цьому, ця частка була найнижчою у Чернівецькій області (39 %), а найвищою – у Львівській області (51 %). Порівняно з минулими роками,

²⁰⁴ Державна служба статистики України. Доходи населення по регіонах України (2013-2021). URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 25.09.2022)

²⁰⁵ Державна служба статистики України. Статистична інформація / Регіональна статистика / Валовий регіональний продукт URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 20.10.2022)

наприклад 2017 р., ці показники та їх співвідношення майже не змінились. Слід зауважити, що межею бідності тут є 60 %, а цільовим показником, встановленим для України на 2020 р. було 50 %²⁰⁶. Отже, за різними критеріями отримуємо дещо суперечливі оцінки, тому картину бідності у Карпатському регіоні України не можна описати однозначно.

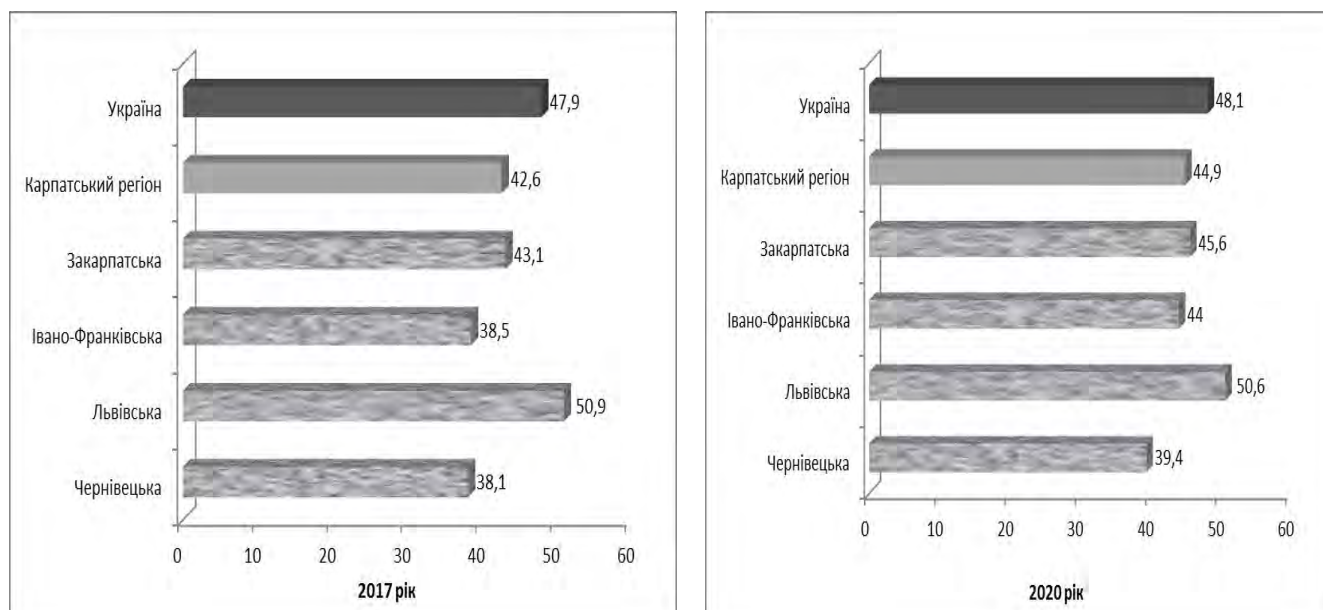

Рис. 2.20. Частка витрат на харчування в сукупних витратах домогосподарств областей Карпатського регіону України у 2017 р. та 2020 р., %
Джерело: складено автором за²⁰⁷

У 2014 р. внаслідок агресії РФ Україна зіткнулася з новою формою бідності, яку у науковій літературі називають «раптовою», а її суб'єктів - «новими бідними»²⁰⁸. Така бідність настає, коли людина за короткий проміжок часу (іноді й в один момент) неочікувано втрачає житло, майно, засоби до існування. Раптово бідними стали здебільшого мешканці прифронтових та окупованих територій АР Крим, Донецької та Луганської областей, котрі змушені були переїхати в інші області України та отримали статус внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Це призвело до зростання рівня бідності в Україні майже у два рази: з 3,3 % у 2014 р. до 5,8 % у 2015 р.²⁰⁹

З 24 лютого 2022 р. після повномасштабного вторгнення РФ кількість ВПО в Україні значно зростає і, за оцінками Управління верховного комісара ООН у

²⁰⁶ Цілі сталого розвитку: Україна - 2021. Моніторинговий звіт Державної служби статистики України. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/csr_prezent/2020/ukr/st_rozv/publ/SDGs%20Ukraine%202021%20Monitoring%20Report%20ukr.pdf С. 12.

²⁰⁷ Державна служба статистики України. Статистична інформація / Регіональна статистика / Доходи та витрати населення / Витрати і ресурси домогосподарств України по кожному регіону. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 18.10.2022)

²⁰⁸ Національний інститут стратегічних досліджень. Раптова бідність: постановка проблеми, шляхи вирішення. Аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/socialna-politika/raptova-bidnist-postanovka-problemi-shlyakhi-virishennya> (дата звернення: 19.10.2022).

²⁰⁹ Ковязіна К.О. Раптова бідність в Україні: постановка проблеми, шляхи вирішення. *Стратегічні пріоритети*, 40(3), 121-129. С. 122. <https://niss-priority.com/index.php/journal/article/view/136/128>

справах біженців, станом на жовтень 2022 р. становила 6,3 млн осіб²¹⁰. Слід зауважити, що влітку Львівська область належала до топ-5 областей України за часткою прийнятих переміщених осіб. Зокрема, Київська і Дніпропетровська області прийняли по 10 % ВПО, Харківська – 9 %, а Запорізька і Львівська – 6 %²¹¹. Через збільшення кількості прибулих ВПО до Полтавської області восени Львівська область поступилась їй місцем у зазначеній вище п'ятірці. Станом на жовтень 2022 р. у Карпатському регіоні зареєстровано близько 15 % усіх ВПО України. Зокрема, найбільше прийняли Закарпатська (151 тис.) та Львівська (126 тис.) області. В Івано-Франківській області зафіксовано 106 тис., а Чернівецькій – 72 тис. переміщених осіб²¹². Прибуття до Карпатського регіону «нових» бідних ставить перед місцевими органами влади завдання щодо вирішення їх першочергових потреб. Зокрема, найбільш гострою для переміщених осіб є проблема житла, адже відомо, що загалом лише 3 % ВПО мали змогу придбати собі власне житло, у той час як більшість його винаймає (57 %), значна частина продовжує мешкати у друзів, знайомих, чи навіть добрих незнайомців (30 %)²¹³. Крім того, більшість переміщених осіб (73 %) потребує фінансової підтримки, майже половина – засобів гігієни (48 %) та приладів для обігріву (45 %). Поширеними також є потреби у медичному забезпеченні (36 %), в одязі й взутті (34 %) та їжі (30 %)²¹⁴.

Отже, аналіз бідності за різними критеріями показав, що загалом рівень бідності у Карпатському регіоні є дещо вищим, ніж в середньому в Україні. При цьому, ситуація в областях регіону у деяких випадках суттєво різна. Здебільшого, вона є найгіршою у Закарпатській та Чернівецькій областях. Серед областей Карпатського регіону Закарпатську область вирізняє надвисокий рівень суб'єктивної бідності при не найгірших економічних показниках регіону. Очевидно, що така ситуація потребує глибшого дослідження. Хоча, на наш погляд, частково її можна пояснити надто високою суб'єктивною межею бідності у цій області. Цю тезу підтверджують відповіді на питання щодо того, який розмір середньодушового грошового доходу домогосподарство вважає достатнім, щоб не відчувати себе бідним. Наприклад, у 2021 р. найвищу межу у розмірі 13 тис. грн. обрало 44,5 % домогосподарств Чернівецької області, 61 % – Львівської, 69 % – Івано-Франківської та 95 % – Закарпатської області²¹⁵. При цьому, така ж тенденція спостерігається і за попередні роки опитувань. Через загальну економічну кризу, пов'язану з війною, а також через масове

²¹⁰ UNHCR. The UN Refugee Agency. Ukraine situation: Flash Update #33. 21 October, 2022. Operational data portal. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

²¹¹ IOM. Ukraine Internal Displacement report. General population survey. Round 8. 23 August 2022. <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-%E2%80%94-internal-displacement-report-%E2%80%94-general-population-survey-round-8-17-23-august>

²¹² IOM. Ukraine — Displacement Report - Area Baseline Report (Raion level) — Round 14. 21 October 2021. <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-%E2%80%94-displacement-report-area-baseline-report-raion-level-%E2%80%94-round-14>

²¹³ IOM. Ukraine Internal Displacement report. General population survey. Round 9. 26 September 2022. С. 7. <https://reliefweb.int/report/ukraine/iom-ukraine-internal-displacement-report-general-population-survey-round-9-26-september-2022>

²¹⁴ Там само.

²¹⁵ Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2022 року): стат. зб. Київ: Держстат України, 2022. 66 с. С. 49.

переміщення зuboжілих людей очікується суттєве зростання бідності у Карпатському регіоні, що сприятиме збільшенню його соціальної вразливості. Це актуалізує необхідність вирішення найбільш гострих проблем ВПО та розробки механізмів подолання бідності, зокрема і для цієї категорії осіб.

2.5. Якість життя як комплексна детермінанта соціальної вразливості населення

Якість життя населення слугує комплексним індикатором ступеня забезпечення населення благами в кількісній та якісній оцінці, що враховує умови середовища та його стабільності для тривалого задоволення матеріальних, культурних і духовних потреб. У значній мірі це суто індивідуальна характеристика, оцінка міри задоволення базисних потреб населення, позаяк, висока чи належна якість життя заперечує проблеми соціальної вразливості населення та навпаки.

Якість життя населення в Україні та її регіонах наприкінці 20-х – початку 30-х років ХХІ ст. залишалася низькою, беззаперечним доказом чого слугували достатньо суттєві диференціації фактичних та очікуваних параметрів соціально-економічного розвитку, а також добробуту людини в Україні та економічно розвинених країнах. У т. ч. сусідніх країнах ЄС. Це сталося внаслідок скорочення державних програм соціального забезпечення під час лібералізації економіки України, впливу перманентної політико-економічної нестабільності, починаючи ще з кінця 2014 р., негативних наслідків фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр., російсько-української війни, яка розпочалася 2014 р., пандемії коронавірусу та, беззаперечно, у підсумку повномасштабного вторгнення РФ в Україну у 2022 р. На нині навіть відносно невисокі соціальні стандарти життя втрачені й видаються недосяжними.

Однак, по-перше, оцінка якості життя завжди в значній мірі є суб'єктивною; по-друге, наділена властивою кожному регіону специфікою; по-третє, неспіврозмірним є внесок тих, чи інших складових якості життя в її композиційний індекс. Слід вказати, що з-поміж функціонально-структурних складників якості життя вищим рівнем значимості завжди характеризувалися параметри доходів і доступності населення до базисних соціальних благ і послуг, а також здоров'я та якість медичної системи.

За самооцінкою домогосподарствами своїх доходів є підстави стверджувати про неоднозначність ситуації в областях Карпатського регіону України (рис. 2.21). По-перше, дві третини домогосподарств Карпатського регіону України у 2020 році відносили себе до категорії бідних. По-друге, якщо у Львівській та Чернівецькій областях станом на поч. 2022 р. 82 % та 75 % домогосподарств вважали рівень своїх доходів достатнім, то у Закарпатській та Івано-Франківській областях частка таких домогосподарств була істотно нижчою – 0,9 % та 11 % відповідно, що є свідченням суттєвих диференціацій в доходах та вищого рівня соціальної вразливості населення. Остання теза підтверджується тим, що більше половини населення Закарпатської та Івано-Франківської

областей постійно відмовляють собі у найнеобхіднішому, окрім харчування, а також значна частина населення не має змоги забезпечити навіть достатнє харчування (45,6 % у Закарпатській області та 22,6 % у Івано-Франківській області).

Більше того, за самооцінкою власних доходів домогосподарства цих областей характеризуються чи не найгіршими значеннями з-поміж всіх регіонів України. При тому, ведемо мову про погіршення ситуації у 2022 р. відносно 2021 р. Так, у Закарпатській області скоротилася частка домогосподарств з достатнім рівнем доходів, однак без заощаджень (з 3,0 % до 0,9 % (на 2,1 в. п.)), а також зросла частка домогосподарств, які постійно відмовлялися собі в найнеобхіднішому, крім харчування (з 39,5 % до 50 % (на 10,5 в. п.)), у Івано-Франківській області збільшилася частка домогосподарств, яким не вдалося забезпечити навіть достатнє харчування (з 8,8 % до 22,6 % (на 13,9 в. п.)).

Натомість, у Львівській та Чернівецькій областях істотно краща забезпеченість населення доходами – відповідно 7,3 % та 8,9 % домогосподарств мають достатній рівень доходів та здійснюють при цьому заощадження.

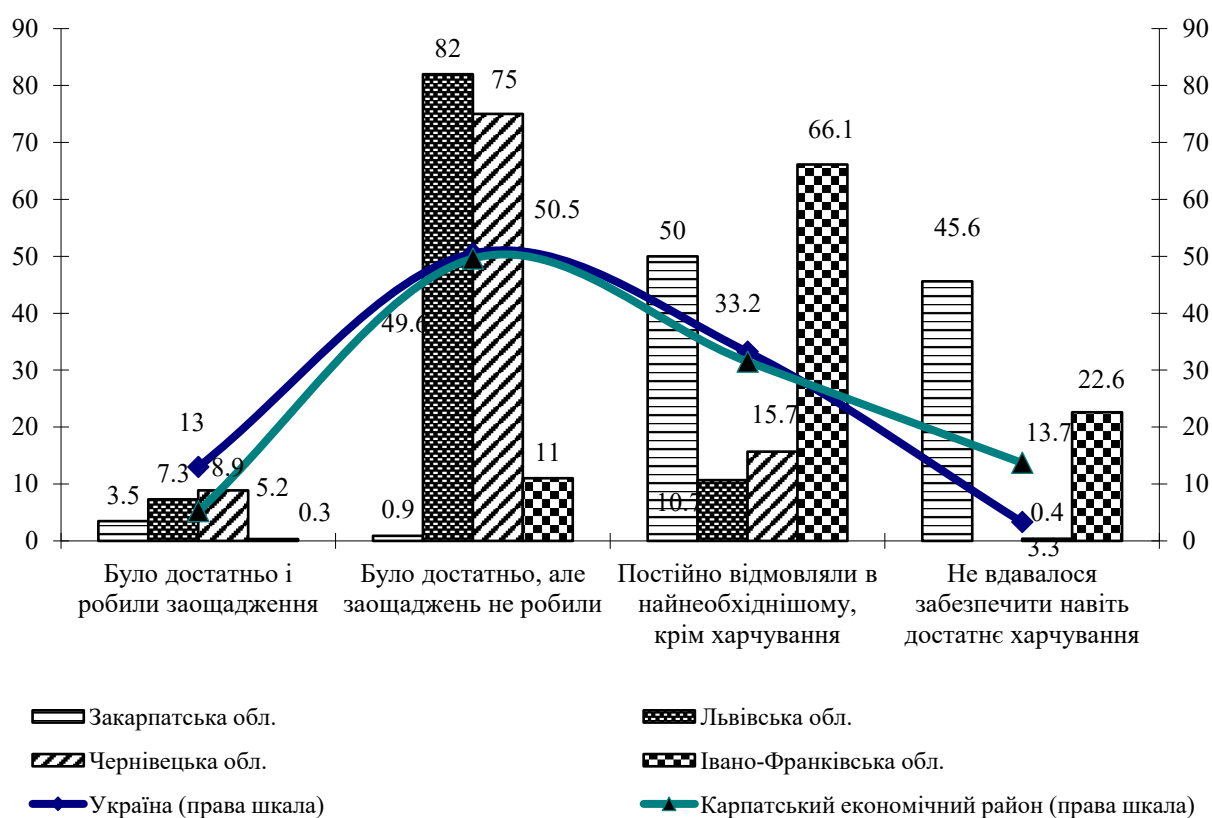

Рис. 2.21. Розподіл домогосподарств областей Карпатського регіону України за самооцінкою рівня їх доходів, 2022 р., %

Джерело: складено за даними ²¹⁶, [с.48-51]

Звернімо увагу на те, що саме для Закарпатської та Івано-Франківської областей характерною стала ситуація з більш активним збільшенням чисельності осіб, матеріальний стан яких у 2022 р. у порівнянні з 2021 р. погіршився (рис.

²¹⁶ Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2022 року): стат. зб. Київ: Держстат України, 2022. 69 с.

2.22). Зокрема, у Закарпатській області частка таких домогосподарств становила 66,6 %, що було на 18,4 в. п. більше, ніж у Карпатському регіоні України на загал та на 24,3 в. п. більше, ніж в середньому в Україні. Більш динамічним було й погіршення ситуації у Івано-Франківській області, де за останній рік матеріальний стан 56,3 % домогосподарств погіршився (на 8,2 в. п. та 14,1 в. п. більше, ніж у Карпатському регіоні та значення середньодержавного показника відповідно).

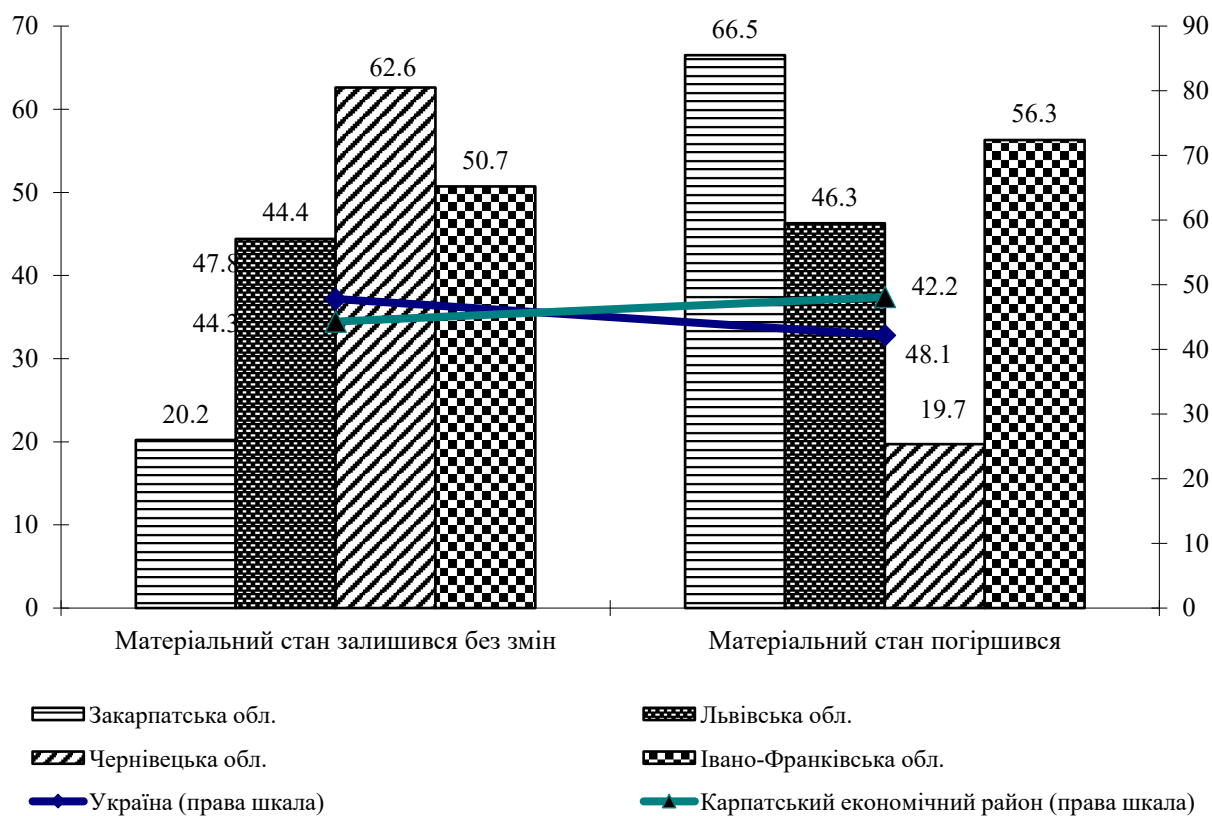

Рис. 2.22. Розподіл домогосподарств областей Карпатського регіону України за самооцінкою динаміки їх доходів, 2022 р., %

Джерело: складено за даними [217, с.63-66]

Ще однією вагомою характеристикою якості життя населення є стан його здоров'я. Як свідчать дані Державної служби статистики України, у 2021 році половина населення України (50,5 %) оцінювала свій стан здоров'я як добрий, а майже кожен десятий (9,8 %) – як поганий (табл. 2.7). У Карпатському регіоні дещо вищий показник позитивної самооцінки населенням стану свого здоров'я за рахунок Львівської та Чернівецької областей. Водночас, у Закарпатській області виявлено найвищий відсоток людей, котрі вважають, що у них погане здоров'я (15,4 %).

²¹⁷ Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2022 року): стат. зб. Київ: Держстат України, 2022. 69 с.

Таблиця 2.7

Самооцінка стану здоров'я населення областей Карпатського регіону України,
2021 р., %

	Добрий	Задовільний	Поганий
Україна	50,5	39,7	9,8
Карпатський регіон у т.ч. області:	57	33,1	9,9
Закарпатська	42,2	42,4	15,4
Івано-Франківська	54,3	37,6	8,1
Львівська	65,5	27,1	7,4
Чернівецька	66,1	25,2	8,7

Джерело: складено за ²¹⁸.

За рівнем доступності до медичної допомоги серед областей Карпатського регіону суттєво вирізняється Закарпатська область (рис. 2.23).

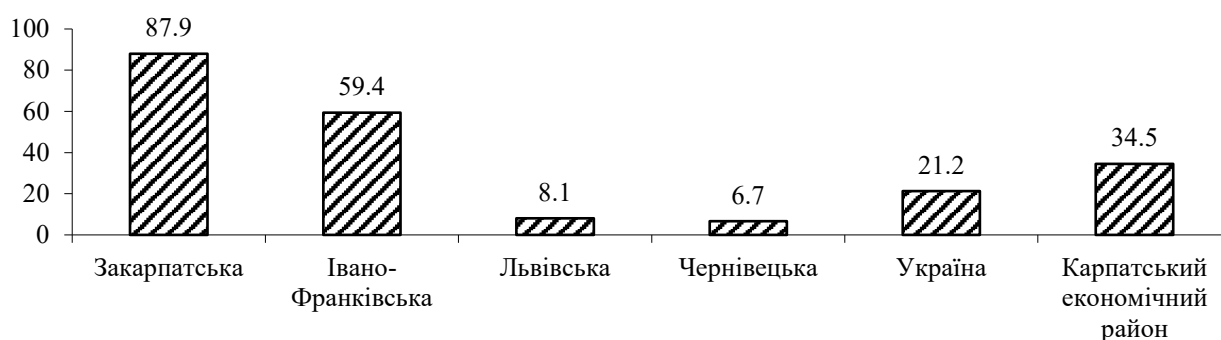

Рис. 2.23. Розподіл домогосподарств, у яких хто-небудь із членів протягом останніх 12 місяців при потребі не зміг отримати медичну допомогу, придбати ліки та медичне приладдя, % до загальної кількості домогосподарств відповідної групи, 2021 р., %

Джерело: складено за ²¹⁹.

Зокрема, тут більшість домогосподарств (87,9 %) зазначили, що хтось із їх членів протягом останніх 12 місяців при потребі не зміг отримати медичну допомогу, придбати ліки та медичне приладдя. В Івано-Франківській області таких домогосподарств було біля 60 %, тоді як у Львівській та Івано-Франківській областях лише 8,1 % та 6,7 % відповідно. У середньому в Україні до такої групи відноситься майже кожне п'яте домогосподарство (21,2 %).

Для характеристики екологічного та соціального параметрів якості життя враховано результати моніторингового дослідження, проведеного працівниками відділу проблем соціально-гуманітарного розвитку регіонів ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долишнього НАН України». Анкетування проводилось серед безробітних осіб, які звертались по допомогу щодо працевлаштування до Львівського міського центру зайнятості, у листопаді-

²¹⁸ Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2021 році (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2021 року): стат. зб. Київ: Держстат України, 2022. 143 с. – с.50

²¹⁹ Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2021 році (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2021 року): стат. зб. Київ: Держстат України, 2022. 143 с. – С.91-94

грудні 2013–2016 та 2018–2021 рр. Щороку на основі квотної вибірки розповсюджувалось по 500 анкет. Основними ознаками відбору були вік, стать та освіта. Аналізу підлягало 360 анкет за 2013 р., 400 – за 2014 р., 350 – за 2015 р., 345 – за 2016 р., 338 – за 2018 р., 384– за 2019 р., 312 – за 2020 р. та 328 – за 2021 р.

Щодо рівня матеріального становища, то результати опитування виявили зовсім мізерний відсоток тих осіб, котрі оцінюють його як високий і вищий за середній. За весь досліджуваний період жодний респондент не ідентифікував своє матеріальне становище як дуже високе (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Оцінка респондентами матеріального становища своєї сім'ї
(2013–2016 рр., 2018–2021 рр.)

Рівень матеріального становища	Оцінка b_i , балів	Частка респондентів, які оцінюють матеріальний стан на певному рівні (i), d_i , %							
		2013	2014	2015	2016	2018	2019	2020	2021
Дуже високий	7	0	0	0	0	0	0	0	0
Високий	6	1,1	0,8	0	0,9	0,3	1,1	1,3	0,3
Вищий за середній	5	3,1	2,8	3,2	4,1	2,1	5,2	1,9	2,4
Середній	4	43,1	46,8	40,4	42,6	53,3	54,9	42,3	53,7
Нижчий за середній	3	25	24,5	22,1	27,8	24,3	22,4	23,4	24,7
Низький	2	20,3	18	24,4	20,3	12,7	14,6	24	12,8
Дуже низький	1	7,5	7,3	10	4,3	7,4	1,8	7,1	6,1
Середній порядковий бал**	-	3,18	3,23	3,03	3,25	3,31	3,5	3,12	3,34
Середній центрований бал***	-	-0,82	-0,77	-0,97	-0,75	-0,69	-0,5	-0,88	-0,66

* Джерело: розраховано і складено за результатами соціологічного моніторингу

** Середній порядковий бал розраховано за формулою:

$(\sum_{i=1}^6 b_i \times d_i) / 100\%$, де b_i – оцінка матеріального стану, балів; d_i – частка респондентів, які оцінюють матеріальний стан своєї сім'ї на рівні i .

*** Середній центрований бал – різниця між середнім порядковим балом і півсумою максимального і мінімального балів²²⁰

Найчастіше респонденти визначали його як середнє (тобто щороку модою для змінної «матеріальне становище» була категорія «середнє»). Найкритичнішою була ситуація у 2015 р., коли ніхто з опитаних не оцінив своє матеріальне становище як високе, водночас аж 10 % вказали, що воно у них дуже низьке, і ще майже чверть – низьке. Найкращими показниками вирізняється 2019 рік, коли спостерігається найнижчий відсоток осіб з ідентифікацією рівня свого матеріального становища як «дуже низький». Станом на 2021 рік за цим показником більше половини учасників опитування віднесли свою сім'ю до

²²⁰ Крамченко Л. І. Статистика ринку товарів і послуг : [навч. посібник]. – 2-ге вид., виправл. та доп. Львів : Новий Світ-2000, 2007. 296с. – С.138.

середньостатистичної і ще чверть оцінюють його нижче середнього рівня.

Для аналізу динаміки матеріального становища незайнятого населення Львівщини розраховано середній бал за кожний досліджуваний рік за семибальною шкалою, де 7 відповідає дуже високому рівню, а 1 – дуже низькому. Проведені обчислення показали, що середній рівень матеріального становища респондентів отримав невисоку негативну оцінку. Найнижче значення було у 2015 р. Натомість у 2014 і 2016 рр. рівень матеріального стану (за суб'єктивними оцінками респондентів) був дещо вищим. У 2019 р. зафіксовано найвищий за всі досліджувані роки середній порядковий бал (3,5).

За вісім років дослідження середній центрований бал набував лише від'ємних значень, що свідчить про загальну негативну оцінку безробітними свого матеріального становища. У 2019 році цей показник був найближчим до нуля. Тобто оцінки були найближчі до середніх. Дійсно у 2019 р. спостерігається найвища частка осіб (більше ніж половина респондентів), які трактують своє матеріальне становище як середнє.

Слід зауважити, що в середньому чоловіки дещо нижче оцінюють рівень матеріального становища своєї сім'ї, ніж жінки. Зокрема, середній порядковий бал для осіб чоловічої статі становив 3,22, а жіночої – 3,43. Детальніший аналіз цього аспекту показує, що різниця в балах пояснюється відмінностями у виборі двох варіантів відповіді. Так, якщо своє матеріальне становище як середнє визначала більшість жінок (60,2 %), то серед чоловіків таких було значно менше – всього 44 %. Натомість особи чоловічої статі частіше оцінювали його нижче за середній – 30 % (чол.) проти 21 % (жін.).

Результати дослідження виявили позитивний вплив рівня освіти на матеріальний добробут респондентів. Так, усі особи, які оцінювали рівень свого матеріального становища як високий і вищий за середній, мали вищу освіту (у т.ч. і неповну). Натомість, учасники опитування із середньою освітою частіше визначали його як дуже низький (23 % проти 6,8 % з вищою освітою) та нижчий за середній (30,35 % проти 22,2 %). Подібні тенденції прослідковуються і за результатами моніторингу рівня добробуту населення, який проводить Київський міжнародний інститут соціології²²¹.

Оскільки особи, які втратили на певний час роботу, а відповідно і доходи, належать до вразливої групи, то можна було б припустити що рівень їх матеріального становища є значно нижчий, ніж інших категорій населення. Очевидно, що методологічно помилково було б порівнювати результати презентованого дослідження з іншими. Однак, у дослідженнях ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», було використано таку ж шкалу оцінювання матеріального становища населення, що й у випадку з безробітними. Результати опитування, яке проводилося Інститутом економіки, доступні з 2006 по 2015 роки. Відповідно, можна хоча б у загальних рисах порівняти оціночні судження населення загалом та тієї групи, яка втратила роботу, всього за три роки (2013-2015 рр.). Тут слід зауважити, що розподіл відповідей усього населення відбувався більш рівномірно, ніж безробітних. Наприклад, у 2015 році

²²¹ Київський міжнародний інститут соціології. Основні результати досліджень динаміки оцінок населенням свого матеріального стану. https://www.kiis.com.ua/materials/articles/financial_situation.pdf

частки осіб, які оцінювали рівень свого матеріального становища, як середній, нижчий за середній та низький, становили приблизно по 32 %²²². Тоді як серед безробітних найчастіше обирали варіант «середній» (40 %). Однак, як і слід було очікувати, середній порядковий бал такої оцінки для незайнятого населення був дещо нижчим і становив 3,03 проти 3,5 бала для усіх загалом.

Щодо екологічного стану м. Львова, то більшість опитаних вважають його посереднім (табл. 2.9). Частки осіб, котрі оцінюють екологічний стан як добрий чи навпаки, поганий розподілились приблизно однаково (майже по 18 %). Загалом, особи чоловічої статі виявляли більш позитивні оцінки, ніж жіночої.

Таблиця 2.9

Оцінка респондентами екологічного стану м. Львова, 2021 р., %

Стан	Стать		Всього
	Чоловіча	Жіноча	
Дуже добрий	5,3	1,5	3
Добрий	22	14,8	17,7
Посередній	52,3	61,8	57,9
Поганий	17,4	19,9	18,9
Дуже поганий	3	2	2,4
Всього	100	100	100

Джерело: складено автором за результатами соціологічного опитування

Для дослідження окремих складових якості життя пропонується застосування поняття «ціннісно-потребового гапу». Йдеться про розрив між рівнем бажаного того чи іншого значущого блага та його фактичним задоволенням. Так, учасникам опитування пропонувалось оцінити за п'ятибальною шкалою рівень значущості (де 5 балів – найважливіша, 1 – не має жодного значення) та міру задоволеності (5 балів – повністю задоволений, 1 – зовсім не задоволений) 15 компонент та чинників власної життєдіяльності. Підрахунок середнього бала B ($1 \leq B \leq 5$) було здійснено за формулою $B = (5 \times n_5 + 4 \times n_4 + 3 \times n_3 + 2 \times n_2 + n_1) / N$, де n_i – кількість осіб, що визначили значущість/задоволеність перелічених чинників на рівні i , N – загальна кількість осіб, які відповіли на поставлене запитання. Це дозволило проранжувати зазначені чинники від найбільш до найменш значущого.

Результати опитування підтвердили висунуту в програмі дослідження гіпотезу про домінування екзистенційних цінностей в структурі ціннісних орієнтацій безробітних. Так, перші два ранги значущості належать цінності здоров'я (4,7 бала) та сімейного благополуччя (4,59 бала) (рис. 2.24).

Хоча рівень матеріального забезпечення, як і передбачалось, займає провідні позиції в ієрархії цінностей опитаних, однак несподівано ділиться позицією з цінностями, притаманними для розвинутих суспільств інноваційного типу, це – духовність і знання. Так, «рівень власної духовності, моралі» та «рівень матеріального забезпечення» займають третій ранг (4,4 та 4,39 бала), а «рівень отриманих знань» – четвертий ранг (4,38 бала) значущості у відповідях

²²² Соціологічні зрізи українського суспільства (моніторинг соціально-економічних очікувань населення: 2005–2014 рр.) : наукова доповідь / [Балакірева О.М., Серета Ю.В., Дмитрук Д.А. та ін.] ; НАН України ; ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». – К., 2015. – 78 с. – С.30.

представників незайнятого населення регіону. Значущість інших чинників виявилися майже одного рівня (від 4,34 до 4,3 бала). Найменш значущою виявилася можливість спілкування (4,2 бала).

Слід відзначити високий рівень значущості для респондентів усіх, запропонованих у анкеті цінностей (жодна з них не набрала менше чотирьох балів). Іншою є ситуація з мірою задоволеності. Найвищу рангову позицію тут займають: рівень власної духовності (4,2 бала), доступ і використання інформаційно-комп'ютерних технологій та стан здоров'я (по 4,1 бала). Дещо менш задоволеними, але все ж близькими до 4 балів є: рівень отриманої освіти (4 бали) можливість спілкування, соціальні контакти (3,97 бала) та сімейне благополуччя (3,93 бала). Найменш задоволеними (займають найнижчі рангові позиції) є: стабільність соціально-економічної і політичної ситуації в країні (2,82 бала) та стан довкілля (3 бали). Зазначені чинники є і найбільш неузгодженими, тобто виявлено високий рівень значущості на тлі низького рівня задоволеності. Певний ціннісно-потребовий гап формують також: житлові і побутові умови (3,74 бала), особиста безпека у суспільстві (3,36 бала), соціальна захищеність (3,18 бала) та рівень матеріального забезпечення (3,2 бала). Ці результати вказують на актуальні проблеми, вирішення яких потребує відповідних заходів і дій від органів державної та регіональної влади.

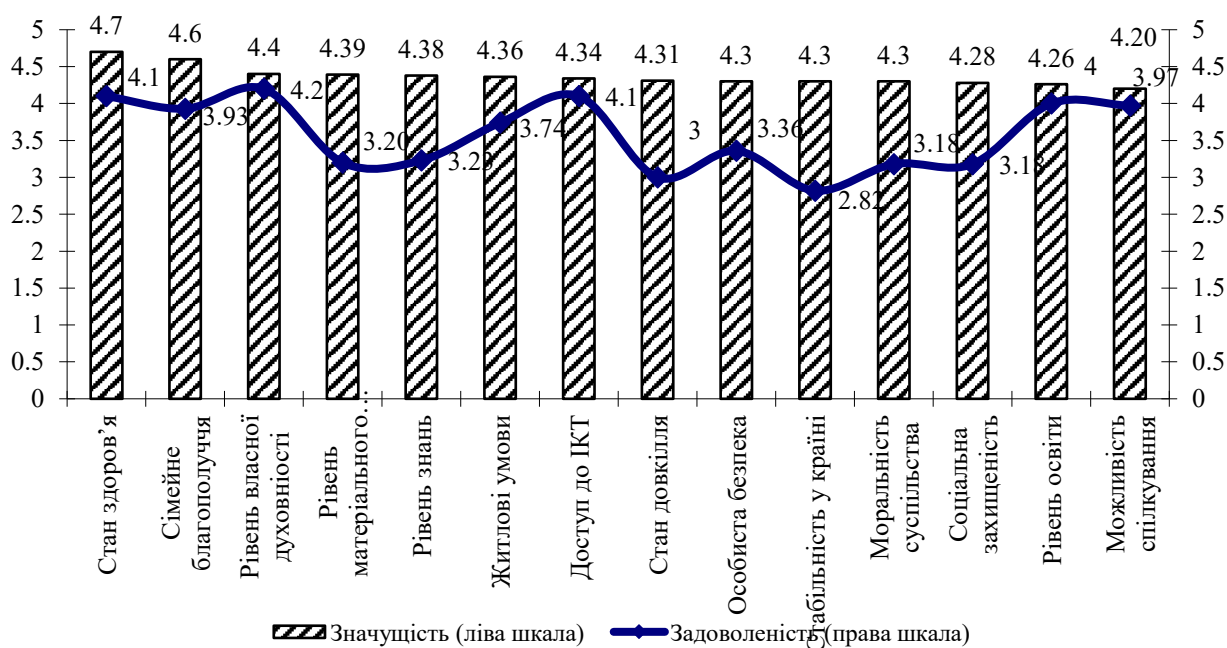

Рис. 2.24. Рівень значущості й міра задоволеності основних компонент та чинників якості життя незайнятого населення Львівщини

Джерело: складено автором за результатами соціологічного опитування

Низький рівень задоволеності окремих компонент життєдіяльності не є однозначним свідченням критичності ситуації. Адже компоненти, в яких низькими є як рівень значущості, так і задоволеності, майже не впливають на загальний рівень задоволеності життям і, отже, на його якість (за суб'єктивним параметром).

Найбільш узгодженими, збалансованими позиціями значущості та задоволеності основних компонент життєдіяльності особи є: рівень власної

духовності, доступ і використання інформаційно-комп'ютерних технологій та рівень освіти. Такі результати свідчать, що ціннісно-культурні виміри якості життя мають особливе стабілізаційне й мобілізаційне значення у розвитку українського суспільства.

2.6. Критичність проблематики екологічної та інфраструктурної компонент соціальної вразливості населення

Попередні оцінки ключових показників соціального розвитку областей Карпатського регіону України дають підстави до висновку про наявність слабких місць у порівнянні з соціальним середовищем в країні на загал та в тому числі безпосередньо в західному регіоні країни. Так, для всіх чотирьох областей регіону рівень доходів населення стабільно залишався нижчим, ніж в середньому за регіонами країни. При цьому відхилення для Закарпатської області коливалися в діапазоні близько 30-35 %, Чернівецької області – 25-30 %, Івано-Франківської області – 15-20 %²²³. Обсяги доходу в розрахунку на одиницю населення у Закарпатській та Чернівецькій областях також стабільно нижчі й у порівнянні з середніми значеннями у Західному регіоні України, тоді як доходи населення у Львівській та Івано-Франківській областях вищі в порівнянні з іншими західними областями країни.

Для більшості територій Карпатського регіону характерним є й нижчий рівень витрат на одну особу, що характеризує послаблення купівельної спроможності та погіршення можливостей зі задоволення споживчих потреб населення. Особливо критичними були диференціації доходів та витрат для Закарпатської (близько 30 % за доходами та 20 % за витратами) і Чернівецької (25 % та 15 %) областей. Обсяги доходів і витрат у цих регіонах поступалися також і середнім значенням за областями Західного регіону України

Схожі тенденції простежуються й для середньої заробітної плати з деякими особливостями, до прикладу, – зростанням оплати праці у Закарпатській області, рівень якої, починаючи з 2016 р., перевищує середню заробітну плату у Західному регіоні країни; зниженням рівня оплати праці в Івано-Франківській області до середнього як на Західний регіон країни. Найбільш критичні диспропорції за показником середньої оплати праці стали характерними для Чернівецької області. Йдеться про нижчий рівень у порівнянні з середньо регіональними значеннями на 23,2 % та показниками Західного регіону країни – на 7,8 %.

Нижчий рівень як середньої заробітної плати, так і доходів населення загалом (стабільно менші показники в порівнянні з середньо державними значеннями) може виступати одним зі вагомих соціальних чинників – детермінант погіршення якості життя населення Карпатського регіону України. Вплив його, щоправда, може компенсуватися іншими чинниками, як-от порівняно нижчий рівень безробіття. Йдеться про Івано-Франківську, Львівську

²²³ Розраховано за: Статистичний збірник «Регіони України» 2021. Частина 1. Державна служба статистики України. 2022. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/12/Reg_UI.pdf

та Чернівецьку області, де рівень безробіття, починаючи з 2014 р., не значно, але стабільно нижчий, ніж у середньому по країні та й у її Західному регіоні. Позаяк, чинник безробіття все ще потужна соціальна детермінанта пониження якості життя населення Закарпатської області, де його рівень продовжує перебувати вищим в порівнянні як з середньо регіональними даними, так і значеннями цього показника безпосередньо у Західному регіоні України.

Не в достатній мірі стабільною залишається й ситуація з ціновою динамікою. Рівень споживчих цін в областях регіону, особливо у Закарпатській та Львівській областях, дещо вищий, що за нижчих (в порівнянні з середніми значеннями в країні та її Західному регіоні держави) обсягів витрат слугує додатковим чинником, який обмежує купівельну спроможність населення, а, відтак, здатність забезпечувати власні потреби у базових товарах споживання та споживчих послугах.

Таким чином, особливостями областей Карпатського регіону України в частині базисних параметрів соціального розвитку – детермінант якості життя населення на сучасному етапі розвитку насамперед стали нижчий рівень доходів, оплати праці та витрат населення на тлі дещо меншого безробіття й відносно стабільної цінової ситуації.

Відносно екологічних детермінант, зокрема в частині навколишнього середовища, то, до прикладу, області Карпатського регіону вирізняються достатньо хорошим рівнем забезпеченості та раціональності використання водних ресурсів. Якщо обсяги забору води в середньому у регіонах України становили 265,2 м³, то у Чернівецькій області – 71,0 м³, в Івано-Франківській області – 69,4 м³, у Львівській області – 67,3 м³. У Закарпатській області значення показника стали одним з найнижчих в країні – на рівні 28-34 м³, що у понад 8 раз поступається середньо регіональному значенню. При цьому обсяги забору води з природних водних об'єктів у Закарпатській та Івано-Франківській областях як загалом, так і в розрахунку на одиницю населення практично збереглися на існуючому рівні, тоді як у Львівській області знизилися на 31,5 %, а у Чернівецькій області темпи спаду на загал відповідали загальнодержавним тенденціям (18-19 %).

В областях регіону суттєво меншими залишалися й обсяги використання свіжої води. Якщо в середньому за регіонами країни показник становив в розрахунку на одну особу 174,6 м³, то у в Івано-Франківській області у 2,9 разу менше, у Чернівецькій області – у 3,2 рази менше, у Львівській області – у 3,6 разу менше. Найнижчі обсяги споживання свіжої води у регіоні традиційно характерні для Закарпатської області – 23,9 м³ в розрахунку на одну особу, що у 7,3 рази менше за середньо регіональне значення показника в країні. Тенденція до зменшення обсягів споживання свіжої води зберігається значення показника для Закарпатської області знизилася на 9,8 %.

З іншого боку ситуація з ефективністю формування води для використання в областях Карпатського регіону України не настільки рівномірна. До прикладу, в Івано-Франківській області налагоджено значно ширшу практику економії забору свіжої води за рахунок застосування систем зворотного і повторного водопостачання, включаючи використання стічних та колекторно-дренажних

вод. Відповідний показник тут становив 1380,8 м³ оборотно та повторно використаної води в розрахунку на 1 особу, що є найвищим значенням в регіоні та перевищує середньо регіональне значення на 567,5 м³ або на 69,8 %.

Однак, області Карпатського регіону України характеризуються нижчим рівнем загального водовідведення, що, втім, значною мірою обумовлено меншою густотою населення та проживанням значної його частини у великих містах. Забезпеченість областей Карпатського регіону України загальним водовідведенням на одну особу у середньому менша у 2,0 рази для Львівської області, 2,9 рази Чернівецької області, 3,0 рази Івано-Франківської області та у понад 4,0 рази – для Закарпатської області.

У той же час можна відмітити значний дисбаланс з-поміж областей Карпатського регіону за рівнем забруднення водних об'єктів. Коли у Закарпатській, Івано-Франківській та Чернівецькій областях обсяги скидання зворотних вод у поверхневі водні об'єкти невисокі – 1-4 млн м³, що в розрахунку на 1 особу складає 1-3 м³, то значення цього показника у Львівській області перевищує середньо регіональне. Відповідні показники становили 17,9 та 17,6 м³. Загалом у поверхневі водні об'єкти Львівщини щорічно скидається понад 40 млн м³ забруднених зворотних вод.

Це відбувається на тлі достатньо високої потужності очисних споруд області – понад 280 м³, що водночас дає підстави вести мову про їх недостатньо ефективне використання. До того ж в розрахунку на 1 особу потужності очисних споруд Львівщини поступаються середньо регіональним та їх обсяги зменшилися (на 17,4 м³ (22,8 %) в розрахунку на 1 особу та на 48,0 м³ (14,5 %) загалом).

Якщо специфікою Львівської області став високий рівень забруднення поверхневих водних об'єктів, то для Івано-Франківської області характерне істотне забруднення атмосферного повітря. Причому ситуація погіршується. До прикладу, якщо у 2010 р. обсяги викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел забруднення склали 169,2 тис. тонн, то до 2021 р. показник збільшився до 205,0 тис. тонн. В розрахунку на 1 тис. осіб цей показник у Івано-Франківській області (149,8 тонн) значно (у понад 2,5 рази) перевищує середньо регіональне значення (58,7 тонн). При тому обсяги викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел забруднення на Івано-Франківщині зростають. В розрахунку на одиницю населення показник збільшився на 27,2 тонн на 1 тис. осіб або на 22,2 %. Порівняно високим можна вважати забруднення атмосферного повітря й у Львівській області – 35,4 тонн.

Основними забруднювачами повітря залишаються підприємства з виробництва та розподілення електроенергії, від стаціонарних джерел забруднення яких в атмосферне повітря надходить близько 90 % загальнообласних викидів.

Проблемою техногенно-екологічного характеру на території Прикарпаття є ліквідація наслідків надзвичайної екологічної ситуації, яка склалася після припинення виробничої діяльності зі виробництва калійних дорив на території Калуського гірничопромислового комплексу (Домбровський кар'єр,

хвостосховища та акумулюючі ємності, солевідвали, просідання земної поверхні на колишніми гірничими виробітками рудників, залишковий вплив полігону токсичних відходів).

У структурі речовин, що забруднюють атмосферне повітря Івано-Франківської області, переважають діоксиди: сірки (99,5 тонн на 1 тис. осіб, тоді як середньо регіональне значення цього показника становило 16,1 тонн), азоту (11, тонн на 1 тис. осіб проти 4,9 тонн) та вуглецю (9,4 проти 2,9 тонн). Високими залишаються в області й викиди оксиду азоту. За 2010-2021 рр. показник зріс з 0,4 до 0,6 тонн в розрахунку на 1 тис. осіб, коли середньо регіональне значення цього показника було утричі нижчим.

Щодо Львівської області, то тут у структурі забруднення атмосферного повітря переважають: метан (17,6 тонн на 1 тис. осіб при середньо регіональному рівні 10,5 тонн) та діоксид сірки (10,1 тонн на 1 тис. осіб). Причому, якщо загалом в країні питомі обсяги забруднення атмосферного повітря зі вказаних джерел за 2010-2021 рр. істотно скоротилися, то на Львівщині ці типи забруднення все ще залишаються високими і знизилися незначно – за метаном на 17,8 %, діоксидом сірки – на 18,5 %.

Найбільші обсяги викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря на Львівщині здійснюють підприємства добувної промисловості і розроблення кар'єрів, а також постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря. В районах та містах, де розташовані підприємства цих галузей, спостерігаються найвищі обсяги викидів в атмосферне повітря – ВП «Добротвірська ТЕС», ДП «Львіввугілля», ГПУ «Львівгазвидобування», філія «Оператор газосховищ України».

Інші області Карпатського регіону України характеризуються загалом достатньо задовільним станом відносно чистоти атмосферного повітря. Так, у Чернівецькій області обсяги викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел забруднення становили лише 2,4 тис. тонн, а у Закарпатській області – 3,7 тис. тонн, що сумарно складало 0,25 % від загальних викидів в Україні. Питомі показники (на 1 тис. осіб) в цих областях склали 2,7 та 3,0 тонн відповідно та мали чітко виражену тенденцію до подальшого зниження.

Таким чином, є всі підстави віднести Чернівецьку та Закарпатську області до регіонів з найкращими показниками охорони повітряного басейну в країні, що має достатньо вагоме значення в контексті позитивного впливу на якість життя населення як цих областей, так і Карпатського регіону в цілому. Натомість, значна кількість викидів шкідливих речовин в атмосферне повітря призводить до послаблення інших позитивних характеристик якості життя на Івано-Франківщині, а також в окремих районах Львівщини, як-от смт Добротвір, м. Червоноград, м. Стрий, м. Калуш, м. Бурштин, тобто гірничо-промислові райони, а також промислово-міські агломерації: Львівська, Дрогобицька, Самбірська, Жидачівська, Івано-Франківська, Калуська, Бурштинська та ін.

Дещо кращою в порівнянні з станом забруднення атмосферного повітря є ситуація з відходами у Карпатському регіоні країни. За обсягами утворених відходів області регіону мають нижчі значення, ніж в середньому за областями України. Причому такий стан справ характерний і в розрахунку на одиницю

площі і в розрахунку на одиницю населення. Найкращі показники у Чернівецькій області, де обсяги високо небезпечних відходів мінімальні – 0,1 кг у розрахунку на одну особу. Схожою є ситуація у Закарпатській області. Там відповідний показник становив 0,5 кг. Хоча Львівська та Івано-Франківська області також характеризуються невисокими показниками утворення надзвичайно, високо та помірно небезпечних відходів.

Однак, одними з основних проблем поводження з відходами I-III класів небезпеки є питання екологічно безпечного зберігання та утилізації відходів нафтопереробки, зокрема кислих гудронів, та гудронів завезених у Львівську область з Угорщини. Значну загрозу для навколишнього середовища становлять відходи, отримані в результаті фізико-хімічної переробки гірничої сировини. Серед них хвости флотації сірчанних руд, хвости і шлами переробки полімінеральних руд та збагачення вугілля, переробка та утилізація яких потребує потужних стаціонарних технологій тривалої дії.

Натомість, простежуються негативні тенденції, пов'язані з накопиченням в областях Карпатського регіону України малонебезпечних відходів, особливо в Івано-Франківській області. Так, показники утворення відходів IV класу небезпеки у цьому регіоні хоча й залишаються нижчими ніж середньо регіональні, втім суттєво вищі, ніж в інших областях Карпатського регіону. Зокрема, значення аналізованого показника для Івано-Франківської області становило 214,4 тонни на одиницю площі та 2,2 тонни на одиницю населення, що було у понад 2,3 та 2,7 рази більше ніж у Львівській області, що йде другою за відповідним показником. Обсяги утворення відходів IV класу в Івано-Франківській області за 2010-2021 рр. збільшилися на 122,8 тонни (2,3 рази) на одиницю площі та на 1,3 тонни (у 2,4 рази) у розрахунку на 1 особу.

Для областей Карпатського регіону України, як і для країни назагал, характерна ситуація з низьким рівнем утилізації відходів. З одного боку позитивно, що коефіцієнт утилізації відходів в Івано-Франківській області найвищий з-поміж областей регіону, проте значення відповідних показників (0,62 за утилізацією відходів I-III класу небезпеки та 0,29 IV класу небезпеки) низькі, що вказує на наявність проблеми відсутності необхідних потужностей з утилізації та переробки сміття й відходів. Особливої гостроти ця проблема набула у м. Львові та Львівській області, що позначається на суттєвому погіршенні якості життя населення.

У підсумку обсяги відходів, накопичених протягом експлуатації, у спеціально відведених місцях чи об'єктах, у Львівській області зросли до 222,6 млн тонн, що було на 48,1 млн тонн або 27,6 % більше за значення цього показника станом на 2010 р. У 2021 р. обсяги накопичених відходів у Львівській області перевищували сумарне значення цього показника для трьох інших областей регіону у понад 4,2 рази.

Утім, негативні тенденції в частині накопичення відходів простежуються не лише у Львівській, але й у Івано-Франківській області. Так, обсяги відходів, накопичених протягом експлуатації, у спеціально відведених місцях чи об'єктах регіону в розрахунку на 1 особу сягнули 33,6 тонн, а до 2010 р. показник збільшився на 30,2 %. Відповідні показники для Львівської області становили

88,6 тонн у розрахунку на одиницю населення зі приростом у 29,2 % за 2010-2021 рр. Хоча середньо регіональні обсяги накопичених відходів значно вищі є всі підстави стверджувати про загострення проблеми накопичення побутових відходів у Львівській та Івано-Франківській областях, що безпосередньо позначається на погіршенні якості життя населення на цих територіях Карпатського регіону країни.

У Карпатському регіоні України збільшуються обсяги капітальних інвестицій на охорону навколишнього природного середовища. Позитивна динаміка характерна для всіх областей регіону, тоді як за обсягами переважали Івано-Франківська та Львівська області. Інвестиції у зазначеному керунку становили 248,5 і 221,3 млн грн, а темпи приросту до 2010 р. – 81,5 та 52,6 % відповідно. Позаяк, з огляду на підвищений рівень забруднення навколишнього природного середовища в цих областях, а також й на деяких інших територіях Карпатського регіону інвестиції в його охорону залишаються обмеженими. Йдеться про, до прикладу, частку капітальних інвестицій, яка в сумі за чотирма областями складає лише близько 2-3 % від загального обсягу капітальних інвестицій на охорону навколишнього природного середовища в Україні; низькі питомі показники інвестування – 11,2 тис. грн в розрахунку на 1 тис. осіб у Закарпатській області, 33,4 тис. грн у Чернівецькій області, 88,1 тис. грн у Львівській області та 181,6 тис. грн у Івано-Франківській області, коли середньо регіональні значення показника становили 387,9 тис. грн на 1 тис. осіб; нижчі темпи приросту (в середньому у 3-4 рази) капітальних інвестицій у областях Карпатського регіону в порівнянні з середньо регіональними значеннями; практично аналогічну ситуацію з обсягами, рівнем та структурними характеристиками поточних витрат на охорону навколишнього природного середовища.

Обсяги фінансування природоохоронних заходів в областях Карпатського регіону України залишаються низькими. Так, частка поточних витрат на охорону навколишнього природного середовища у всіх областях регіону не досягала й 1 % від ВРП, зокрема у Львівській області становила 0,24 %, у Чернівецькій області – 0,36 %, у Закарпатській області – 0,51, у Івано-Франківській області – 0,73 %. А рівень поточних витрат до ВРП за 2010-2021 рр. мав спадну динаміку у Львівській та Чернівецькій областях.

Схожа ситуація спостерігається й за показником «частка капітальних інвестицій на охорону навколишнього природного середовища у капітальних інвестиціях». До прикладу, у Закарпатській області відповідний показник становив лише 0,15 %, а у Львівській і Чернівецькій областях – 0,71 та 0,73 % відповідно. За період 2010-2021 рр. частка капітальних інвестицій на охорону навколишнього природного середовища у Закарпатській, Івано-Франківській та Львівській областях скоротилася.

Певний виняток становила Івано-Франківська область, для якої характерні порівняно вищі значення частки капітальних інвестицій на охорону навколишнього природного середовища – 3,13 % у 2010 р.; 3,82 % у 2017 р.; 3,13 % у 2018 р.; 2,67 % у 2019 р. Відповідні показники перевищували середньо регіональні значення в Україні.

Водночас, на загал потрібно констатувати наявність факту обмеженого та недостатнього фінансування заходів з охорони навколишнього природного середовища в областях Карпатського регіону України, що не сприяє його належній захищеності, охороні та відновленню для наступних поколінь, а, відтак, призводить до зниження якості життя населення в регіоні.

Зважаючи на виклики сьогодення, саме збереження належної якості життя, зокрема створення комфортних та безпечних умов проживання, є пріоритетом державної політики на всіх рівнях.

Якість життя населення охоплює різні аспекти соціально-економічного розвитку Карпатського регіону України, серед яких – забезпечення доступності та якості послуг охорони здоров'я, якісної освіти, популяризація здорового способу життя, розвиток регіонального ринку праці, розбудова соціальної інфраструктури, зміцнення безпеки та чисте довкілля. Саме розвиток соціальної інфраструктури та ефективне функціонування її елементів має визначний вплив на зростання якості життя, оскільки безпосереднє завдання соціальної інфраструктури – це створення середовища якісної життєдіяльності людей, що охоплює такі сфери, як освіта, охорона здоров'я, культура, транспорт, житлове і комунальне господарство.

Карпатський регіон України географічно представлений територією українських Карпат, Закарпаттям та Прикарпаттям, його області мають свої особливості у формуванні соціальної інфраструктури. Передусім це розташування значної частини населених пунктів на гірській території. Тому специфікою розвитку соціальної інфраструктури тут є віддаленість частини населених пунктів від адміністративних й економічних центрів, проблеми доступності до низки послуг соціального і економічного характеру для комфортної життєдіяльності. Особливості розвитку соціальної інфраструктури Карпатського регіону та їх вплив на якість життя населення безпосередньо залежать також від клімату, зокрема погодних умов та природніх явищ.

З іншого боку, прикордонне розташування Карпатського регіону України має свої переваги, такі як сусідство із країнами Європейського Союзу, збережені національні, релігійні, культурні традиції та автентичні звичаї і промисли. Вони відкривають перспективи економічної та транскордонної співпраці, обміну та залучення знань, досвіду, нових технологій, інвестицій, а також сприяють розвитку туризму й рекреації, створенню додаткових робочих місць на регіональному ринку праці, розвитку споживчих ринків та підприємницької діяльності, відповідно, слугують чинниками покращення якості життя.

Використання цих та інших переваг потребує реалізації дієвих інструментів регіональної політики, зокрема в межах угод щодо регіонального розвитку, які дадуть змогу узгоджувати пріоритети розвитку областей з державними пріоритетами, концентрувати регіональні та місцеві ресурси для їх виконання; державних цільових програм розвитку окремих територій та сфер соціально-економічної та екологічної діяльності, які будуть спрямовані на цільове розв'язання системних проблем; галузевих цільових програм, регіональних комплексних програм спрямованих на вирішення комплексу проблем в конкретно визначених сферах сталого розвитку.

Стабільний соціально-економічний розвиток регіону залежить також і від екологічних факторів та збереження екосистеми Карпатського регіону України. Соціальна інфраструктура при цьому має розбудовуватися із врахуванням додаткових екологічних загроз та специфічних природних умов, екологічних пріоритетів розвитку територій, не спричиняючи надмірного впливу на довкілля, з використанням новітніх ресурсоощадних технологій.

Модернізація соціальної інфраструктури в руслі активізації соціальних й екологічних детермінант покращення якості життя населення Карпатського регіону України потребує реалізації інструментів регіональної політики за напрямками: покращення доступу населення гірських та віддалених територій до соціальної інфраструктури; ефективне використання оздоровчо-рекреаційного потенціалу українських Карпат; розвиток транскордонного співробітництва у сфері покращення соціальної інфраструктури та захисту довкілля; модернізація системи освітніх послуг регіону; перехід до smart-орієнтованого розвитку житлово-комунального господарства; покращення транзитного потенціалу територій Карпатського регіону; збереження та покращення культурного середовища.

Політика у руслі покращення доступу населення гірських та віддалених територій до соціальної інфраструктури передбачає реалізацію комплексу пов'язаних між собою заходів спрямованих на створення нових елементів інфраструктури, а також наближення існуючих в регіоні до населення, яке проживає на віддалених територіях і об'єктивно позбавлене можливостей користування всіма необхідними елементами соціального забезпечення.

Завдяки створенню та відновленню об'єктів соціальної інфраструктури у відділених населених пунктах українських Карпат у відповідності до стандартів сусідніх країн ЄС передбачається забезпечення належного доступу до отримання якісних європейського зразка соціальних послуг шляхом розширення, модернізації мережі та створення нових об'єктів соціальної інфраструктури.

Для цього органам регіональної та місцевої влади необхідно здійснити ряд заходів, а саме: модернізація існуючих закладів освіти (загальної і дошкільної) за рахунок залучення інвестиційних коштів; відновлення та створення центрів культури, дозвілля та мистецтв з метою проведення гуртків, майстер-класів для всебічного розвитку населення; створення інформаційних телепередач на місцевому телебаченні для поінформування населення та надання консультацій щодо отримання соціальних послуг; модернізація існуючих та створення нових закладів медичного обслуговування та соціальної опіки по догляду за особами з відповідними потребами (інвалідами, важко хворими, похилого віку).

За допомогою використання альтернативних засобів доступності до об'єктів соціальної інфраструктури у мешканців гірських та віддалених територій з'явиться можливість сповістити про життєву необхідність та отримати потрібні соціальні послуги перебуваючи у своїх помешканнях. Насамперед це забезпечення доступу до своєчасної, якісної та ефективної медичної допомоги.

Для реалізації цього напряму необхідно шляхом залучення коштів в результаті співпраці регіональних та державних органів влади з міжнародними

організаціями здійснити ряд заходів, а саме: створення аварійно-інформаційного радіоканалу і гарячої лінії щодо отримання соціальної підтримки та надання невідкладної допомоги населенню гірських, віддалених територій; стимулювання розвитку інформаційно-комунікаційних smart-технологій шляхом закупівлі та використання дронів, за допомогою яких можна здійснювати періодичний моніторинг стану та отримувати інформацію про умови проживання, вплив та наслідки кліматичних умов, потреби населення та екстрену допомогу на основі зображення, фото та відео; запровадження новітньої диспетчерської служби екстреного реагування швидкої медичної допомоги зі використанням спеціалізованих транспортних (зокрема авіа) засобів, оснащених всім необхідним для надання першої медичної допомоги та транспортування важкохворих осіб.

Для розвитку ринків споживчих товарів та об'єктів надання соціальних послуг, побутового обслуговування населення, покращення його доступу до системи споживчих послуг, продовольчих товарів, товарів побутового обслуговування органам регіональної та місцевої влади необхідно здійснити ряд заходів, зокрема спрямованих на: створення нових споживчих та оптово-роздрібних ринків у обласних та районних центрах; систематичне проведення (один раз на місяць чи декілька тижнів) місцевих ярмарків на спеціально відведених та обладнаних територіях; стимулювання місцевого населення до підприємництва в сферах задоволення базових потреб – харчування, торгівлі, сфери споживчих послуг тощо; створення можливостей Інтернет-купівлі з організацією кур'єрської доставки, доставки служб поштового зв'язку; розвиток та створення нових міні-підприємств з переробки сільськогосподарської продукції, а також сільськогосподарських кооперативів з заготівлі та вирощування сільськогосподарської, тваринницької та лісопродукції; організацію навчальних курсів, тренінгів, семінарів з питань ведення бізнесу, фермерства, підготовки та подання мікропроектів, грантів; відновлення традицій створення сільськогосподарських кооперативів з метою об'єднання фермерів, домогосподарств, які вирощують сільськогосподарську продукцію, займаються тваринництвом та суміжними видами діяльності; реалізацію обласних і місцевих програм залучення коштів мігрантів у проекти бізнесу, у тому числі за участі членів їхньої сім'ї (якщо мігрант продовжує перебувати за кордоном); реалізацію обласних і місцевих програм підтримки проектів бізнесу та соціального підприємництва молоді для забезпечення її повернення після навчання в рідний населений пункт та ефективне використання її потенціалу; забезпечення якісного покриття мережі Інтернет та мобільного зв'язку з метою підтримки Інтернет-бізнесу та створення додаткових можливостей для існуючого бізнесу.

Напрямок «Ефективне використання оздоровчо-рекреаційного потенціалу українських Карпат» передбачає реалізацію інструментів з модернізації мережі об'єктів санаторно-курортної галузі, стимулювання розвитку та нарощування обсягів діяльності суб'єктів туристичного бізнесу, популяризації нових і маловідомих рекреаційно-оздоровчих центрів, територій.

Модернізація мережі об'єктів санаторно-курортної галузі є необхідною умовою для підвищення ефективності використання оздоровчо-рекреаційного

потенціалу українських Карпат та дозволить відновити діяльність об'єктів, які на нині не функціонують у повному обсязі.

Реалізація цього інструменту потребує таких заходів з боку органів влади: залучення коштів вітчизняних та зарубіжних інвесторів для модернізації об'єктів та створення мережі нових лікувально-відпочинкових комплексів шляхом розміщення інформації на інвестиційних порталах та форумах; впровадження нових технологій для покращення якості відпочинково-оздоровчих послуг шляхом стимулювання співпраці суб'єктів туристичного і санаторно-курортного бізнесу, створення кластерів, кооперацій; підтримка бізнес-проектів місцевих громад щодо модернізації об'єктів санаторно-курортної галузі та довколишньої території шляхом спільної участі з органами державної влади у конкурсах, грантах міжнародних організацій (зокрема програмах секторальної підтримки ЄС за участі Міністерства розвитку громад та територій України).

Інструмент стимулювання розвитку та нарощування обсягів діяльності суб'єктів туристичного бізнесу спрямований на досягнення збільшення обсягу туристичного потоку на теренах Карпатського регіону України задля подальшого підвищення інвестиційної привабливості територій у т.ч. оздоровчо-рекреаційних об'єктів.

Для цього органам регіональної та місцевої влади необхідно здійснити заходи з підтримки бізнес та громадських проектів зі створення сприятливих умов для туристичного бізнесу; налагодження роботи туристичних інформаційних центрів з метою надання інформації (наявність місць в готелях, популярні екскурсії, заклади харчування, розклади руху транспорту); підтримки бізнес-проектів для креативних і тематичних напрямів (оздоровчих, релігійних, спортивних, екологічних) туристичної діяльності відповідно до особливостей конкретної території; підтримки та популяризації веб-порталів щодо туристичного, історико-культурного, природного потенціалу територій та послуг суб'єктів туристичного бізнесу

Інструмент стимулювання та популяризації нових і маловідомих населених пунктів з рекреаційно-оздоровчими можливостями має на меті їх популяризацію та включення до загальної системи оздоровчо-рекреаційного потенціалу Карпатського регіону України.

Вирішення цього завдання потребує здійснення заходів за напрямками: розкриття туристичного (природного, рекреаційного, історико-культурного) потенціалу маловідомих населених пунктів шляхом проведення фестивалів, комунікативних заходів, розміщення інформації у соціальних мережах; відновлення туристичних (пішохідних, вело-, еко-) маршрутів у віддалених місцях та покращення їх інфраструктурного забезпечення (маркування маршрутів, об'єкти харчування і тимчасового перебування); розробка та розміщення в інформаційних системах дорожніх онлайн карт територіального розміщення та можливостей транспортної доступності до малонаселених пунктів.

Реалізація заходів за напрямом «Збереження та покращення культурного середовища» спрямована на задіяння культурних, етнічних та інших чинників

для зміцнення соціальної згуртованості населення та розвитку соціо-екологічної культури.

Збереження культурної спадщини (звичаїв та традицій) етнічних груп українських Карпат (горян – бойків, гуцулів, лемків, ополян, русинів та ін.) є питанням збереження національної ідентичності, відповідальності за відновлення етнічних особливостей населення Карпатського регіону. Відтак, для задіяння цього важливого інструменту необхідні заходи, орієнтовані на заохочення наукових досліджень щодо звичаїв і традицій етнічних груп українських Карпат, народних ремесел; підтримку громадських організацій у заходах з розбудови інфраструктури культури (музеї, скансени, етносадиби, етноколиби), що дозволить зберігати, відновлювати та популяризувати звичаї і традиції етнічних груп; застосування інструментів державно-приватного партнерства та міжнародної співпраці для збереження звичаїв і традицій лемків, бойків, інших етнічних груп українців, які проживають як в Україні, так і на території Польщі, Словаччини, Румунії, Молдови.

Збереженню культурної спадщини сприятиме й реалізація інструменту підтримки та заохочення культурних проєктів (фестивалів, ярмарків, виставок, конкурсів), особливо тих, що розкривають історико-етнічний колорит українських Карпат. Для цього можуть бути започатковані нові етнофестивалі та посилено етнокультурну складову діючих фестивалів («Славське Фанк», «Карпати Talent Fest» (Яремче), «Карпати Фест» (Мукачево), Гуцульський фестиваль (Вижниця)); підтримані діючі («Лемківська ватра», «Лудинє» (Косів)) етнофестивалі та тематичні фестивалі (середньовічної культури «Ту Стань!», «Срібний Татош» (Чинадієво)), фести фалі здорового способу життя (йоги «Carpathian Yoga Fest» (Ізки), байк-фесту «Дикий вогонь» (Яремче)), ковальського мистецтва та народних промислів («Гамора» (Іршава) щодо вина, пивоваріння, сиру, меду). Необхідно сприяти проведенню ярмарків, в тому числі виставок і конкурсів, для популяризації культури та етнічного колориту українських Карпат, зокрема шляхом їх внесення до переліку обов'язкових заходів на рівні регіональних органів влади за наявності достатніх місцевих ініціатив.

У доповнення слід реалізувати інструмент створення креативних просторів та центрів молодіжної діяльності, що попри проведення культурно-мистецьких заходів сприятиме самореалізації, зниженню еміграції населення, зокрема молоді та масштабів та негативних наслідків активізації зовнішньої трудової міграції населення Карпатського регіону України.

У цьому контексті важливо підтримувати та сприяти в залученні фінансування соціальних проєктів з утворенням на їх базі креативних молодіжних просторів (хабів), особливо на базі старих кінотеатрів, закладів культури і спорту; підтримувати ініціативи креативних молодіжних просторів щодо проведення різних заходів – майстер-класів, навчань, зустрічей, культурно-мистецьких і спортивних подій та організації і проведення спортивних заходів, марафонів здорового способу життя; сприяти волонтерським рухам учасників креативних молодіжних просторів щодо благодійництва, догляду за потребуючими особами; популяризувати проєкти, на кшталт, віртуального еко-

культурного маршруту «Тарутинський степ» та «Освітньо-ігрової VR платформи «Артефакти фортеці Тустань», що можуть реалізуватися за підтримки Українського культурного фонду та Державного фонду регіонального розвитку; проводити всеукраїнські і регіональні табори, злети, вишколи, ін. заходи молодіжних (патріотичних, релігійних) громадських організацій у населених пунктах Карпат з залученням місцевої молоді.

Очікуваними результатами реалізації визначених інструментів буде позиціонування громад українських Карпат на культурній мапі України як унікальних з своїми звичаями і традиціями, що сформувались внаслідок специфічних умов проживання, історичних подій.

Карпатський регіон України має також значний потенціал для задіяння соціо-екологічних чинників якості життя у частині використання транскордонного співробітництва, зокрема щодо покращення соціальної інфраструктури та захисту довкілля.

Для його використання, по перше, необхідний розвиток співпраці у межах нових спільних проєктів, програм та заходів з учасниками транскордонного співробітництва зарубіжних країн. Відтак, органам влади доцільно реалізовувати заходи з покращення соціальної інфраструктури та захисту довкілля; розвитку мережі організацій, які спеціалізуються на реалізації проєктів транскордонної співпраці безпосередньо у сферах покращення соціальної інфраструктури та захисту довкілля; підтримки на регіональному рівні проєктів, програм та заходів, у т.ч. програм «Дім Європи», «Креативна Європа», «Польща – Білорусь – Україна», за рахунок фінансових інструментів ЄС (Європейський інструмент сусідства) та фінансових установ ЄС (Європейський інвестиційний банк, Європейський банк реконструкції та розвитку); реалізації програм прикордонного співробітництва Interreg NEXT на зовнішніх кордонах ЄС щодо навколишнього середовища, охорони здоров'я та культури, економічного та туристичного співробітництва з партнерами сусідніх країн за сприяння фінансування – Інструменту розвитку сусідства та міжнародного співробітництва (NDICI) та Європейського фонду регіонального розвитку (ERDF).

По-друге, важливо створювати спільні веб-портали транскордонних суб'єктів для координації реалізації спільних проєктів у сфері покращення соціальної інфраструктури та захисту довкілля. Це дозволить досягти кращої комунікації учасників транскордонної співпраці, обміну даними щодо діючих проєктів та програм, можливостями, переліком заходів та досвідом.

У цьому керунку необхідно використати можливості об'єднань єврорегіонального співробітництва (Асамблеї українських прикордонних регіонів та єврорегіонів, Консультативно-дорадчої ради з питань транскордонного співробітництва) для надання інформаційно-консультаційної підтримки.

Результатом ефективного використання можливостей транскордонного співробітництва може стати не лише залучення істотного додаткового фінансового, організаційного та інноваційного ресурсу, але й включення територій Карпатського регіону України у європейську систему заходів з

модернізації соціальної інфраструктури, забезпечення екологічної рівноваги, сталого розвитку та високої якості життя населення загалом.

Як продовження політики у визначеному руслі можуть слугувати заходи у сфері використання транзитного потенціалу територій Карпатського регіону. Йдеться як про внутрірегіональне, внутрідержавне, так і транскордонне транспортне сполучення.

В частині розвитку системи та інфраструктури автотранспортних перевезень пасажирів на локальному рівні важливо забезпечити: покращення організації та логістики транспортної системи на внутрішньо регіональному та місцевому рівнях; ініціювання перед Міністерством інфраструктури України реалізації проєктів щодо покращення інфраструктури транспортної системи віддалених населених пунктів гірських територій; розвиток електронних інформаційно-комунікаційних систем руху в системі транспортних перевезень пасажирів.

Важливо розбудувати й внутрішньо регіональну мережу електротранспорту за рахунок залучення зовнішніх інвестицій, кредитів у модернізацію автотранспортних парків, їх перетворення на електропарки, покращення умов перевезення пасажирів, на кшталт реалізації Фінансової угоди (Проект «Міський громадський транспорт України» між Україною та Європейським інвестиційним банком); розвитку міського електричного транспорту з метою поліпшення якості надання послуг громадянам у містах та між населеними пунктами шляхом оновлення парку трамваїв, тролейбусів, формування відповідної інфраструктури, зокрема створення мережі швидкісних електророзрядних станцій.

У керунку покращення транзитного потенціалу Карпатського регіону України органи влади можуть використати й можливості співпраці з ЄС щодо розвитку транспортної системи регіону. Особливо це стосується залізничного сполучення. Це дасть можливість оновити міжрегіональну та національну транспортну систему відповідно до стандартів якості ЄС, покращити якість послуг перевезень населення.

Для цього органам регіональної та місцевої влади необхідно здійснити ряд заходів, а саме: ініціювання про започаткування нових швидкісних залізничних маршрутів між Україною та країнами ЄС; розвиток та впровадження високошвидкісних магістралей 5-го покоління (HSR), Maglev та Hyperloop за сприяння Міжнародного союзу залізниць; облаштування нових швидкісних поїздів смарттехнологіями, зокрема у забезпеченні автоматичного керування (безпілотники) та комфортного проїзду для пасажирів; розроблення та впровадження геоінформаційної системи розподілу пропускної спроможності залізничної інфраструктури (GIS).

Області Карпатського регіону України можуть використовувати свої переваги відносно сусідства з ЄС й у напрямі модернізації системи освітніх послуг регіону. Першим кроком на шляху до цього є активізація міжнародних освітніх програм між вітчизняними та навчальними закладами країн ЄС з метою започаткування і розвитку спільних освітніх програм і проєктів для навчання молоді на теренах України. Це потребує створення єдиного освітнього простору

для покращення якості надання освітніх послуг та посилення співпраці між вітчизняними та навчальними закладами країн ЄС, а також розвитку мережі молодіжних центрів європейського зразка, стимулювання наукової діяльності молоді шляхом переходу до грантового фінансування, підтримки творчих проєктів.

Модернізації системи освітніх послуг регіону сприятиме й запровадження моніторингу якості освітніх послуг навчальних закладів сусідніх країн ЄС та імплементація досвіду з покращення якості освіти у регіональних ЗВО та ЗПТО. Для цього необхідно сформувати базу даних про навчальні заклади сусідніх країн ЄС, особливості вступу і навчання, якості освітніх послуг; розширювати мережі креативних освітніх та бізнес-просторів при ЗВО регіону, створювати платформи співробітництва між навчальними закладами, а також обміну інформацією з агенціями з питань працевлаштування; розвивати дуальну освіту у вітчизняних ЗПТО, особливо на базі використання досвіду навчальних закладів країн ЄС.

У руслі модернізації освітньої системи Карпатського регіону України вагомим інструментом є запровадження освітніх програм сталого розвитку та розвитку інклюзивної освіти, реалізація якого забезпечує формування якісного інклюзивного середовища для комфортного навчання дітей усіх суспільних прошарків. Відповідно, необхідно впроваджувати в навчальних закладах освітні програми, спрямовані на залучення всіх учасників навчально-виховного процесу до активної діяльності (гуртки, семінари, методичні курси і об'єднання), у т.ч. які передбачають участь у заходах екологічного виховання, виховання толерантності, проти булінгу; реалізувати заходи з модернізації та перепланування приміщень з урахуванням потреб осіб з обмеженими можливостями; створювати інклюзивно-ресурсні центри для врахування особливих освітніх потреб дитини, консультування батьків щодо навчальних закладів з інклюзивними потребами.

Одним з ключових аспектів якості життя населення є стан та якість функціонування системи житлово-комунального господарства. Сучасні тренди її розвитку передбачають перехід до smart-орієнтованого розвитку, за рахунок якого забезпечується розумні: мобільність населення, використання ресурсів, управління відходами, енергоощадність, доступна освіта й медичне забезпечення, будівлі й житло, безпека.

Впровадження smart-орієнтованого підходу до функціонування систем житлово-комунального господарства в областях Карпатського регіону України потребує, по-перше, стимулювання залучення бізнесу та населення до участі в енергоощадних проєктах інфраструктури населених пунктів шляхом створення креативних індустрій та платформ координації креативного потенціалу регіону через хаби, акселератори, бізнес-інкубатори, творчі простори і творчі платформи, громадські простори, освітні і креативні кластери; залучення інвестицій та організації заходів з просування видів економічної діяльності, в яких застосовуються смарттехнології; підтримки проєктів з акумуляції енергії та балансування електромереж завдяки впровадженню розумних технологій; по-друге, грантової підтримки стартапів з впровадження інформаційних технологій

у функціонування елементів вулично-дорожнього господарства, енергетики, інженерних мереж за рахунок сприяння впровадження проєктів зі створення та інтеграції технології «розумних мереж» у єдиних енергетичних та інженерних системах; підтримки реалізації проєктів інноваційних стартапів на базі Tech StartUp School, допомоги в залученні інвестицій та комерціалізації результатів впровадження інформаційних технологій; створення креативних просторів та центрів молодіжної діяльності із започаткування стартапів у функціонуванні вулично-дорожнього господарства; по-третє, впровадження smart-технологій у систему житлово-комунального господарства, зокрема у водопостачання та опалення, освітлення та керування побутовими приладами через підтримку впровадження населенням технологій «розумних будинків», зокрема здійснення контролю водопостачання та опалення, освітлення та керування побутовими приладами; створення житлово-комунальних кластерів, організованих для спільного фінансування та обміну досвідом в сфері використання інновацій та розумних технологій; формування інтерактивної карти розбудови smart-інфраструктури в населених пунктах областей Карпатського регіону України.

3. НОВІ ЗАГРОЗИ СОЦІАЛЬНІЙ ВРАЗЛИВОСТІ НАСЕЛЕННЯ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

3.1. ВПО як новий сегмент вразливості та їх вплив на соціальну інфраструктуру регіону

У 2022 році Україна вдруге за роки незалежності зіткнулась з проблемою вимушеної міграції. Однак коли 2014 рік показав інституційні, правові та фінансові проблеми подолання викликів вимушених переміщень населення, то регулювання нової хвилі вимушеної міграції 2022-2023 років відбувається більш організовано. Цьому сприяє набутий управлінський досвід, законодавчі вдосконалення (зокрема Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»). Значні можливості для підтримки та надання послуг ВПО створює портал «Дія». У 2023 році затверджено Стратегію державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року, яка ставить цілями створення умов для безпечних переміщень та адаптації й інтеграції ВПО у приймаючих суспільствах [224].

Попри позитивні зрушення в державній політиці підтримки ВПО, дана соціальна група відзначається підвищеною вразливістю. Основними причинами цього є:

а) причини, пов'язані з політичним середовищем:

- політична неспроможність органів влади приймати швидкі та ефективні рішення щодо підтримки ВПО. Як доказ цього можна навести історію прийняття законопроекту 7198 щодо компенсацій ВПО за зруйноване житло. Законопроект розглядався Верховною Радою України з березня 2022 року, врешті був прийнятий 23 лютого 2023 року і лише з травня 2023 року уряд почав розробляти механізм виплати компенсацій ВПО за зруйноване житло на основі житлового сертифікату [225];

- політична неорганізованість в обліку ВПО. Унаслідок цього спостерігалось багато порушень щодо виплат матеріальної допомоги ВПО. З 1 серпня 2023 році прийнято рішення про припинення виплат Україною для ВПО, які перебувають за кордоном. Таким чином, вони могли отримувати допомогу і в Україні, і в приймаючій країні, що демотивувало до пошуку місця праці та інших активностей;

б) причини, пов'язані з соціальним середовищем:

²²⁴ Про схвалення Стратегії державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023-2025 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України № 312-р від 07.04.2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/312-2023-%D1%80#Text>

²²⁵ Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій ...: Закон України № 2923-IX від 23.02.2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text>

- труднощі ВПО у доступності до послуг соціальної інфраструктури в умовах високих навантажень. Це особливо відчутно у великих містах Карпатського регіону, які є реципієнтами невизначеної кількості ВПО;

в) *причини, пов'язані з економічним середовищем:*

- труднощі ВПО у пошуку місця праці для успішної інтеграції в приймаючі суспільства.

Оскільки на області Карпатського регіону в різні періоди 2022-2023 років та за різними оцінками припадало близько 30 % усіх ВПО України, це призвело до *значних навантажень на соціальну інфраструктуру та якість її послуг*. За час повномасштабної війни спостерігались різні випадки – від абсолютної згуртованості й допомоги, що проявлялась у наданні послуг проживання, харчування і т. д. безкоштовно, і до надання послуг за завищеними цінами. Це стало результатом того, що поступово почали діяти ринкові механізми й відбулось зростання цін в умовах підвищеного попиту. Як результат, вартість життя в областях Карпатського регіону суттєво зросла, наблизившись до столичного рівня.

Особливо наглядною є динаміка *цін на житло*. Вартість оренди однокімнатної квартири після повномасштабного вторгнення зросла – в м. Івано-Франківськ в 2,3 рази, в м. Ужгород у 1,5 рази, в м. Чернівці і м. Львів у 1,4 рази. У табл. 3.1 відображена динаміка цін на купівлю житла на первинному ринку нерухомості. Вона наглядно демонструє темпи зростання, які для Карпатського регіону коливаються в межах 1,6-1,8, якщо порівнювати показник січня 2021 року та липня 2023 року.

Таблиця 3.1

Вартість купівлі 1 м кв житла від забудовника в Карпатському регіоні,
2021-2023 роки, грн

Регіон / місто	Почато к 2021	Почато к 2022	Почато к 2023	Липень 2023	Темп зміни липень 2023/2021	Темп зміни липень 2023/2022
м. Львів	21800	26000	44000	46600	2,1	1,8
Львівська область	18300	21700	35800	35600	1,9	1,6
м. Ужгород	20400	21800	43200	38200	1,9	1,8
Закарпатська область	21200	21800	43200	37200	1,8	1,7
м. Чернівці	15900	20500	33100	33500	2,1	1,6
Чернівецька область	15800	20300	32300	31700	2,0	1,6
м. Івано-Франківськ	11900	14300	23400	25500	2,1	1,8
Івано-Франківська область	11900	14100	22900	25000	2,1	1,8

Джерело: [226]

Завдяки інформаційній платформі NUMBEO можна проаналізувати динаміку вартості житла м. Львів з 2013 року. На жаль, для інших міст Карпатського регіону дані відсутні. Інформація підтверджує зростання показника вартості 1 кв. м житла в центрі м. Львів у 2023 році в майже 1,5 рази у порівнянні до 2021 року (рис. 3.1).

²²⁶ Статистика вторинки: Лун Статистика. Режим доступу: <https://misto.lun.ua/stat?city=113>

М. Львів у 2022 р. скоротило розрив за вартістю 1 кв. м житла з м. Київ, який постійно зростає до повномасштабного російського вторгнення. У 2023 р. у столиці України ринок нерухомості почав поступово відновлюватись, що зберігає лідируючі позиції м. Київ. Однак динаміка м. Львів утворює місто як потужну метрополію західної України.

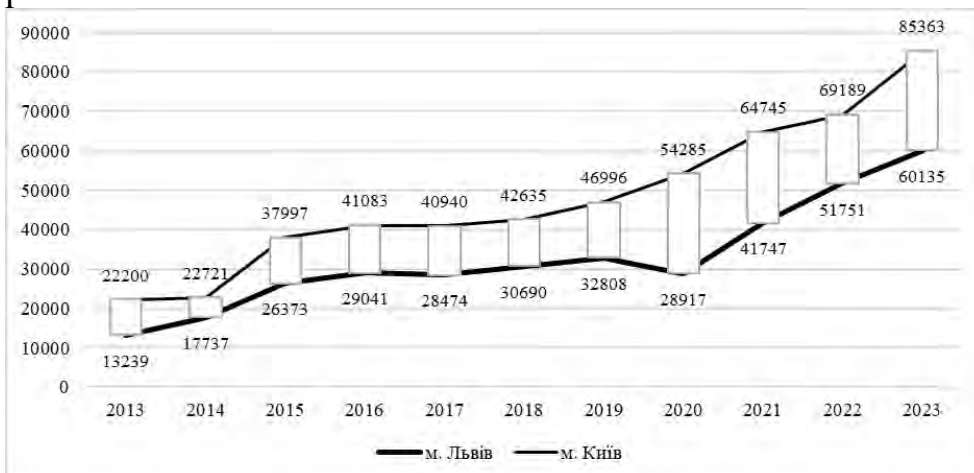

Рис. 3.1. Вартість купівлі 1 кв. м житла у м. Львів та м. Київ, 2013-2023 роки, грн

Джерело: [227]

Потрібно відзначити, що в час повномасштабної війни в Карпатському регіоні зберігаються сезонні коливання цін на житло. Традиційне підвищення вартості оренди житла у січні на час новорічних і різдвяних свят збереглося у 2023 р. Оренда однокімнатної квартири у Закарпатській області в січні 2023 р. зросла у 1,5 рази в порівнянні до грудня 2022 р. За вартістю оренди житла Закарпатська область у січні 2023 р. вперше випередила м. Київ, що формує феномен привабливості регіону – за рахунок географічного розташування (близькість до кордонів ЄС, максимальна віддаленість від територій бойових дій), хоча Закарпаття є менш розвиненим, ніж Львівська область (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Вартість оренди однокімнатної квартири в обласних центрах Карпатського регіону та м. Київ, грудень 2022 – січень 2023 р.

Область/місто	Грудень 2022, грн	Січень 2023, грн	Темп зміни	Позиція в Україні
Закарпатська	8706	13123	1,51	1
Івано-Франківська	4794	4794	1,00	13
Львівська	10977	10996	1,00	2
Чернівецька	7095	7095	1,00	5
м. Київ	7637	7438	0,97	3
Україна	5699	5994	1,05	

Джерело: [228]

²²⁷ Cost of Living: NUMBEO. URL: <https://www.numbeo.com/cost-of-living/>

²²⁸ Де в Україні найдорожча оренда житла: дані Держстату: Finance.ua (15.02.2023). URL: <https://news.finance.ua/ua/de-v-ukraini-naydorozhcha-orenda-zhytla-dani-derzhstatu>

Труднощі з пошуку місця праці підтверджує аналіз *навантаження зареєстрованих безробітних ВПО на вакантні робочі місця*. Як правило, ВПО у тилових регіонах більше орієнтовані на економічну активність, ніж соціально вразливі ВПО в східних, південних і центральних (прифронтових) регіонах. Особливістю ВПО у прифронтових регіонах є вища соціальна вразливість, коли ВПО західних областей та м. Київ більше орієнтовані на економічну активність.

Станом на червень 2023 р. в областях західного регіону на 1 вакансію припадало понад 500 осіб ВПО, коли, для порівняння, у м. Київ – 70 осіб (табл. 3.3). Це означає, що хоча ринок праці тилового Карпатського регіону відновлюється, його висока динаміка й плінність кадрів не дозволяють сформувати пропозицію вакансій для ВПО з можливістю вибору. Більшість вакансій потребує робітничих професій, що не відповідає кваліфікації ВПО з переважно вищою освітою (як приклад, за даними Львівського обласного центру зайнятості 60 % зареєстрованих безробітних ВПО станом на липень 2023 р. має вищу освіту).

Таблиця 3.3

Навантаження ВПО на регіональні ринки праці України, 2022-2023 рр.

Регіони	Кількість зареєстрованих ВПО, тис. осіб	Частка зареєстрованих ВПО до населення, %	Кількість вакансій, тис. одиниць	Кількість зареєстрованих безробітних на 1 вакансію, осіб	
				станом на початок 2023 року	станом на червень 2023 року
Україна	5352,0	13,1	41,3	2,9	129,6
Західний	863,0	8,3	15,3	1,5	507,6
Північний	604,0	12,2	5,3	4,5	402,7
Центральний	928,0	18,9	5,3	3,3	545,9
Південний	496,0	11,2	2,7	5,1	496,0
Східний	1964,0	14,6	5,5	6,9	654,7
м. Київ	497,0	17,1	7,1	0,4	70,0

Джерело: [229, 230]

Для сприяння працевлаштуванню ВПО у Карпатському регіоні *обласні центри зайнятості* реалізують низку заходів, які можна об'єднати за напрямками:

- інформаційні заходи – надання інформації ВПО про можливості працевлаштування як через прямі контакти, так і з поширенням на офіційних веб-сторінках, соціальних мережах Фейсбук, Телеграм-канал та ін. [231];

- організаційні заходи – спрощення процедури реєстрації ВПО при наданні статусу безробітного [232];

²²⁹ Температурна мапа: Державний центр зайнятості України. URL: <https://www.dcz.gov.ua/temperature>

²³⁰ Ukraine – Internal Displacement Report – General Population Survey Round 12 (23 January 2023). URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-internal-displacement-report-general-population-survey-round-12-16-23-january-2023>

²³¹ Послуги для ВПО від служби зайнятості: Львівський обласний центр зайнятості. URL: <https://lviv.dcz.gov.ua/novyna/poslugy-dlya-vpo-vid-sluzhby-zaynyatosti>

²³² Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування сфер зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час дії воєнного стану: Закон України № 2220-IX від

- навчальні заходи – видача ВПО ваучерів на навчання новим професіям (недолік – ВПО після завершення навчання змушені працевлаштовуватись упродовж 15 днів на будь-яку посаду, навіть якщо вона не відповідає потребам та очікуванням), організація курсів підвищення кваліфікації та перекваліфікації (як приклад, у Львівській області на базі Львівського центру професійно-технічної освіти державної служби зайнятості);

- мотиваційні заходи для роботодавців – компенсаційні виплати за працевлаштування ВПО (6,7 тис. грн упродовж двох місяців та зобов'язання надання робочого місця ВПО щонайменше на рік або у разі його звільнення прийом на це місце іншого ВПО).

В умовах продовження та невизначеності наслідків повномасштабної війни в Україні актуалізуються цілі економічної інтеграції ВПО у приймаючі регіони. Саме *проактивний пріоритет підтримки ВПО має бути основою зниження їхньої соціальної вразливості*. Він полягає у сприянні працевлаштуванню ВПО, якщо вони є працездатними особами та іншим способом соціальної інтеграції.

До проактивних заходів підтримки ВПО слід також віднести можливість участі в конкурсах на отримання мікрогрантів «Власна справа». Важливу роль відіграють міжнародні організації, які надають гранти для самозабезпечення й самозайнятості ВПО. Проактивні заходи підтримки зайнятості ВПО потрібно посилювати для жінок, адже на 1 офіційно зареєстрованого безробітного чоловіка припадає 2,3 безробітних жінки і дана тенденція ще більше екстраполюється на жінок-ВПО.

Проактивні заходи у тилкових регіонах, у тому числі Карпатському, мають потенціал нарощування не лише для інтеграції ВПО, але й для стимулювання в майбутньому рееміграції біженців з-за кордону. Потенціал рееміграції ВПО та біженців залишається невизначеним. Для ВПО показник повернення коливається в межах 70-75 % (оцінки з опитування Соціологічної групи «Рейтинг» [233]). Для біженців потенціал рееміграції помітно знижується з часом: за дослідженням агентства з працевлаштування в Польщі «Gremi Personal», якщо в жовтні 2022 року 17 % респондентів не планували повертатись в Україну, то в березні 2023 року – 38 %²³⁴. Така закономірність актуалізує проактивну політику інтеграції ВПО та біженців у тилловому Карпатському регіоні для протидії безповоротних втрат людського потенціалу та демографічної катастрофи України.

Для зниження соціальної вразливості ВПО в Україні нагальними є *заходи з удосконалення державної і регіональної політики їх підтримки*:

а) рекомендації для центральних органів державної влади:

- визначення переліку заходів стимулювання самозабезпечення ВПО з можливістю їх адаптації до регіональних особливостей;

- для налагодження обліку та моніторингу ВПО, можливостей якісних науково-аналітичних досліджень – щомісячні оприлюднення узагальнених даних

21.04.2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2220-20#Text>

²³³ Настрої та економічне становище. Загальнонаціональне опитування #22, 1-2 червня, 2023: Рейтинг. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyat_druge_zagalnonaconalne_opituvanny_nastro_ta_ekonom_chne_stano_visch_naselennya_1-2_chervnya.html

²³⁴ Дослідження: Gremi Personal. URL: <https://gremi-personal.com.ua/category/research-ua/>

по регіонах та поселеннях кількості зареєстрованих ВПО згідно Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб;

- інформування щодо частки державних витрат на соціальну підтримку населення України загалом і ВПО зокрема в структурі бюджетного фінансування та міжнародної фінансової допомоги;

- збереження та ситуативне пролонгування затверджених державних виплат і компенсацій для ВПО та населення, яке їх приймає (програма «Прихисток»);

- активна промоція ідей національного єднання, роз'яснення історичних передумов становлення України для зниження соціальної напруги, посилення взаєморозуміння ВПО та місцевого населення;

б) рекомендації для регіональних органів державної влади:

- укомплектування штатів соціальних служб для вчасної реєстрації ВПО та доступу до можливостей одержання фінансової допомоги, організація їх системної взаємодії з регіональними представництвами міжнародних організацій, які займаються гуманітарними питаннями;

- поширення інформації серед ВПО про інститути безоплатної соціальної допомоги з можливістю отримання правових консультацій, надання показів про злочини, жертвами чи свідками яких вони стали та ін.;

- підтримка діяльності мобільних центрів психологічного консультування ВПО на базі соціальних служб і служб у справах дітей;

- реалізація регіональних програм стимулювання бізнесу, самозайнятості і зайнятості ВПО з врахуванням потреб ринку праці;

- адаптація положень регіональних програм «Власний дім» під максимальне залучення ВПО та отримання ними пільгових кредитів для будівництва індивідуального житла в сільській місцевості;

- проведення моніторингу працевлаштування ВПО в оцінках самих ВПО та роботодавців, визначення потреб роботодавців у кадрах та організація на цій основі курсів підвищення кваліфікації ВПО при обласних центрах зайнятості.

- системне залучення ВПО до громадських проєктів, заходів у рамках волонтерського руху;

- залучення ВПО до розробки проєктів відновлення територій їх походження внаслідок бойових дій (залежно від професійної спеціалізації та особистих талантів);

- реалізація транскордонних програм щодо фінансування бізнес- і соціальних проєктів ВПО.

Політика підтримки ВПО є соціальним обов'язком держави. І хоча її ресурси в умовах війни значно обмежені, міжнародна підтримка, волонтерська активність та єдність суспільства створюють сприятливі умови для реалізації запропонованих заходів. Зниження соціальної вразливості ВПО є питанням соціальної безпеки, важливим елементом розвитку громадянського суспільства та культури відповідальності держави перед своїм суспільством.

3.2. Зовнішні міграційні процеси як чинник послаблення соціальної стійкості і втрати людського потенціалу

Повномасштабне військове вторгнення, яке 24 лютого 2022 р. здійснила РФ в Україну, а також тотальне порушення агресором міжнародного гуманітарного права та правил ведення війни спричинили масові жертви серед мирного населення та масштабне руйнування цивільної інфраструктури. Це змусило мільйони людей покинути свої домівки у пошуках безпеки, захисту та допомоги. За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, кількість вимушено переміщених осіб від початку війни станом на кінець квітня 2022 р. становила близько 13 млн осіб, з яких за межами України – 5,3 млн осіб. Більшість тих, хто змушені були покинути нашу країну, – жінки і діти (90 %).

Основними реципієнтами вимушено переміщених з України осіб здебільшого стали країни, з якими вона межує. У перші дні війни ці країни значно спростили процедуру перетину кордону. Найбільше наших громадян (2,9 млн осіб) прийняла Польща, що становить близько 60 % усіх біженців. Значно менше виїхало до Румунії (783 тис. осіб) та інших країн-сусідів.

За офіційними даними, у РФ перебуває 614 тис. біженців з України. Однак, за словами уповноваженої Верховної Ради України з прав людини, ця кількість може виявитись значно більшою. Адже відомо, що 113 тис. осіб було вивезено до РФ 21–23 лютого з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей. Крім того, вже під час війни мешканців міст і сіл, які опинялися під окупацією ворога, теж примусово вивозили до РФ. Поки що їх кількість встановити не можливо. За оцінками української влади, лише з Маріуполя та його околиць вивезено до 40 тис. осіб. Серед інших країн, найбільше біженців з України зареєстровано у Німеччині (376 тис. осіб), Чехії (308 тис. осіб), Болгарії (185 тис. осіб) та Італії (100 тис. осіб).

За словами Верховного комісара ООН у справах біженців, в Україні відбувається найшвидша міграційна криза з часів Другої світової війни. Лише за півтора місяці війни країну покинуло більше 10 % її мешканців.

Безсумнівно позитивним є те, що громадяни України отримали можливість врятувати своє життя та зберегти психологічне здоров'я. Тим більше, що фактично вся територія нашої держави більшою чи меншою мірою, однак все ж перебуває під постійною загрозою повітряних атак ворога. Водночас, такий масовий виїзд населення (здебільшого це молоді люди до 40 р. з вищою освітою), поряд зі військовими (3 тис. військовослужбовців) та значними цивільними втратами (лише в одному заблокованому м. Маріуполь загинуло більше 10 тис. мирних жителів!), становить загрозу демографічній, економічній і соціальній безпеці держави. Тому, після закінчення війни надзвичайно гостро постає проблема повернення наших громадян на батьківщину. Її вирішення залежить від багатьох факторів. Природньо, що першою і необхідною умовою є перемога України, встановлення мирного і безпечного середовища проживання й швидке відновлення зруйнованих міст, населених пунктів. Однак, багато залежить і від мотивів та попередніх намірів самих переселенців. З першого погляду, досить оптимістично виглядають результати дослідження соціологічної служби Центру

Разумкова, проведеного у березні 2022 р. на пунктах пропуску через державний кордон у Закарпатській області. Вони свідчать, що більшість осіб, які їхали за кордон у зв'язку з воєнними діями, планували повернутися в Україну після закінчення війни (79 %). Лише кожен десятий респондент висловив твердий намір залишитися за кордоном, а решта (11 %) вагалися з відповіддю. Цікаво було б опитати тих самих респондентів, але вже у країнах, де вони влаштувалися, через певний проміжок часу. Є підстави припустити, що відсоток охочих повернутись буде значно нижчим²³⁵. Крім того, трохи більше половини опитаних – мешканці Сходу та Півдня країни, 45 % – мешканці центральних областей і лише 4 % – західних областей України. Тобто учасниками опитування були в основному вихідці з населених пунктів, де безпосередньо відбувалися бойові дії, або тих, які знаходилися поблизу лінії зіткнення, або ж їх населений пункт зазнавав обстрілів та авіаударів. Оскільки такого ж дослідження на пунктах пропуску Львівської області не було проведено, то виходячи лише з власних спостережень, можемо припустити, що відсоток охочих повернутися міг би виявитися значно нижчим. Адже значна частина людей (здебільшого зі західних регіонів України) використовували умови спрощеного виїзду, щоб вивезти дітей за кордон (без нотаріально завіреної згоди батька) чи реалізувати наміри щодо влаштування свого життя за кордоном.

Надалі швидкість повернення вимушено переміщених з України осіб буде залежати, який саме спосіб легального перебування за кордоном вони обирають (статус «вимушеного» туриста, біженця чи тимчасового захисту). Щодо першого варіанту, то ним можуть скористатися усі власники біометричних паспортів, що дозволяє їм перебувати на території країн ЄС до 90 днів. Якщо вони забезпечені житлом (зупинились у родичів, знайомих), не потребують матеріальної допомоги, то і не зобов'язані реєструватися у країні перебування. Очевидно, що ця категорія переміщених осіб буде повертатися першою і відсоток повернення серед цієї групи буде найвищим.

Однак, здебільшого ті, хто рятується від війни, оформляють статус біженця, або просять тимчасового захисту. У межах цих статусів особа отримує певною мірою схожі права (проживання, право на працю, доступ до житла, медичну та соціальну допомогу, доступ до освіти для дітей та підлітків), однак способи їх отримання та позбавлення, нормативне регулювання є різними. Тут важливо зазначити, що 4 березня 2022 р. Європейський Союз уперше активував статтю 5 своєї директиви щодо забезпечення мінімальних стандартів надання тимчасового захисту у випадках масового напливу переміщених осіб (2001/55/ЄС від 20.07.2001 р.). Таке рішення надало право українцям жити, працювати і отримувати допомогу в 26 із 27 країн – членів ЄС, уникаючи затяжного процесу подання документів на отримання притулку та тривалого очікування відповідного рішення.

Слід зауважити, що термін тимчасового захисту становить один рік і може припинитися скоріше, якщо закінчиться війна, або, при потребі, його можна продовжити. Статус біженця гарантує право безстрокового проживання на

²³⁵ Наприклад, проведене польською агенцією EWL опитування вимушено переміщених осіб з України у Польщі, виявило лише 58% тих, хто хотів би повернутися на батьківщину

території відповідної країни. При цьому, процедура розгляду заяви на отримання цього статусу має свої особливості в різних країнах ЄС (вилучення паспорта особи на період розгляду заяви, який може тривати 6-9 місяців, заборона покидати державу та неможливість працевлаштування протягом цього строку). Враховуючи існуючі переваги і недоліки кожного статусу, вибір переміщеної особи залежить від її мотивів. Ті, хто прагне повернутися додому відразу після закінчення бойових дій, обирають тимчасовий захист.

Польща, яка прийняла найбільшу кількість громадян з України, здійснила низку заходів, щоб зробити їх переміщення та перебування у своїй державі комфортним. Зокрема, для українців максимально спростили правила в'їзду в країну (кордон можна було перетнути навіть за внутрішнім паспортом) та запровадили безкоштовний проїзд на всі види громадського транспорту. Для цього не потрібно звертатися до кас чи спеціальних центрів допомоги, а достатньо лише пред'явити паспорт України безпосередньо у транспорті. Слід зауважити, що поступово майже половина країн ЄС почала запроваджувати безкоштовний проїзд для біженців з України (Словаччина, Австрія, Румунія, Німеччина, Угорщина та ін.). Інші країни забезпечують безкоштовний проїзд для українців на окремих видах транспорту (наприклад, лише на залізниці), визначених перевізників чи у межах певних великих міст.

Вимушено переміщеним особам, які отримали тимчасовий захист у Польщі, присвоюється ідентифікаційний номер PESEL, що надає доступ до медичного обслуговування, ринку праці та освіти, а також передбачає одноразову виплату у розмірі 300 злотих (приблизно 2100 грн) на дорослого і 500 (3500 грн) – на дитину. Додаткову одноразову фінансову допомогу (700 злотих) українці можуть отримати в межах програми ООН. Крім того, у Польщі діють соціальні виплати за різними програмами допомоги сім'ям з дітьми, у тому числі допомога для купівлі шкільного приладдя, а також співфінансування плати за перебування дитини у яслах, дитячому клубі чи опікуна. Тобто навіть матері з маленькими дітьми мають змогу працевлаштуватися. Діти з України отримують можливість безкоштовно навчатися у державних школах, навіть не знаючи мови, а студенти – продовжити навчання. Попри те, що у Польщі розгорнулась широка мережа волонтерської допомоги українцям, поляки отримують додаткове заохочення і від свого уряду. Так, особи чи організації, які надають житло та харчування українцям, отримують 1200 злотих на місяць (8500 грн), однак лише протягом 60 днів.

Другою країною за кількістю прийнятих вимушено переміщених з України осіб стала *Румунія*. Шукачі притулку в Румунії мають можливість безкоштовного проживання та харчування в одному з шести регіональних центрів, якими керує Генеральна імміграційна інспекція. Українці отримують право працювати на тих самих умовах, що й громадяни Румунії, через три місяці з моменту подачі заяви щодо тимчасового захисту. Уряд цієї країни разом зі громадянським суспільством розробили платформу *Dorotoma*, яка полегшує процедуру отримання притулку, пошуку житла та роботи. Громадяни України, які в'їхали на територію Румунії за біометричним паспортом, мають право на безкоштовну медичну допомогу та огляд протягом 90 днів.

Серед країн, які не межують з Україною, найбільше її мешканців (від початку повномасштабної війни) прийняла *Німеччина*. Потрапити сюди українці можуть безкоштовно з Польщі, а також з Угорщини, Австрії та Чехії. У деяких районах Німеччини процедура оформлення тимчасового захисту для громадян України максимально спрощена (достатньо відправити відсканований паспорт та заповнену анкету електронною поштою до відомства у справах іноземців). Тимчасовий захист передбачає обмежений перелік медичних послуг. Повноцінне медичне страхування мають лише працевлаштовані біженці, а для цього українцям необхідно оформити спеціальний дозвіл. Якщо людина не мешкає у спеціальному гуртожитку, наданому соціальними службами і не отримує речову допомогу (одяг, харчі, меблі), то вона має право на фінансову підтримку від держави у розмірі 367 євро на місяць на дорослу особу. Розмір допомоги на дітей залежить від їх віку (до 6 років – 249 євро, від 6 до 17 років – 326 євро, дорослі віком до 25 років, які мешкають з батьками, – 294 євро). Для українців організовують безкоштовні курси вивчення німецької мови, а школярі та студенти мають можливість продовжити своє навчання у Німеччині. Основною проблемою тут є значний дефіцит житла та надто високі ціни на його оренду. Очевидно, що у місцях тимчасового розташування немає належних умов. У зв'язку з цим для українців, які шукають житло, було створено спеціальну платформу *Wunderflats*, де його пропонують безкоштовно чи зі значними знижками. Крім того, існує можливість отримання соціального житла, вартість якого компенсує держава.

Дослідження показують, що більшість українців, які покинули свою батьківщину у зв'язку з війною, мають членів родини, які залишилися в Україні. З одного боку, це може стати вагомим стимулом для повернення. Тобто, за оптимістичним сценарієм, значна частина переміщених за кордон осіб повернеться в Україну після закінчення війни. Дійсно, вже наприкінці березня Державна прикордонна служба України фіксувала збільшення потоку українців у напрямі в'їзду в країну, попри те, що війна ще триває. А 16 квітня вперше з початку повномасштабної війни прибуло більше людей, ніж вибуло. Зокрема, кількість прибулих становила 38 тис. осіб, 35 тис. з яких – українці. Якщо на початкових стадіях війни в Україну в'їжджали в основному чоловіки, які бажали стати на захист незалежності своєї країни, то ближче до великодніх свят потік прибулих помітно збільшився і складався в основному з жінок з дітьми, а також трудових мігрантів та студентів, які здобувають освіту за кордоном. За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців зазначається, що з 28 лютого до 24 квітня в Україну в'їхало вже більше мільйона українців. Оскільки такі транскордонні переміщення ще не вказують на стійке повернення і можуть виявитися маятниковими, то цю цифру поки що не враховують із загальної кількості тих, котрі виїхали за кордон від початку війни.

Очевидно, що чим довше триватиме війна, тим більше людей буде виїжджати. Крім того, для багатьох українських біженців цього часу може бути достатньо для того, щоб влаштувати своє життя за кордоном. Тоді, після припинення дії воєнного стану, до них зможуть приєднатися чоловіки, які зараз не мають права виїзду за межі України. Тобто, за песимістичним сценарієм,

закінчення війни може призвести до нової потужної хвилі міжнародної міграції за рахунок родичів тих, хто виїхав під час війни, а також тих, кого буде гнати страх перед бідністю (що часто є наслідком післявоєнної економічної кризи).

Реалізація оптимістичного сценарію залежить від оперативності й комплексності дій державної та місцевої влади. Оскільки через воєнні дії РФ 220 тис. українців втратили житло, тому, одночасно з поступовим його відновленням, необхідно розширити мережу спеціалізованих будинків для тимчасового проживання громадян. Поряд з цим, якнайшвидшого відновлення і модернізації потребує соціальна інфраструктура (дороги, школи, садочки і т. п.). Лише після вирішення цих нагальних проблем механізми щодо повернення громадян в Україну можуть бути дієвими. Основою для розробки таких механізмів мають стати результати соціологічного моніторингу актуальних проблем, потреб та намірів осіб, які вимушено покинули свою країну. Такий моніторинг також має визначити актуальність та можливості формування моделі циркулярної міграції. Водночас, необхідно проводити активну інформаційну та агітаційну політику, яка має формувати розуміння і усвідомлення громадянами своєї важливості, значущості свого внеску у процеси відновлення держави.

3.3. Дестабілізація економічної компоненти соціальної вразливості: ринок праці і сфера зайнятості

Функціонування українського ринку праці в умовах війни супроводжується активізацією цілого комплексу *ризиків і загроз*, з-поміж яких ключовими є зростання рівня безробіття, погіршення матеріального стану населення та зниження рівня його купівельної спроможності; посилення навантаження на соціальну інфраструктуру у зв'язку з необхідністю соціальної підтримки внутрішньо переміщених осіб; зростання конкуренції за робочі місця у приймаючих регіонах, що особливо деформує кон'юнктурні характеристики ринку праці; послаблення кадрового ресурсу суб'єктів господарювання та виникнення дефіциту окремих фахівців. Все це звужує і дезінтегрує внутрішній ринок праці, поглиблює міжрегіональні диспропорції та посилює нестабільність на макро- і мезоекономічному рівнях.

У зв'язку з цим державна політика регулювання ринку праці на загал та регіональні владні ініціативи зокрема слід спрямовувати на збалансування внутрішнього ринку праці та нівелювання сукупності ризиків і загроз. При цьому доцільно використати й низку *позитивних тенденцій*, а також *можливостей* у ситуації, що склалася й продовжує розвиватися (зростання частки «цифрових» галузей на заході України, притік висококваліфікованих і дефіцитних кадрів в окремі регіони, великий потенціал рееміграції населення з-за кордону, активізація та удосконалення діяльності структур і суб'єктів інфраструктури ринку праці відносно забезпечення зайнятостю ВПО тощо).

Загалом, у теперішніх умовах вбачаються великі перспективи щодо взаємовигідної співпраці регіонів України у вирішенні спільних проблем у сфері праці та зайнятості, наближення рівнів розвитку регіональних ринків праці до

відповідних європейських ринків, більш ефективного регулювання міграційних процесів та їх наслідків, поживлення ділової активності підприємств у регіонах (окремих громадах) за рахунок внутрішніх і зовнішніх інвестиційних вливань, створення нових (у т. ч. високооплачуваних) робочих місць, ініціювання програм повернення українських мігрантів. Причому важливою передумовою таких перспектив є євроінтеграційне майбутнє України. У цьому контексті західні області України, зокрема Карпатський регіон, мають низку геостратегічних конкурентних переваг та можливостей, а відповідно і – високий міграційний потенціал, величина, динаміка та структура якого стали помітним явищем у розвитку регіональної економіки.

Вимушений міграційний рух населення України після 24 лютого 2022 р. (13,7 млн зовнішніх і внутрішніх переселенців за понад два місяці війни²³⁶) став чинником значних трансформацій на внутрішньому ринку праці. Такі процеси формують нове середовище регіональних ринків праці, зокрема західних областей, де висока інтенсивність міграції населення обумовлена територіальною близькістю до країн Європейського Союзу, спільною історико-культурною спадщиною, тісними економічними зв'язками зі західними сусідами, а також вищим рівнем привабливості цих областей для внутрішніх переселенців.

Масштаб внутрішніх переміщень населення за перший місяць російсько-української війни надзвичайно великий. Станом на кінець березня 2022 р. понад 7,1 млн. осіб в Україні були змушені покинути місця звичного проживання і переселитися на інші території. Через місяць (на кінець квітня) кількість вимушених мігрантів зросла на 890 тис. осіб і складала 8,0 млн. осіб. При цьому частка переселенців, які прибули на терени західних областей скоротилась до 36,1%, в той час як потік внутрішніх мігрантів до Карпатського регіону, навпаки, зріс (з 912 тис. до 1,26 млн. осіб) і в процентному вираженні становив 15,7%. У результаті постійна мінливість середовища призводить до появи численних соціально-економічних ризиків та загроз щодо втрат людського потенціалу, розбалансування внутрішніх ринків праці, погіршення якості та умов трудового життя.

Нові виклики для розвитку ринку праці та сфери зайнятості областей Карпатського регіону України проявляються у загальних кон'юнктурних дисбалансах та просторово-галузевій дезінтегрованості цих систем. *Мезоекономічна нестабільність на ринках праці* розвивається на тлі сучасної макроекономічної і гуманітарної кризи, зокрема через:

а) колосальну хвилю вимушеної міграції населення з територій, де ведуться бойові дії або є загроза цих дій, що безпосередньо впливає на ключові ринкові параметри (пропозицію робочої сили, попит на працю, рівень доходів населення як інтегральний показник вартості праці);

б) спад ділової активності підприємств і міграцію бізнесу у безпечні регіони/країни, що значною мірою визначає кількість робочих місць на регіональних ринках праці та рівень зайнятості і безробіття;

²³⁶ Ukrainian Refugee Situation. Operational Data Portal. United Nations Refugee Agency (UNHCR). URL: https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine#_ga=2.61143851.623766591.1648390302-1546473533.1648390302

в) структурно-галузеві диспропорції як наслідок глибоких зрушень у кон'юнктурі ринків праці, втрати усталених виробничих, логістичних, торговельних та інших зв'язків;

г) структурно-просторові дисбаланси, зумовлені змінами в економічному, соціально-трудоному і безпековому потенціалі розвитку регіонів;

д) середовище невизначеності і прекарності праці, наслідками чого стають: масове безробіття, поглиблення бідності, посилення соціальної нерівності і вразливості, а отже – погіршення якості життя.

Регіональна специфіка вимушеної міграції населення України полягає у спрямованості потоків переселенців, передусім, в області Карпатського регіону. Серед них найбільшу кількість внутрішніх мігрантів прийняла Львівська область: за перший місяць війни – близько 400 тис. осіб, а станом на кінець другого місяця війни – 630 тис. осіб, причому більшість переселенців офіційно зареєстрували свій статус. Частка ВПО, локалізованих у Львівській області, зросла з 5,6% до 7,8% у структурі всіх переселенців в Україні. Частка переміщених осіб в Івано-Франківській і Чернівецькій областях також зросла, особливо помітним був приріст на Івано-Франківщині – абсолютний показник підвищився на 100% (або на 70 тис. осіб). Водночас, частка ВПО у Закарпатській області станом на кінець квітня 2022 р. скоротилась на 0,4 в.п. порівняно із попереднім місяцем і становила 390 тис. переселенців.

Чисельність та склад переміщених осіб дуже динамічні і змінюються залежно від поширення бойових дій. Так, якщо в першій половині березня в Івано-Франківську, Львові, інших обласних центрах 70% переселенців складали жителі Київщини, Чернігівщини та Сумської області, то у квітні частина представників першої хвилі повернулася додому, а замість них почали прибувати жителі Харкова та Маріуполя. Інтеграція таких переселенців в економіку регіонів їх тимчасового перебування має складність, оскільки міграційні потоки прямують переважно з регіонів, більш благополучних стосовно заробітних плат та наявності робочих місць. Цим пояснюється низька кількість запитів щодо працевлаштування з боку переміщених осіб²³⁷.

Таким чином, різновекторні міграційні процеси ведуть до виникнення напруженості у сфері зайнятості через зростання частки економічно неактивного населення (діти, літні особи, непрацездатні за станом здоров'я) у регіонах перебування внутрішньо переміщених осіб. Для оцінювання рівня регіональної напруженості обрано два емпіричні показники: загальний та економічний тиск (навантаження) вимушеної міграції на населення областей Карпатського регіону. Загальне навантаження розраховується як кількість внутрішньо переміщених осіб на 1000 наявного населення території розміщення переміщених осіб.

Львівська та Закарпатська області як прикордонні регіони з найбільшою кількістю пунктів пропуску через державний кордон є головним осередком дислокації вимушених внутрішніх мігрантів і часто розглядаються ними як транзитні території на шляху до виїзду за кордон. Проявом напруженості на регіональних ринках праці є передусім зростання безробіття населення (велика

²³⁷ Куди переселився – там і знадобився: чи можуть ВПО знайти роботу (02.05.2022). *Mind*. URL: <https://mind.ua/publications/20240690-kudi-pereselivsyia-tam-i-znadobivsyia-chi-mozhut-vpo-znajti-robotu>

частка переселенців втрачають місце праці або не в змозі продовжувати трудову діяльність), збільшення частки працівників, які перебувають в умовах вимушеної неповної зайнятості, збільшення середньої тривалості пошуку роботи безробітними, посилення навантаження на одне вакантне місце, зниження рівня працевлаштування, загострення соціальної нерівності і вразливості, у т. ч. прекарності праці.

Одним із вагомих гуманітарних ризиків є збільшення загальної соціальної напруги у західних регіонах через *посилення навантаження на соціальну інфраструктуру* (заклади освіти, охорони здоров'я, культури, житлово-комунального господарства) *та, відповідно, систему соціальних послуг регіонів*, куди переїхала лівова частка вимушених мігрантів. Ризик зростання напруженості обумовлений значною мірою особливостями структури внутрішньо переміщених осіб, основу яких складають діти, літні люди, безробітні працездатні особи або особи, котрі навчаються. Так, згідно з даними МОМ (станом на 3 травня 2022 р.), 7 % домогосподарств вимушених переселенців мають дітей до 1 року і 22 % – дітей віком 1-5 років, 52 % – прибули з дітьми віком 5-17 років, у 9 % домогосподарств є вагітні жінки або ті, хто здійснює грудне вигодовування, у 55 % домогосподарств є літні люди непрацездатного віку, у 31 % – особи з хронічними захворюваннями, у 23 % – неповносправні люди [238].

Важливо зазначити, що показники щодо обсягу, структури і географії вимушеної міграції та відповідно рівня навантаження на приймаючі регіони дуже динамічні, оскільки частина переселенців виїжджають за кордон – найчастіше через західні кордони України, певний відсоток переїжджає в інші області або повертається на територію попереднього проживання (походження), інші працевлаштовуються і переходять в категорію економічно активного ресурсу.

Наслідки війни стали найбільш відчутними у соціально-гуманітарній сфері включно з внутрішньо регіональними ринками праці. Відносно областей Карпатського регіону України, то до ключових негативних наслідків війни можна віднести:

- *скорочення попиту на працю та різке скорочення чисельності вакансій на ринку праці.* Так, у квітні 2022 р. відкритих вакансій було у 20 разів менше, ніж у довоєнний період [239]. Відкриваються вакансії переважно на заміну співробітників, які виїхали, або підприємства після релокації шукають працівників на новому місці. При цьому у березні наймали співробітників лише 18,7% компаній;

- *зниження рівня захищеності інтересів працівників та якості соціально-трудова відносин як таких.* За даними опитування, проведеного експертно-аналітичним центром кадрового порталу grc.ua, чверті опитаних не виплатили заробітну плату; звільнили або скоротили працівників у 16,5%

²³⁸ Ukraine – IDP figures: General Population Survey (3 May 2022). International Organization for Migration. URL: https://displacement.iom.int/sites/default/files/public/reports/IOM_Gen%20Pop%20Report_R4_UKR_final.pdf

²³⁹ Ринок праці в умовах війни: хто постраждав найбільше та кого шукають роботодавці в Україні. URL : <https://delo.ua/uk/society/rinok-praci-v-umovax-viini-xto-postrazdav-naibilse-ta-kogo-sukayut-robotodavci-v-ukrayini-396670/>.

суб'єктів господарювання; біля 10,0 % працівників відправили у відпустку за власним коштом; чверть опитаних, якщо й працює, то отримує неповну виплату заробітної плати; більшості респондентам скоротили заробітну плату більше ніж на 30% [51];

- зростання обсягів внутрішньо переміщених осіб, які втратили роботу, що привело до погіршення структурних характеристик внутрішніх ринків праці областей регіону, які й до того характеризувалися обмеженою кількістю робочих місць (з-поміж західних областей це в тому числі стосується Закарпатської, Чернівецької, Івано-Франківської, а також віддалених і гірських районів Львівщини). Середній відсоток працевлаштування ВПО на Львівщині та на Закарпатті становить лише біля 11-12 % [240];

- послаблення кадрового ресурсу суб'єктів господарювання та виникнення дефіциту окремих фахівців, зокрема в сферах торгівлі, логістики, фармацевтики [241]. Найбільше постраждали від війни сфера послуг (салони краси, спортивні клуби, кафе, ресторани, готелі тощо), наука та освіта, юристи, автомобільний бізнес, домашній персонал, спеціалісти сфери безпеки, а також фахівці з інсталяції та сервісу;

- зростання масштабів та темпів міграції бізнесу зі західних областей України за кордон. Вже на сьогодні у низці країн ЄС істотно спрощено умови працевлаштування та перереєстрації бізнесу, зокрема у Польщі впроваджено ініціативи з пільг відносно легалізації проживання (до 18 місяців включно з доступом до системи охорони здоров'я і безкоштовним навчанням дітей) та працевлаштування (лише на підставі повідомлення з реєстрацією у Бюро праці та з отриманням фахової професійної підготовки і консультацій)²⁴².

З іншого боку, області західного регіону України під час війни отримали й низку можливостей у ситуації, що склалася й продовжує розвиватися, відносно подальшого функціонування та розвитку внутрішніх ринків праці. Передовсім йдеться про: активну міграцію до західних регіонів країни ІТ-фахівців, збільшення чисельності ІТ-кластерів, перетворення міст Львова, Ужгорода, Івано-Франківська на потужні інформаційно-технологічні хаби; переїзд до західних регіонів України фахівців високого рівня кваліфікації та дефіцитних кадрів (технологи, менеджери середньо і вищої ланок, фахівці зі закупівель, аналітики, які мають досвід роботи на великих підприємствах)²⁴³; активізація діяльності владних структур, а також суб'єктів інфраструктури ринку праці відносно забезпечення зайнятостю внутрішньо переміщених осіб.

Позитивно, що як на рівні центральних, так і регіональних та місцевих органів влади вже зараз в умовах війни вжито низку актуальних заходів, орієнтованих на стабілізацію ситуації на внутрішньому ринку праці України та

²⁴⁰ Найбільше переселенців працевлаштовано у Львові. URL : <https://lviv.dcz.gov.ua/novyna/naybilshe-pereselenciv-pracevlashtovano-u-lvovi>.

²⁴¹ Вакансії для переселенців: кого шукають роботодавці у Львові. URL : <https://www.epravda.com.ua/news/2022/04/6/685310/>.

²⁴² Релокація бізнесу з України до Польщі. URL : <https://www.crowe.com/ua/crowemikhailenko/news/relocation-of-business-from-ukraine-to-poland>.

²⁴³ На захід України з «гарячих» міст переїхали дефіцитні фахівці. Як це використовує місцевий бізнес. URL : <https://forbes.ua/inside/na-zakhid-ukraini-z-garyachikh-mist-pereikhali-defitsitni-fakhivtsi-yak-tse-vikoristovue-mistseviy-biznes-07042022-5322>.

Карпатського регіону зокрема. Йдеться про прийняття закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану»²⁴⁴, а також Верховною Радою України прийнято у першому читанні законопроект про внесення змін до деяких законів України щодо оптимізації трудових відносин (реєстр. № 7251). Обидва законодавчі акти спрямовані на посилення захищеності прав працівників, зокрема у сферах:

(1) колективно-договірного регулювання зайнятості. Передбачається:

- можливість укладення колективного договору фізичною особою, яка використовує найману працю (на сьогодні - лише у юридичних особах);

- обов'язок роботодавця ознайомлювати працівників з текстом колективного договору;

- поширення дії галузевої угоди на усіх роботодавців відповідної галузі;

2) недопущення дискримінації у сфері трудових правовідносин:

- визначено, що не вважається дискримінацією у сфері праці та що є необґрунтованою відмовою у прийнятті на роботу;

- врегульовано окремі питання щодо недопущення дискримінації в оголошеннях з працевлаштування;

3) щодо масових звільнень: уточнено положення законодавства у частині визначення ознак того, що є масовим вивільненням працівників з ініціативи роботодавця та як роботодавець здійснює повідомлення про масове вивільнення; порядку проведення роботодавцем консультацій з профспілковими представниками перед масовими звільненнями працівників²⁴⁵.

Ухвалення закону, як очікується, сприятиме приведенню вітчизняного законодавства у відповідність до законодавства ЄС, практики Міжнародної організації праці та матиме позитивний вплив на ринкове середовище. Своєю чергою, Кабінетом Міністрів України прийнято постанови: «Деякі питання оплати праці працівників державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, що фінансуються або дотуються з бюджету, в умовах воєнного стану» від 07.03.2022 р. № 221; «Деякі питання реєстрації, перереєстрації безробітних та ведення обліку осіб, які шукають роботу, нарахування та виплати допомоги по безробіттю на період дії воєнного стану» від 19.03.2022 р. № 334; «Про затвердження Порядку надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні» від 20.03.2022 р. № 331, що сприяє забезпеченню роботою максимальної кількості громадян у регіонах, де немає активних бойових дій, створенню нових секторальних і географічних векторів працевлаштування в Україні.

На регіональному рівня також реалізовано низку заходів зі стабілізації внутрішньо регіональних ринків праці, як от – запущено телеграм-канал Львівської обласної служби зайнятості, месенджер та профілі у соціальних

²⁴⁴ Верховна Рада України. Закон. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану від 15.03.2022 р. № 2136-IX.

²⁴⁵ Верховна Рада України прийняла за основу законопроект щодо оптимізації трудових відносин. URL : <https://buhgalter.com.ua/news/kadrova-sprava/verhovna-rada-ukrayini-priynyala-za-osnovu-zakonoprojekt-shchodo/>

мережах, де можна отримати консультації з питань роботи обласної служби зайнятості, можливостей працевлаштування, реєстрації клієнтів та отримання статусу безробітного, ознайомитись з актуальною інформацією про наявність вільних робочих місць і вакантних посад у регіоні.

Регулювання та стабілізація ринку праці, беззаперечно, мають свою специфіку в умовах конфліктів і нестабільності. Як можливості економіки, так і рівень її економічної безпеки, включно з нівелюванням ризиків і загроз збереження структурних елементів (з-поміж яких ринок праці та пов'язані з ним процеси) послаблюються за умови, якщо у державі має місце збройний конфлікт, а також залишаються проблеми корумпованості, інших гібридних деформацій і загроз.

Воєнні конфлікти мають особливо критичні наслідки для ринку праці, адже вводять і ринок праці, і економіку країни на загальний стан шоку, глибокої політико-економічної нестабільності. Якщо кризи мають здебільшого дискретний характер впливу, то війни завдають максимально глибоких негативних наслідків довгострокового характеру, як от втрата вагової частки людського ресурсу, у т. ч. працездатного віку, докорінна зміна системно-структурних характеристик ринку праці, поширення його регіональних дисбалансів і диспропорцій, високий рівень складності проблеми відновлення через зменшення чисельності діючих суб'єктів господарювання, втрату доходів населення та фінансового ресурсу представників бізнесу, що призводить до закономірного звуження в разі внутрішнього ринку, скорочення платоспроможного попиту на товари і послуги та, відповідно, ділової активності. За таких ситуацій спрацьовує й ефект мультиплікатора, коли починають активізуватися й інші деструктивні чинники, які заганняють і ринок праці і економічну систему на загальний стан критичної депресії. При цьому держава не має внутрішнього ресурсу, який міг би бути скерованим на стимулювання внутрішнього попиту і є безпосередньо залежною від зовнішньої фінансової, технічної, технологічної й іншої підтримки.

Відтак, оперативні заходи держави мають спрямовуватися в першу чергу на нівелювання викликів і загроз втрати доходів і зайнятості біженців, вимушено переміщених осіб, мігрантів, а також осіб, які постраждали від воєнних дій. При цьому необхідна максимальна лібералізація економічних відносин та стимулювання збереження і розвитку бізнесу, особливо малого і середнього, за жорсткого контролю та регламентування найму і звільнення працівників, збереження їх соціально-трудова гарантій. Заходи середньострокового характеру передбачають адаптацію трудового ресурсу, підготовку і перепідготовку кадрів для тих видів діяльності, які найбільш затребувані у період повоєнного відновлення економіки; завдання стратегічного характеру зводяться до інвестицій у пріоритетні галузі економіки, високотехнологічні виробництва, розширення експортного потенціалу.

Інструменти та заходи економічного характеру важливо передусім спрямувати на: використання потенціалу бізнесу, який релокалізується на території західних областей країни, в якості додаткової пропозиції нових робочих місць; відкриття нових індустріальних парків з метою алокації нових

бізнесів (головно суб'єктів реального сектора економіки), що забезпечить створення нових робочих місць, зростання попиту на працю; активізацію діяльності центрів підтримки підприємництва, а також консалтингових структур (за бюджетно-грантової підтримки) у напрямі підтримки підприємницьких ініціатив внутрішньо переміщених осіб.

Засоби фахово-професійного спрямування передбачають: забезпечення зростання мобільності робочої сили, що сприятиме покращенню адаптивності внутрішньо переміщених осіб та інших категорій населення до змін на ринку праці; навчання (у т. ч. зі залученням для виконання цих цілей волонтерів) найбільш конкурентним професіям переміщених у західні області країни осіб аби забезпечити вищий рівень їх зайнятості, асиміляції на території перебування, зниження рівня навантаження на соціальну інфраструктуру та систему соціальних послуг; здійснення заходів, орієнтованих на підтримку ЗВО та ЗПТО, які забезпечують підготовку фахівців, потреба на які зростає у повоєнний час.

Інструментарій подолання міграційно-трудоових викликів доцільно головню спрямувати на активізацію механізмів реверсної трудової міграції, а також релокації бізнесу з-за кордону, якіснішої асиміляції внутрішньо переміщених осіб, раціонального та ефективного використання їх потенціалу за рахунок надання житла на території сільських поселень, в малих містах. Реалізація визначених ініціатив потребує прийняття та реалізації комплексної Регіональної програми стабілізації та розвитку ринку праці області зі заходами проактивної політики спрямованої на збереження і захист людського потенціалу, конвергенцію систем соціальної безпеки та безпеки ринку праці з провідними міжнародними практиками, модернізацію ринку праці, зайнятості та доходів населення, системний розвиток недержавної інфраструктури ринку праці і колективно-договірного регулювання соціально-трудоових відносин.

Трансформація моделі економічного та просторового розвитку має враховувати, з одного боку, існуючий та перспективний стани розвитку ринку праці з позиції формування необхідного ресурсного забезпечення, якості праці та ефективності виробництва, а, з іншого, – напрямі та засоби модернізації ринку праці у руслі форми здатної підтримати реалізацію обраного стратегічного вектора зростання країни і її економіки за одночасного нівелювання очікуваних і пов'язаних з цими процесами ризиків і загроз.

РОЗДІЛ 4. ПРІОРИТЕТИ ТА МЕХАНІЗМИ ПРОАКТИВНОЇ ПОЛІТИКИ ЗНИЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВРАЗЛИВОСТІ НАСЕЛЕННЯ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

4.1. Концепційні положення проактивної політики попередження соціальної вразливості населення

Реалізація проактивної політики в сфері регулювання соціальної вразливості залежить від ситуації у регіонах активних бойових дій та атак з повітряного простору, від яких потерпають усі регіони України, в тому числі Карпатський.

Різні сценарії пріоритезують загальний концепт проактивної політики в сфері регулювання соціальної вразливості населення:

1. У випадку переходу війни у затяжну фазу – реалізація проактивної політики *подолання загроз, що поглиблюють соціальну вразливість населення*. Загрози – це кризові явища і процеси в гострому стані впливу, наслідки яких можуть бути катастрофічними, тобто призвести до безповоротних людських, економічних, інфраструктурних, врешті – територіальних втрат.

2. У випадку деокупації частини територій України зі збереженням бойових дій на інших територіях – реалізація проактивної політики *реагування на виклики, що можуть знижувати/підвищувати соціальну вразливість населення*. У даному випадку в політиці мають превалювати заходи стабілізації ситуації, вчасного виявлення та реакцій на виклики для того, щоб нівелювати їхні негативні наслідки або трансформувати у позитивні ефекти.

3. У випадку призупинення активних бойових дій на більшій території України та збереження невизначеності тимчасово окупованих територій в умовах «перемир'я» – реалізація проактивної політики *зниження соціальної вразливості населення*. У політиці має зростати вагомість заходів підвищення стійкості та резильєнтності соціально-економічних систем у тилкових регіонах для їхньої перспективної спроможності компенсації втрат регіонів бойових дій.

4. У випадку завершення війни та повної деокупації регіонів України – реалізація проактивної політики *попередження соціальної вразливості населення*. Така політика має базуватись на підтримці стійкості й резильєнтності соціально-економічних систем, всебічних заходах національної безпеки у турбулентному глобальному просторі.

У кожному випадку важливо зберігати концепт проактивної політики, заходи якої враховують різні сценарії розвитку та деталізують шлях досягнення довгострокових цілей.

Також за різних сценаріїв для України зберігатиметься загроза зовнішньої

агресії. Увесь подальший вектор розвитку України має здійснюватись з врахуванням тяглості російської агресії.

Проблема поглиблення соціальної вразливості населення, а також реалізації її загроз системна і комплексна, має високий ступінь суспільної значимості, адже безпосередньо позначається на якості життя, демотивує до проживання на відповідній території, реалізації економічного потенціалу. Відтак, соціальна вразливість не тільки характеристика активізації соціальних ризиків та поширення таких форм уразливості, як бідність, соціальне відторгнення, дискримінація і т. п., а також передумова та наслідок розвитку процесів депресивності міст і територій. Звідси потреба в прискіпливій увазі до недопущення проявів соціальної вразливості у вигляді «переходу» критичних меж ключових індикаторів – характеристик соціальної стійкості й стабільності.

З іншого боку, виведення цієї проблеми в ранг стратегічно-пріоритетних, таких, що потребують фокусування в межах окремого вектору державної та її регіональної політики обумовлюється її підняттям і системі глобального менеджменту суспільного поступу. Йдеться про загострення проблем погіршення соціально-економічних умов, посилення розшарування населення за рівнем життя, соціальної ексклюзії, яке обумовило привернення уваги до проблематики соціальної вразливості на рівні Глобальних цілей сталого розвитку на період до 2030 року ООН. При тому, Україна належить до країн із вкрай високою соціальною вразливістю та економічною нестабільністю; відповідно до критеріїв МОП, є країною з високим рівнем бідності і великою часткою неформальної економіки.

Хоча області Карпатського регіону України не відносяться до територій бойових дій та/чи безпосередньо прилеглих до них, обов'язком держави є підтримка ВПО і недопущення гуманітарної катастрофи, наростання соціальної напруги і дестабілізації соціально-економічної ситуації приймаючих територій.

Попри об'єктивно існуючу просторову диференціацію як стану, так і проблематики формування й реалізації викликів і загроз соціальної безпеки, політика держави у сфері подолання соціальної вразливості населення має мати системний характер, формуватися та координуватися на центральному рівні управління, позаяк, мати своє логічне та проблемно-цільове і функціональне продовження на регіональному рівні, зокрема у вигляді відповідної регіональної програми подолання викликів соціальної вразливості населення в умовах війни та повоєнного відновлення, положення якої базуються на певній концепційній основі, поєднують більшість складових регіональної соціальної політики.

Власне, Карпатський регіон України, як прикордонна з ЄС територія, характеризується своєю специфікою та високою проблематикою соціальної вразливості населення з поглибленням дивергенції регіонального розвитку і відставанням від сусідніх європейських країн за ключовими соціальними та економічними параметрами, зростанням зовнішньої міграційної активності населення, посиленням соціального напруження внаслідок «вимивання» людського ресурсу (особливо учнівської і студентської молоді, висококваліфікованих працівників та робітничих кадрів), розбалансування регіональних ринків праці й інших деструктивних впливів.

Ці умови та чинники, а також наслідки повномасштабної війни формують середовище соціальної вразливості областей регіону, суттєво обмежуючи перспективи їх соціально-економічного зростання. Крім того, нижчий рівень розвитку окремих територій Карпатського регіону порівняно з промислово розвинутими територіями України, а також наявність значної частини гірських регіонів Українських Карпат з притаманними їм демографічними, економічними, екологічними та іншими проблемами детермінують різний рівень соціальної вразливості у регіоні, а відповідно – необхідність реалізації проактивної політики посилення соціальної резилентності населення, диференціації механізмів її зміцнення.

Одним з ключових аспектів формування, а в подальшому – реалізації державної політики в тій чи іншій сфері є розробка концепції державного управління, що надалі втілюється у відповідну програму заходів. Концепція слугує вихідним і основним документом, положення якої визначають сукупність поглядів, бачення і розуміння того, як має розвиватися певна сфера, зокрема соціальна система, ті чи інші процеси, події, тенденції. Власне, на засадах концепції розробляються всі подальші плани, програми і заходи державного регулювання; концепція слугує «відправною точкою», а також т. зв. «спільним знаменником» для узгодження між собою положень всіх інших нормативно-правових актів, чинників у відповідній сфері.

Важливо визнати те, що саме в царині протидії проблематиці соціальної вразливості населення порівняно великої території, якою є Карпатський регіон України, й проявляється визначальна актуальність ухвалення Програми подолання викликів соціальної вразливості населення Карпатського регіону України в умовах війни та повоєнного відновлення. Підтвердженням цього передусім є зовнішнє воєнне втручання та його критично негативні соціально-економічні наслідки для всієї країни. Відповідно, політика протидії соціальним викликам і загрозам в областях Карпатського регіону є невід’ємною компонентою загальної політики збереження людського капіталу України.

На рис. 4.1 подано базисні елементи Програми (її Концепція) подолання викликів соціальної вразливості населення Карпатського регіону України в умовах війни та повоєнної відбудови нашої країни, в головних положеннях якої чітко означені комплексність, важливість та унікальність проблеми реалізації регіональної політики протидії системним соціальним загрозам, що актуалізувалися на сучасному етапі розвитку. Таким чином, структурними компонентами Програми є (1) стан розвитку проблеми, (2) мета і завдання Програми, (3) напрями Програми, (4) фінансове забезпечення, (5) організація та контроль за виконанням заходів Програми, (6) реалізація Програми та очікувані результати.

Загальна характеристика (стан розвитку) проблеми соціальної вразливості населення областей Карпатського регіону України розкрито у розділі 2 цього Звіту. Відповідно, існуючі виклики, загрози та характеристична специфіка соціальної вразливості населення, підсилені наслідками повномасштабної війни, зокрема міграції, дестабілізації ринків праці і безробіття, бідності, навантаження на соціальну інфраструктуру, не тільки мають бути врахованими, але й, по суті,

визначати і загальний стратегічний характер, і напрями регулювання, і тактичний інструментарій регіональної соціальної політики.

Структурні елементи	Базисні положення
Вихідні умови	<ul style="list-style-type: none"> • Існуючі виклики, загрози та характеристична специфіка соціальної вразливості населення в Карпатському регіоні, підсилені наслідками повномасштабної війни, зокрема міграції, дестабілізації ринків праці і безробіття, бідності, навантаження на соціальну інфраструктуру
Мета політики	<ul style="list-style-type: none"> • Формування середовища (1) високого рівня соціальної резильєнтності, (2) самозабезпечення, соціального відтворення і розвитку суспільства, (3) стабільного функціонування та сталого поступу соціальної сфери регіону
Завдання (цільові орієнтири) Програми	<ul style="list-style-type: none"> • 1.Стабілізація ринку праці, реалізація інтелектуально-кадрового потенціалу; • 2.Підвищення рівня та якості життя населення; • 3.Високий рівень соціальної інклюзії в умовах нової структури соціуму; • 4.Досягнення демографічної стійкості; • 5.Забезпечення природно-техногенної та екологічної стабільності; • 6.Гарантування безпеки споживання
Принципи політики	<ul style="list-style-type: none"> • Плановості і постійності; системності та комплексності; справедливості; резильєнтності; рівності; стійкості; самореалізації; превентивності; орієнтованості на суспільні інтереси; пріоритетності заходів упередження; соціальної безпеки; використання переваг та реалізації потенціалу
Напрями реалізації політики	<ul style="list-style-type: none"> • Конкурентоспроможний ринок праці та зростання економічної активності; • подолання бідності; • становлення системи збалансованої і якісної соціальної інфраструктури; • сталий розвиток гірських і сільських територій; • інтеграція ВПО та релокованого бізнесу; • демографічний розвиток; • збереження екосистеми; • відповідальне споживання та виробництво
Євроінтеграційний вектор	<ul style="list-style-type: none"> • Конвергенція соціальних систем та ринків, стратегій та методів регулювання, інституційного забезпечення, засад модернізації соціальної інфраструктури, досягнення сталого розвитку і безпеки; формування площадок комунікації й співпраці; залучення підтримки та допомоги
Фінансово-ресурсне та організаційно-управлінське забезпечення	<ul style="list-style-type: none"> • Обласні, державний та місцеві бюджети; ресурси міжнародної технічної допомоги, суб'єктів господарювання; цільові фонди розвитку; альтернативні фінансові інструменти; громадська підтримка; • Обласні військові (державні) адміністрації, координаційні структури
Форми контролю	<ul style="list-style-type: none"> • Моніторинг індикаторів реалізації Програми та оцінка результатів; • внутрішній фінансовий контроль; • звітування та громадське обговорення

Рис. 4.1. Структура Програми подолання викликів соціальної вразливості населення Карпатського регіону України в умовах війни та повоєнного відновлення
Джерело: авторська розробка

У відповідності до наведеного підходу є підстави визначити в якості мети державної політики формування середовища (1) високого рівня соціальної резильєнтності, (2) самозабезпечення, соціального відтворення і розвитку суспільства, (3) стабільного функціонування та сталого поступу соціальної сфери регіону. Саме підхід у вигляді «формування середовища» відповідає характеру проактивного регулювання, яке не орієнтоване на відшкодування наслідків, які вже настали, (іншими словами – політика пасивного відшкодування втрат), а на випередження задля створення таких умов, за яких існує відповідна мотивація до раціональної поведінки і, відповідно, забезпечення цілісності й резильєнтності соціальної системи регіону, яка налаштована на упередження реалізації викликів, ризиків і загроз безпеці як людині, так і суспільству. Відтак, критеріальними орієнтирами середовища стають соціальна резильєнтність (здатність системи протидіяти загрозам соціальної безпеки), самозабезпеченість, а також стабільне якісне і ефективне функціонування, сталий поступ соціально-економічної системи регіону.

Системний характер мети регіональної політики закономірно визначає і потребує розлогого спектру напрямів, за якими буде вестися відповідна робота. Їх ідентифікація, своєю чергою, має опиратися на розуміння форм прояву соціальної вразливості та чинників соціальної вразливості, а також внутрішньо особистісних очікувань, з іншого боку. Відтак, в процесі формування та реалізації державної політики в аналізованій сфері важливо вирішити завдання ідентифікації й дослідження груп населення, яке має (за певними якісними характеристиками, інтегральним індексом або частковими критеріями соціальної вразливості) нижчий (ніж певний мінімально допустимий) рівень соціальної забезпеченості (захищеності, розвитку тощо). При тому, закономірно існують два вектори (критеріальні групи) соціальної вразливості, як от – соціально-демографічний – ідентифікація груп населення з високим рівнем соціальної вразливості (вікові, гендерні, валеологічні та ін. групи; різні типи інклюзії) включно з виявленням їх проблем, причин розвитку, ризиків та загроз, обґрунтуванням пропозицій з покращення умов, забезпечення соціального захисту, розвитку інфраструктури тощо та соціально-економічний – дослідження рівня і проблематики соціальної вразливості у просторовому аспекті (міські/сільські поселення, громади, великі/малі міста, поселення/території зі специфічними умовами (природні, екологічні тощо)).

Суто внутрішньо особистісні аспекти соціальної вразливості населення регіону криються у таких компонентах якості життя, як якість особистого життя (бідність, доходи/витрати, статево-вікова структура, захворюваність, тривалість життя, забезпеченість освітою, охороною здоров'я, житлом), якість сімейного життя (шлюбність, розлучуваність, народжуваність, міграція, показники домогосподарств), якість трудового життя (зайнятість, умови праці, безробіття, соціально-трудова відносина), якість суспільного життя (соціальний захист, соціальна інфраструктура, громадянське суспільство, економічний розвиток, злочинність, навколишнє середовище).

На засадах урахування зазначеного, є підстави для визначення наступних цільових орієнтирів (завдань) Програми подолання викликів соціальної

вразливості населення Карпатського регіону України в умовах війни та повоєнного відновлення, як:

- 1) стабілізація ринку праці, реалізація інтелектуально-кадрового потенціалу;
- 2) підвищення рівня та якості життя населення;
- 3) високий рівень соціальної інклюзії в умовах нової структури соціуму;
- 4) досягнення демографічної стійкості;
- 5) забезпечення природно-техногенної та екологічної стабільності;
- 6) гарантування безпеки споживання.

В сукупності реалізація цих завдань і забезпечить формування надійної системи соціальної резильєнтності населення Карпатського регіону України, здатної протистояти складним комплексним проблемам. Більше того, саме системний характер і підхід гарантує безпечний розвиток соціальної сфери областей регіону, захищеність і стійкість від сучасних загроз соціальній безпеці.

Невід'ємним та критично важливим компонентом Програми є закріплення основоположних принципів регіональної політики у сфері протидії викликам соціальної вразливості населення. Адже принципи слугують т. зв. критеріями обрання й ухвалення рішень суб'єктами формування й реалізації політики в цій сфері. Своєю чергою, склад і характер визначених принципів орієнтований на, по-перше, упровадження практики планування політики формування середовища високого рівня соціальної резильєнтності населення, включно зі забезпеченням постійності такої роботи; по-друге, досягнення її системності і комплексності, врахування всіх життєво важливих сфер та структурно-функціональних напрямів; по-третє, проактивну політику відносно попередження загроз і недопущення їх реалізації на противагу відшкодуванню вже понесених збитків, що змушує приділяти достатню увагу моніторингу середовища, прогнозуванню та ідентифікації потенційних ризиків і загроз, а також плануванню та втіленню в життя випереджальних дій, аби не допустити небажаних сценаріїв розвитку ситуації; по-четверте, унеможливлення девіантної поведінки представників бізнесу, громадськості, суспільства на загал; по-п'яте, забезпечення конкурентоспроможності ринків праці і продуктивної зайнятості, функціонуванні, реалізації функцій та завдань соціальної системи; по-шосте, гарантування безпеки людини як стратегічного імперативу функціонування і розвитку, ключового ресурсу відтворення всіх без виключення суспільних процесів.

Натомість, на сьогодні більшість зі вказаних принципів при формуванні й реалізації державної політики не ставляться в пріоритет, що призвело до розвитку надмірних диспропорцій у соціально-економічному розвитку, а у підсумку – рівня та якості життя. Соціальна нестабільність, яка проявляється у зростанні бідності (за доходами, незадовільними житловими умовами, захворюванням, заборгованістю та залежністю від субсидій, втратою майна чи джерел для існування), безробіття, зовнішньої міграції та внутрішнього вимушеного переміщення унаслідок війни, нині пронизує та має негативні наслідки на всіх базисних рівнях відносин, що становить пряму загрозу подальшому сталому розвитку території, життєспроможності окремих категорій

населення та суспільних груп населення Карпатського регіону України.

Посилення соціальної нестабільності пригнічує суспільний розвиток, відтворення людського капіталу областей, формування середнього класу, призводить до погіршення інтелектуально-кадрового та в цілому ресурсного забезпечення, що обмежує потенціал повоєнного відновлення регіональних економік в умовах сучасних криз та глобальної нестабільності, веде до послаблення ресурсної спроможності та її неузгодженості з пріоритетами та завданнями соціальної політики захищеності і стабільності.

З боку практичної реалізації Програми подолання викликів соціальної вразливості населення Карпатського регіону України ключовим її елементом є напрями, за якими буде реалізуватися інструментарій (механізми, інструменти, засоби) політики. Логічно коли, при визначенні напрямів державного регулювання враховуються такі провідні аспекти, як системність комплексність, врахування всіх сфер та складових соціальної політики, а також їх відповідність визначеним завданням (цільовим орієнтирам) політики. Водночас, соціальна вразливість як ключовий фокус в системі соціальної політики, на разі, що на рівні центральних, що регіональних органів влади не визначений і системно не реалізується.

Напряма «Конкурентоспроможний ринок праці та зростання економічної активності».

Вагоме місце в системі регіональної соціальної політики займає якість трудового життя як окрема підсистема задоволення цілого спектру соціально-трудова потреба громадян в частині зайнятості, створення суспільних благ та послуг, саморозвитку і формування особистості, збільшення доходів, соціалізації і т. п. Однак, за теперішньої ситуації, у т. ч. через об'єктивні обставини негативних наслідків війни, ринок праці та сфера зайнятості в областях Карпатського регіону України функціонують не достатньо ефективно (посилення деструктивних змін у сфері зайнятості та дисбалансу ринків праці, скорочення робочих місць, зростання безробіття та відсутність роботи для ВПО, зниження рівня соціальної захищеності працівників (низький рівень оплати праці, поширення тіньових схем зайнятості), прекарізація, невідповідність обсягів і напрямів професійного навчання потребам ринку, недостатня якість професійної підготовки фахівців, неналежний рівень розвитку ринку праці та посилення структурних диспропорцій сфери зайнятості у сільській місцевості, відсутність інституційно-організаційного забезпечення функціонування нестандартної і віртуальної зайнятості), що слугує як безпосереднім чинником погіршення якості життя, так і призводить до активізації цілого комплексу інших детермінант дестабілізації соціальної, а через неї економічної й інших сфер регіону.

Західні, зокрема прикордонні, області України завжди вирізнялися вищою інтенсивністю міграційних процесів, що є одним із вирішальних факторів формування згаданих дисбалансів. Значний розрив спостерігається у забезпеченні робітничими кадрами, а потреби на регіональних ринках праці не відповідають наявній пропозиції робочої сили.

Існуючі умови, які підсилюються негативними наслідками війни

(зростання чисельності біженців та активізація зовнішньої трудової міграції населення, особливо молоді, інтелектуальних кадрів, високоспеціалізованих фахівців тощо), потребують критичної зміни підходу до формування й реалізації політики становлення конкурентоспроможного ринку праці та зростання економічної активності населення областей регіону.

Інструменти регіональної політики у визначеному контексті стосуються зокрема розвитку ринку новітніх форм зайнятості, а також стимулювання ініціативності населення до створення суб'єктів малого та середнього підприємництва, забезпечення організаційно-економічних і нормативно-правових передумов розвитку молодіжного бізнесу.

Інструментами удосконалення регіональної політики зайнятості мають стати:

- формування ринку (та нових доступних конкурентоспроможних робочих місць) віртуальної, креативної і неформальної зайнятості;
- підвищення конкурентоспроможності сфери нестандартної зайнятості;
- удосконалення системи зайнятості та створення конкурентоспроможних робочих місць у базових видах економічної діяльності;
- створення сприятливих умов для поживлення малого та середнього підприємництва передусім у галузях зеленої економіки, туризмі, сільському та фермерському господарстві;
- реалізація технологічної модернізації регіональних економік, створення науково-виробничих кластерів і R&D-центрів, мостових організацій, центрів трансферу інновацій;
- підвищення рівня комерціалізації наукових розробок, трансфер інновацій, розвиток високотехнологічних галузей економіки областей Карпатського регіону.

З метою стимулювання ділової активності населення, у т. ч. в цілях зниження рівня його міграційних аспірацій, а також послаблення викликів і загроз безробіття, зниження рівня доходів та бідності, необхідно реалізувати заходи орієнтовані на розвиток сектору мікро- та малого бізнесу засобами:

- створення консультативних центрів щодо створення бізнес-одиниць;
- реалізації програм покращання доступності фінансово-кредитних ресурсів для суб'єктів бізнесу;
- створення міських венчурних фондів
- розвитку інклюзивного, соціального й академічного підприємництва;
- забезпечення розвитку високотехнологічних і наукомістких виробництв).

Напрямок «Становлення системи збалансованої і якісної соціальної інфраструктури».

Соціальна резильєнтність населення охоплює різні аспекти соціально-економічного розвитку регіону та забезпечення населення соціальними й іншими послугами, з поміж яких провідне значення мають доступність і якість функціонування системи охорони здоров'я, якісна освіта, розвинене житлово-комунальне господарство, ефективно функціонуючий транспорт і зв'язок, об'єкти торгівлі та надання споживчих послуг, розвиток культури і побутового обслуговування населення. Відповідно, розвиток соціальної інфраструктури та

ефективне функціонування її елементів має визначний вплив на соціальну стабільність та послаблення ймовірності посилення викликів і загроз соціальної вразливості.

В частині вдосконалення медичної інфраструктури проактивна регіональна політика передбачає становлення резистентної системи охорони здоров'я. Йдеться про її функціонування на засадах принципів сучасності й ефективності, своєчасності й оперативності, здатності швидко адаптуватися відносно протидії новим захворюванням, у т. ч. в умовах активізації пандемій, іншої глобальної нестабільності, загроз техногенного характеру. У європейській практиці такий підхід набув поширення у вигляді когнітивних технологій мереж управління здоров'ям, в основі яких – платформи цифрової комунікації, де сходиться й опрацьовується інформація зі застосуванням технологій Big Data, штучного інтелекту, приймаються персоніфіковані рішення відносно симптоматики, діагнозу та методів лікування і такі методи вже мають радикальний якісно позитивний вплив на способи взаємодії людей з елементами системи охорони здоров'я, технологіями в галузі автоматизації, машинного навчання та інформаційних зв'язків і комунікацій, підміняючи собою перший етап технологічного процесу лікування хворих, особливо на захворювання серця, гіпертензії, інсульту, ожиріння, раку, діабету тощо, забезпечуючи суттєве зниження смертності, а також посилення резилентності й ефективності регіональних систем охорони здоров'я в умовах сучасних пандемій та глобальної нестабільності.

Відповідно, необхідно активізувати заходи організаційного і інвестиційно-економічного характеру, спрямовані на реалізацію інформаційно-технологічних стартапів у сфері медицини та охорони здоров'я, кінцевим продуктом яких стануть нові інноваційні системи створення та розвитку когнітивних мереж управління здоров'ям населення областей Карпатського регіону України.

Напрям «Сталий розвиток гірських і сільських територій».

Населення гірських та сільських (зокрема віддалених) територій в силу об'єктивно складніших умов для розвитку й функціонування загальної та соціальної інфраструктури, нижчої ділової активності, ймовірності стихійних лих і т. п. має додаткові виклики, що позначаються на послабленні його соціальної вразливості. Карпатський регіон України географічно представлений територією українських Карпат, Закарпаттям та Прикарпаттям, його області мають свої особливості у формуванні соціальної інфраструктури. Передусім це розташування значної частини населених пунктів на гірській території. Тому специфікою розвитку соціальної інфраструктури тут є віддаленість частини населених пунктів від адміністративних й економічних центрів, проблеми доступності до низки послуг соціального і економічного характеру для комфортної життєдіяльності. Особливості розвитку соціальної інфраструктури Карпатського регіону та їх вплив на якість життя населення безпосередньо залежать також від клімату, зокрема погодних умов та природних явищ.

Модернізація соціальної інфраструктури гірських та сільських територій областей Карпатського регіону України потребує реалізації інструментів регіональної політики за напрямками:

- покращення доступу населення гірських та віддалених територій до соціальної інфраструктури;
- ефективне використання оздоровчо-рекреаційного потенціалу українських Карпат;
- розвиток транскордонного співробітництва у сфері покращення соціальної інфраструктури та захисту довкілля;
- модернізація системи освітніх послуг регіону; перехід до smart-орієнтованого розвитку житлово-комунального господарства;
- покращення транзитного потенціалу територій Карпатського регіону;
- збереження та покращення культурного середовища.

Політика у руслі покращення доступу населення гірських та віддалених територій до соціальної інфраструктури передбачає реалізацію комплексу пов'язаних між собою заходів спрямованих на створення нових елементів інфраструктури, а також наближення існуючих в регіоні до населення, яке проживає на віддалених територіях і об'єктивно позбавлене можливостей користування всіма необхідними елементами соціального забезпечення.

Завдяки створенню та відновленню об'єктів соціальної інфраструктури у відділених населених пунктах українських Карпат у відповідності до стандартів сусідніх країн ЄС передбачається забезпечення належного доступу до отримання якісних європейського зразка соціальних послуг шляхом розширення, модернізації мережі та створення нових об'єктів соціальної інфраструктури.

Напрямок «Інтеграція ВПО та релокованого бізнесу».

З початку активної фази воєнних дій західні області України, зокрема Карпатського регіону, прийняли велику чисельність ВПО, значна частина яких оселилася в громадах. Велика кількість ВПО породжує низку проблем, зокрема низького рівня їх соціальної захищеності, фінансової вразливості, пошуку місця тимчасового перебування та істотного навантаження на соціальну інфраструктуру й економіку громад тощо. Відповідно, невирішення цих та інших проблем активізує загрози підвищення соціальної напруги та загостреної реакції на соціально-економічну неоднорідність суспільства, зниження якості послуг соціальної інфраструктури, особливо для постійного населення, поглиблення «розколу» суспільства.

З іншого боку, ВПО слід розцінювати як актив, додатковий потенційний ресурс соціально-економічного розвитку місцевих громад, ефективне використання якого мінімізує соціально-економічні виклики та одночасно гарантує позитивні ефекти, для забезпечення яких слід реалізувати ефективну регіональну політику, орієнтовану на:

- забезпечення зайнятості та самозабезпеченості ВПО;
- залучення фінансових і поведінкових активів ВПО у розвиток економіки та інфраструктури;
- реалізацію місцевих програм стимулювання бізнесу;
- організацію курсів навчання, підвищення кваліфікації, семінарів для ВПО;
- системне залучення ВПО до громадських проєктів, заходів у межах волонтерського руху;

- реалізацію транскордонних програм щодо фінансування бізнес- і соціальних проєктів ВПО.

Потрясіння внаслідок війни з РФ сповільнили не тільки розвиток, але призвели до соціально-економічного регресу багатьох регіонів, що стало справжнім екзистенційним викликом сьогодення. Збереження і ефективна реалізація потенціалу підприємницького сектору, капіталізація факторів виробництва є ключовими економічними чинниками відновлення соціально-економічного розвитку, забезпечення економічної стійкості регіонів і окремих територій країни. Умовою економічного поступу сьогодення є ефективна міграція (релокація, переміщення) бізнесу та його виробничого обладнання, устаткування, інших потужностей підприємств у більш безпечні, зокрема області Карпатського регіону України. Релокація елементів господарської системи країни слугує інструментом збереження ділової активності, креативності, акумулювання і комерціалізації нових технологій (інновацій), є фактором виробництва.

Інструменти підтримки та нівелювання загроз зниження ділової активності бізнесу в Україні і релокації підприємств до областей Карпатського регіону України в умовах війни та після її завершення варто виокремити за напрямками:

- імплементація мобілізаційно-партнерської моделі ведення бізнесу, згідно якої бізнес-одиниці стають партнерами держави у процесі забезпечення потреб населення одночасно зі збільшенням мобільності бізнес-процесів і адаптивності організаційно-підприємницьких структур;

- фінансово-організаційна допомога експортно-орієнтованим бізнесам, основним завданням яких в умовах війни є збільшення обсягів експорту задля зростання валютних надходжень. Серед заходів у цьому напрямі варто виділити: відновлення транспортної та логістичної інфраструктури (дороги, склади, пункти оформлення товару); створення резервних маршрутів, зокрема з переорієнтацією частини товаропотоків із моря на сушу;

- проведення активної роботи на предмет отримання фінансової допомоги з боку міжнародних інституцій; надання дозволу закордонним юридичним та фізичним особам інвестувати у воєнні облігації;

- максимальна цифровізація бізнес-процесів та залучення електронних сервісів, розширення функцій «Дія» у проєкції податкових ініціатив;

- посилення двосторонньої співпраці з країнами ЄС у частині тимчасового спрощення митних та дозвільних процедур.

Для релокованого бізнесу варто реалізувати заходи щодо організаційно-інституційного, фінансового та інформаційного забезпечення адаптації і розвитку підприємств. Це:

- спрощення процедури отримання бюджетної підтримки релокованого бізнесу, зокрема запровадити єдине вікно отримання бюджетної допомоги релокованим підприємствам, яка буде фінансуватися за рахунок розміщення державних цільових військових облігацій чи спеціального фонду міжнародної допомоги на відновлення країни;

- розширення форм державного (регіонального, місцевого) замовлення на товари та послуги релокованих підприємств без складних довгострокових

контрактів;

- надання різних форм і видів допомоги релокованим підприємствам: безповоротної фінансової допомоги виробничим підприємствам з місцевих бюджетів за умови створення нових робочих місць; ваучерної підтримки мікро- та малому бізнесу; фінансування витрат на закупівлю обладнання для легкої, харчової і машинобудівної промисловості;

- зменшення вартості або відтермінування оплати за оренду складських приміщень для релокованого бізнесу;

- створення промислових кластерів у регіоні, що дозволить підвищити економічну ефективність виробництва, продуктивність праці та рентабельність, полегшить доступ виробничих підприємств до висококваліфікованої робочої сили, послуг фінансово-кредитних і торговельних організацій, інфраструктурних і науково-освітніх ресурсів;

- надання податкових канікул для підприємств важкої, радіотехнічної та електронної промисловості, машинобудування (залізничне, авіаційне). Така ініціатива дозволить посилити промисловий потенціал регіону, ефективно капіталізувати фактори виробництва і забезпечити високу конкурентоспроможність регіону. Активна релокація промислових підприємств до областей на Заході України через декілька років дозволить трансформувати географію промислового потенціалу країни.

Напрямок «Демографічний розвиток» (його пріоритети та заходи розкрито у п.р. 3.4 цього дослідження).

Напрямок «Збереження екосистеми».

Ключове завдання регіональної політики у сфері збереження екосистеми є повноцінне узгодження та посилення дії екологічних й соціальних чинників забезпечення і соціо-еколого-економічного розвитку регіону, збереження біологічного різноманіття та мінімізація ризиків соціальної вразливості населення в частині інтенсивного, часто нераціонального використання природних ресурсів, антропогенного впливу на навколишнє природне середовище, підвищення добробуту людей та забезпечення соціальної справедливості за одночасного покращення ситуації зі зайнятістю й доходами місцевого населення, розвитком приватного екологічно чистого і соціально відповідального бізнесу.

З огляду на специфіку Карпатського регіону України політика в цьому керунку має вестися за двома напрямками: (1) збільшення частки зеленої регіональної економіки, (2) реалізація природоохоронних заходів.

Під час реалізації комплексу заходів з розвитку галузей зеленої економіки важливо досягти завдань мінімізації та розподілу навантаження на природні екосистеми, захисту, збереження та відновлення навколишнього природного середовища, сталого використання екосистемних послуг, запровадження обліку ресурсів екосистем задля планування процесів подальшого сталого розвитку територій регіону, формування екологічної культури населення та дбайливого ставлення до біологічних видів. Напрямами реалізації заходів підпрограми розвитку галузей зеленої економіки мають стати: зелена енергетика; зелене сільське господарство, а також міжгалузеві кластери; зелена промисловість;

екологічно чистий транспорт; стійкий туризм; управління комунальними відходами.

Інструментами регіональної політики реалізації заходів у керунку забезпечення чистого та безпечного життєвого простору населення Карпатського регіону України мають стати:

- стимулювання будівництва (квартирні помешкання), виробництва (автономні житлові будинки) та придбання на території регіону смарт-, екологічно чистого, безпечного житла з автономним ресурсним забезпеченням та максимальною енергоефективністю за рахунок співставлення використання енергії зі заповненістю простору, «приспосовання» споживання електроенергії до її дефіциту в режимі реального часу тощо;

- досягнення освітньої інклюзії – формування середовища доступності кожної людини не залежно від місця проживання, інших ознак, до системи освітніх послуг за допомогою використання засобів цифрових технологій з метою вироблення м'яких навичок задля максимальної адаптації до умов сучасного ринкового середовища засобами цифровізації освіти, адаптивного навчання та консультування, персоналізації та запровадження безперервності освіти й навчання;

- запровадження конкурентного ринку електричної енергії, реалізація пілотних проектів Smart Grid («розумних мереж»), які містять різноманітні оперативні та енергоощадні заходи, включаючи розумні лічильники, розумних споживачів, поновлювані джерела енергії та ресурси забезпечення енергоефективності;

- розвиток смартсистем гарантування громадської безпеки у життєвому просторі людини шляхом фінансово-бюджетної підтримки проектів з розвитку у населених пунктах регіону цифрових технологій безпеки, на кшталт, розумного вуличного освітлення, дронів для оцінювання ризиків й небезпек, Big Data запобігання злочинності, технологій сканування обличчя та номерних знаків, аварійних та акустичних датчиків ідентифікації аварійних та/чи небезпечних ситуацій, їх фіксування, поінформування тощо;

- поширення та вдосконалення технологій розумної мобільності населення (дорожнього руху громадського й приватного транспорту, швидкості й безпеки руху, усунення заторів, раціонального використання та онлайн-бронювання паркувальних місць, мінімізації викидів у атмосферне повітря, впровадження зручних способів і форм оплати за використання громадського транспорту в залежності від тривалості та довжини маршруту).

Напрямок «Відповідальне споживання та виробництво».

Політика безпеки споживання як окремий напрям мінімізації ризиків і загроз соціальної вразливості та посилення соціальної стійкості в областях Карпатського регіону України таргетована на імплементацію сучасних прогресивних практик європейського підходу до сталого розвитку. Це парадигма вертикально (рівні відносин: особа – домогосподарства – суб'єкти господарювання – громади – регіони – країна) і горизонтально (стадії суспільного відтворення: виробництво – розподіл – обмін – споживання) пронизуючої субсистеми задоволення потреб у самовідтворенні (нанорівень)

головно через збереження здоров'я, надання благ суспільного характеру, як от – зайнятість, доходи, соціальні гарантії, відповідальна поведінка (мікрорівень), захист довкілля та внесок у соціально-економічний поступ, раціональне використання людського, природно-ресурсного та ін. потенціалу територій (мезорівень), забезпечення гармонійного й безпечного розвитку суспільства, економіки та довкілля (макрорівень) як імперативу сталого розвитку.

Актуальність реалізації заходів за цим напрямом підсилюється фактом того, що наявна на нині структура споживання у Карпатському регіоні зокрема та в Україні на загал не відповідає сучасних прогресивним практикам ЄС. Йдеться про дефіцит ресурсів та недосконалість споживчого кошика; домінування споживчих (особливо товарів першої необхідності) витрат у загальній структурі споживання домогосподарств; дуалізм ефекту збільшення видатків населення на охорону здоров'я, освіти та культуру; обсяги відходів утворюваних домогосподарствами й суб'єктами господарювання; використання бізнесом матеріально-технічної та техніко-технологічної бази здебільшого орієнтованої на максимізацію прибутків на противагу довгостроковому раціональному ресурсо ощадному та безпечному для навколишнього природного середовища господарюванню; нераціональний розподіл фінансово-ресурсного, інвестиційного та іншого забезпечення заходів обласних програм соціально-економічного, з одного боку, та збалансованого соціо-еколого-економічного, іншого боку, розвитку регіонів та країни.

Інструментарій регіональної політики забезпечення безпеки споживання доцільно узгодити з імплементацією європейських практик забезпечення безпеки споживання, соціально відповідального ставлення до планування діяльності на рівні т. зв. центрів формування споживання – особи, домогосподарств, суб'єктів господарської діяльності, територіальних громад, регіонів, країни загалом, а також ухваленням компромісних рішень на користь довгострокових цілей сталого розвитку суспільства, регіону й країни на загал.

Таким чином, необхідна реалізація заходів економічного, інституційного, організаційного, інформаційно-психологічного та іншого характеру, орієнтованих на досягнення наступних змін:

- на рівні особи, домогосподарств – розвиток культури та перехід до ціннісно-розумного споживання у руслі формування і реалізації людського капіталу (інвестиції в освіту, здоров'я, мобільність, досвід, мотивацію), обмеження непродуктивного та шкідливого споживання, забезпечення екології споживання (при обранні товарів, послуг та їх утилізації);

- на рівні суб'єктів господарювання – досягнення планомірного збалансованого зростання на засадах нарощування та ефективного використання інтелектуально-кадрового капіталу, ведення «чесного» бізнесу, забезпечення ресурсо ефективного та чистого виробництва, дотримання технічних стандартів і регламентів, внеску в розвиток регіональної економіки та захист довкілля, покращення якості життя населення, розвитку внутрішнього ринку та підтримки здорової конкуренції;

- на рівні громад – забезпечення оптимального балансу між бюджетною стійкістю та стабільністю (як критерію фінансово-бюджетної спроможності

підтримувати соціально-економічний поступ і безпеку розвитку територій), з одного боку, та інвестиціями (суттєво проактивніша політика) в охорону здоров'я, якісне харчування та систему споживчих послуг, житло і умови проживання, комунікації та зв'язок, доступ до цифрової інфраструктури та систем цифрової економіки й комунікацій, дозвілля і відпочинок, модернізацію ринку праці та створення нових конкурентоспроможних робочих місць, – з іншого;

- на рівні регіону – вирівнювання диспропорцій фінансово-ресурсного забезпечення програм і проєктів екологічної рівноваги й соціальної стійкості в системі політики зростання якості життя за територіями регіону; введення параметрів та індикаторів безпеки споживання до критеріїв оцінювання якості та ефективності заходів регіонального розвитку, у т. ч. за функціональними сферами та напрямками регулювання.

Регіональна політика подолання викликів соціальної вразливості населення в Карпатському регіоні має стати логічним доповненням загальнонаціональної стратегії соціальної стабілізації, яка орієнтована на євроінтеграційний вектор соціально-економічного поступу України. З огляду на це, як для України на загал, як і регіонів зокрема, надважливим завданням стає інтеграція в європейський економічний простір, коли одним з провідних напрямів реалізації цього завдання є забезпечення конвергенції в цілому соціальної системи та ринків, зокрема праці, з одного боку, а також стратегій та методів їх регулювання, з іншого боку, інституційного забезпечення цих процесів, підходів та засобів модернізації соціальної інфраструктури і, відповідно, досягнення на цих засадах сталого розвитку і безпеки. Активізації конвергентних процесів та їх інституційно-організаційного забезпечення слугуватиме створення і розвиток площадок комунікацій й співпраці партнерів з України та ЄС, у т. ч. для залучення необхідної підтримки і допомоги. Причому прикордонні з ЄС регіони можуть стати драйверами цих процесів, адже їх феномен в тому, що вони утворюють формальні і неформальні транскордонні системи у сфері торгівлі, логістики, міграції, культури і в інших видах активності. Саме на прикордонні найбільше відчутні нерівності соціально-економічного розвитку територій, і водночас процеси конвергенції можуть досягатися швидше. Збалансування нерівномірного розвитку регіонів завжди було пріоритетом державних стратегій України, однак механізми досягнення балансу різняться в залежності від чинників та умов, які впливають на формування міжрегіональних нерівностей.

Повноцінна й якісна реалізація заходів, а також досягнення мети та цільових орієнтирів політики подолання викликів соціальної вразливості населення Карпатського регіону України в умовах війни та повоєнного відновлення потребує розуміння обсягів та джерел (обласні та місцеві бюджети; ресурси міжнародної технічної допомоги, суб'єктів господарювання; цільові фонди розвитку; альтернативні фінансові інструменти; громадська підтримка) формування її ресурсного, а також організаційного забезпечення, відповідальними за формування якого є обласні військові (державні) адміністрації та спеціально створені для реалізації Програми координаційні

структури.

Невід’ємною в плані повноцінного функціоналу ефективної регіональної соціальної політики є функція контролю, реалізація якої потребує запровадження моніторингу індикаторів реалізації Програми та оцінки результатів її заходів, забезпечення внутрішнього фінансового контролю використаних фінансових ресурсів, а також звітування та громадського обговорення.

4.2. Економічний механізм послаблення соціальної вразливості

4.2.1. Удосконалення політики зайнятості та функціонування регіональних ринків праці

В умовах війни та її наслідків для ринку праці й сфери зайнятості областей Карпатського регіону України, органам державного управління та місцевого самоврядування слід активувати економічний інструментарій регулювання заради збереження ключових структурних характеристик ринку праці, існуючих робочих місць і можливостей для працевлаштування, самозайнятості, наявного людського і зокрема праце-ресурсного капіталу, однак і раціонального використання потенційно нових можливостей.

Стратегічними (орієнтирами) пріоритетами регіональної політики мають стати:

- вирівнювання дисбалансів регіональних ринків праці та стабілізація просторового розвитку економіки України;
- зниження рівня безробіття населення у регіонах із праценадлишковою кон’юнктурою;
- створення якісних безпечних робочих місць і залучення додаткових людських ресурсів у регіони із працедефіцитною кон’юнктурою;
- збалансування професійно-кваліфікаційних характеристик попиту і пропозиції праці;
- підвищення ефективності, безпечності та інклюзивності праці за рахунок забезпечення зайнятості та адаптації на ринку праці демобілізованих, ветеранів та інвалідів війни, осіб з інвалідністю, ВПО, зовнішніх реемігрантів;
- підвищення соціально-трудової захищеності найбільш вразливих категорій населення.

Інструментарій політики регулювання регіональних ринків праці і сфери зайнятості у контексті стабілізації просторового розвитку економіки України має орієнтуватися на подолання головних викликів, ризиків та загроз функціонування ринку праці і їх впливу на регіональну економіку. З такої позиції інструменти регіональної політики доцільно формувати й реалізувати за напрямками:

1) *протидія наслідкам негативного впливу повномасштабної війни на ринок праці й сферу зайнятості. Інструментами цього напряму слугують:*

- створення нових робочих місць через поживлення місцевого економічного розвитку (засобами відкриття індустриальних парків, виробничо-складських та торговельних хабів; створення центрів акумуляції й ініціалізації нових бізнес-

активностей, особливо у громадах віддалених від обласного центру та на сільських територіях);

- стимулювання дистанційних форм зайнятості з подальшим поверненням зовнішніх мігрантів (як умовних біженців від війни, так і трудових мігрантів) на попередні місця праці (через запуск механізмів реверсної трудової міграції та релокації бізнесу з-за кордону, розвиток сегменту ринку віртуальної і креативної зайнятості);

- посилення гнучкості ринку праці та оптимізація трудових відносин;

- стимулювання зайнятості ВПО (використання потенціалу ВПО та релокованого бізнесу через активізацію політики забезпечення ВПО зайнятстю, їх перекваліфікацію та адаптацію до місцевого ринку праці, підтримку в започаткуванні та розвитку власного мікро- та/чи малого бізнесу, зростання трудової мобільності ВПО);

- нарощення потенціалу саморегулювання ринку праці;

- ув'язка процесів релокації бізнесу та зайнятості на релокованих підприємствах;

- стимулювання поживлення економічної активності, розвиток малого бізнесу;

2) *формування потенціалу повоєнної відбудови регіональних ринків праці та створення нових можливостей для зайнятості і самозайнятості населення.* Інструментами цього напряму слугують:

- системна модернізація політики зайнятості населення та її економічного інструментарію (публічне та приватне інвестування у нові якісні робочі місця у стратегічних галузях і пріоритетних для місцевого (у т. ч. гірські, віддалені, сільські території) економічного розвитку видах економічної діяльності; державно-приватне партнерство в секторі розвитку інфраструктури; фінансово-податкові стимули для бізнесу при створенні нових робочих місць; розширення обсягів та можливостей регіональної й місцевої фінансово-кредитної підтримки соціально відповідального бізнесу (головно в частині державних гарантій за кредитами, пролонгування та/чи компенсації частини витрат на залучення фінансово-кредитного ресурсу); державні закупівлі; стимулювання імпортозаміщення та локалізації виробництва);

- проактивна економічна політика структурного реформування пропозиції праці (зі впровадженням економічних інструментів допомоги підприємствам у підвищенні кваліфікації професійно-технічного персоналу, використання можливостей та переваг, організаційно-управлінських засад колективно-договірного підходу для вирішення стратегічних завдань розвитку закладів та системи професійної (професійно-технічної) освіти (наглядові ради, громадські формування, соціально-трудове та освітнє партнерство, залучення асоціацій роботодавців, використання інституту кваліфікацій, створення агентств координації і взаємодії, галузево-професійні експертні комісії, ради з розвитку кваліфікації та професійних навичок));

- пільгові умови зайнятості для найбільш постраждалих груп населення;

- покращення умов для відновлення економіки приймаючих громад;

- посилення інституційної спроможності ринку праці та соціального діалогу

(формування засад та впровадження механізму функціонально-суб'єктної інтеграції його суб'єктів, як базових, так і залучення до цього процесу профспілок, бізнес-асоціацій, організацій роботодавців, профільних громадських організацій, наукових структур);

3) *подолання існуючих системних проблем і перешкод функціонування регіональних ринків праці.* Інструментами цього напряму слугують:

- цифровізація СТВ, систем обліку і контролю (цифрова трансформація зайнятості і соціально-трудова відносин; перехід на електронні трудові книжки, ведення та зберігання електронної звітності в сфері зайнятості, оплати праці і т. п.);

- стимулювання переходу на формування гібридних робочих просторів та збільшення частки дистанційної зайнятості (організація і поширення таких практик в системі адміністративного персоналу, фахівців та службовців підприємств і організацій державної та комунальної форм власності; надання ваучерів для суб'єктів господарювання, які залучають послуги консалтингу в сфері персонал-менеджменту; запровадження коефіцієнтів, понижуючих вартість комунальних, орендних та ін. послуг, у разі впровадження дистанційної зайнятості; підтримка діяльності бізнес-асоціацій та офісних центрів, які виділяють частину площ під коворкінги, мобільні робочі місця і т. п.);

- автоматизація виробництва, роботизація, діджиталізація зайнятості і СТВ (через розширення спектру та покращення доступності програм лізингу, зовнішньої технічної та фінансової допомоги, створення площадок (індустріальні парки, техніко-впроваджувальні промислові зони, кластери і т. п.) розміщення і розвитку роботизованих виробництв; покращення співпраці суб'єктів реального сектора регіональної економіки та ІТ-сфери (засобами створення венчурних фондів, фінансування стартапів, державно-приватного партнерства тощо);

- узгодження завдань та потенціалу розвитку ринку праці зі становленням Індустрії 5.0, смарторієнтованим регіональним розвитком (зі застосуванням можливостей регіональної інвестиційної, інноваційно-технологічної політики, модернізації регіональної промислової політики, реалізації програм смарторієнтованого регіонального та місцевого розвитку. У пріоритеті мають стати упровадження та розширення сфер застосування штучного інтелекту, машинного навчання, доповненої реальності, Інтернет-речей, сенсорів; практик активної підготовки фахівців таких професій, як тренери штучного інтелекту, дизайнери віртуальної та доповненої реальності, біо- та геноінженери, аналітики Інтернет-речей, розум-тренери і т. п.);

4) *нівелювання структурних асиметрій регіональних ринків праці.* Інструментами цього напряму слугують:

- економічне стимулювання створення нових робочих місць, стандартизації їх якості та оплати праці узгодженої з її ефективністю;

- організаційно-економічні заходи з усунення асиметрій в системі колективно-договірного регулювання СТВ та розвитку ринку праці;

- стимулювання інклюзії бізнесу до розвитку системи підготовки фахівців, локальному рівні;

- подолання макроструктурних дивергенцій регіональних ринків праці України та ЄС, становлення і спільне регулювання розвитку транскордонного ринку праці.

4.2.2. Реалізація потенціалу релокованого бізнесу

Умови економічних, соціальних, політичних, воєнних потрясінь (турболентностей), які нині переживає Україна внаслідок війни з РФ, сповільнили не тільки розвиток країни, але призвели до соціально-економічного регресу окремих регіонів, що стало справжнім екзистенційним викликом сьогодення для країни. Збереження і ефективна реалізація потенціалу підприємницького сектору, капіталізація факторів виробництва є ключовими економічними чинниками відновлення соціально-економічного розвитку, забезпечення економічної стійкості регіонів і окремих територій країни. Умовою економічного поступу України сьогодення є ефективна міграція (релокація, переміщення) бізнесу та його виробничого обладнання, устаткування та інших потужностей підприємств у більш безпечні регіони. Релокація елементів господарської системи країни слугує інструментом збереження ділової активності, креативності, акумулювання і комерціалізації нових технологій (інновацій), є фактором виробництва.

Відсутність або подальше суттєве зниження ділової активності бізнесу в країні призведе до стагнації національної і регіональних економік зокрема. Оскільки підприємницький сектор є каталізатором активізації процесів індустріалізації, економічного та інноваційно-технологічного поступу, інструментом нівелювання загроз і ризиків національній і фінансово-економічній безпеці регіонів, збереження і розвиток бізнес потенціалу та промислового капіталу є пріоритетним напрямом реалізації економічної політики в умовах війни.

Пріоритетами регіональної політики розвитку релокованого бізнесу та нівелювання відповідних загроз є підтримка галузей і окремих підприємств за напрямками: високотехнологічний бізнес, що здатний забезпечити інноваційний розвиток економіки у цілому та прогресивним енергоефективним технологічним обладнанням провідні сектори економіки; галузі, продукція яких безпосередньо сприятиме розвитку внутрішнього ринку та імпортозаміщенню; інтеграція всіх регіонів і забезпечення цілісності країни; вирішення проблем депресивних територій; підтримка транскордонного регіонального співробітництва.

Інструменти підтримки та нівелювання загроз зниження ділової активності бізнесу в Україні і релокації підприємств до областей Карпатського регіону України в умовах війни та після її завершення варто виокремити залежно від трьох режимів реагування бізнесу на зміну рівня загроз і критичних ризиків в умовах війни: *гібернації, релокації і евакуації*.

Задля збереження підприємницького капіталу і темпів ділової активності бізнесу на території України в умовах війни ключовими інструментами з боку владних структур є ті, які можуть бути ефективними у режимі *гібернації* –

тимчасового (короткострокового) забезпечення дистанційної форми проведення значної частини або всіх бізнес-операцій:

- імплементація мобілізаційно-партнерської моделі ведення бізнесу, згідно якої бізнес-одиниці стають партнерами держави у процесі забезпечення потреб населення одночасно зі збільшенням мобільності бізнес-процесів і адаптивності організаційно-підприємницьких структур. Найбільш успішною є практика за принципом державно-приватного партнерства, що дозволяє залучати бізнес до цільових проєктів стабілізації економіки та відновлення соціальної інфраструктури;

- фінансово-організаційна допомога експортно-орієнтованим бізнесам, основне завдання яких в умовах війни є збільшення обсягів експорту задля зростання валютних надходжень до регіонів України. Збереження географії експорту, спрощення експортно-імпорتنих процедур мають бути одним із пріоритетів, оскільки результат вкладень у цей напрям забезпечує потенційні фінансові ресурси. Серед заходів варто виділити:

1. відновлення транспортної та логістичної інфраструктури (дороги, склади, пункти оформлення товару);

2. створення резервних маршрутів, зокрема з переорієнтацією частини товаропотоків із моря на сушу;

- проведення активної роботи на предмет отримання фінансової допомоги з боку міжнародних інституцій; надання дозволу закордонним юридичним та фізичним особам інвестувати у воєнні облігації;

- максимальна цифровізація бізнес-процесів та залучення електронних сервісів, розширення функцій «Дія» у проєкції податкових ініціатив;

- посилення двосторонньої співпраці з країнами ЄС у частині тимчасового спрощення митних та дозвільних процедур.

Важливим завданням для державних органів влади є розробка адаптивних тригерів, які можуть вплинути на процес прийняття суб'єктами господарювання раціональних рішень щодо розвитку бізнесу в областях Карпатського регіону (*режим релокації*). Для релокованого бізнесу варто реалізувати заходи щодо організаційно-інституційного, фінансового та інформаційного забезпечення адаптації і розвитку підприємств:

- спрощення процедури отримання бюджетної підтримки релокованого бізнесу, зокрема запровадити єдине вікно отримання бюджетної допомоги релокованим підприємствам, яка буде фінансуватися за рахунок розміщення державних цільових військових облігацій чи спеціального фонду міжнародної допомоги на відновлення країни;

- розширення форм державного (регіонального, місцевого) замовлення на товари та послуги релокованих підприємств без складних довгострокових контрактів;

- надання різних форм і видів допомоги релокованим підприємствам: безповоротної фінансової допомоги виробничим підприємствам з місцевих бюджетів за умови створення нових робочих місць; ваучерної підтримки мікро- та малого бізнесу; фінансування витрат на закупівлю обладнання для легкої,

харчової і машинобудівної промисловості;

- *зменшення вартості або відтермінування оплати за оренду складських приміщень для релокованого бізнесу;*

- *створення промислових кластерів у регіоні, що дозволить підвищити економічну ефективність виробництва, продуктивність праці та рентабельність, полегшить доступ виробничих підприємств до висококваліфікованої робочої сили, послуг фінансово-кредитних і торговельних організацій, інфраструктурних і науково-освітніх ресурсів;*

- *надання податкових канікул для підприємств важкої, радіотехнічної та електронної промисловості, машинобудування (залізничне, авіаційне). Така ініціатива дозволить посилити промисловий потенціал регіону, ефективно капіталізувати фактори виробництва і забезпечити високу конкурентоспроможність регіону. Активна релокація промислових підприємств до областей на Заході України через декілька років дозволить трансформувати географію промислового потенціалу країни.*

Режим евакуації бізнесу або релокації за кордон з території України чи Карпатського регіону є найбільш небезпечним для економіки країни та регіону зокрема, оскільки породжує численні ризики збільшення міграційного потенціалу регіону та країни, вимивання інтелектуально-кадрового та підприємницького ресурсу. Відтак, напрями державної і регіональної політики повинні бути спрямовані на: стимулювання реверсної реєміграції бізнесу до України, заміщення евакуації бізнесу за кордон на релокацію підприємств у більш безпечні регіони України, у т.ч. області Карпатського регіону, нагромадження міграційного капіталу, заохочення розвитку режиму гібернації бізнесу з широким застосуванням дистанційних форм активності працівників.

Відповідно ключовими владними ініціативами у сфері релокації бізнесу за кордон мають стати:

- *покращення умов ведення бізнесу в Україні загалом та у її регіонах зокрема. Першочергово покращення потребують такі складові бізнес-середовища України, як міжнародна торгівля, вирішення проблем неплатоспроможності, система оподаткування, виконання контрактів, підключення до цифрових міжнародних мереж-платформ. Примітно, що даними Світового Банку (рейтинг Легкості ведення бізнесу в 2020 р.)²⁴⁶ країни ЄС мали найкращі в світі умови для здійснення зовнішньоторговельної діяльності. Бізнес-середовище України та Карпатського регіону специфічне та потребує імплементації інструментів його покращення у проекції нівелювання загроз щодо рейдерства, корупції, політичного лобіювання, тиску з боку контролюючих структур, монополізації регіональних економік;*

- *алюкація та ефективне використання в Україні сучасних прогресивних бізнес-технологій, інновацій, об'єктів інтелектуальної власності;*

- *формування спеціалізованих грантових програм і проєктів задля активізації системи комунікацій з релокованим бізнесом за кордон і формування*

²⁴⁶ Business Enabling Environment (BEE). URL: <https://www.worldbank.org/en/programs/business-enabling-environment/alternative-existing-indicators#1>

реверсних потоків релокації бізнесу;

- *розвиток практик співпраці суб'єктів малого і великого релокованого бізнесу за кордоном і тих підприємств, які залишилися на території України, що дозволить зменшити ризики щодо виробничих і збутових операцій для бізнес-одиниць на території регіону та забезпечити нові напрями розвитку;*

- *розвиток платформ з пошуку міжнародних проєктів для релокованих українських підприємств, що сприятиме створенню партнерського середовища між українськими та іноземними компаніями задля забезпечення робочими проєктами релокованого бізнесу в ІТ-сфері, креативній індустрії, інжинірингу, консалтингу;*

- *розширення програми «EU4Business: конкурентоспроможність та інтернаціоналізація малого та середнього бізнесу» у частині інтеграції релокованого бізнесу за кордон у міжнародні бізнес-мережі та диверсифікації бізнес-моделі релокованого бізнесу;*

- *залучення української діаспори до організаційно-фінансової допомоги релокованого бізнесу.*

4.2.3. Використання можливостей підвищення рівня економічної активності населення

Підвищення рівня економічної активності населення Карпатського регіону України слугує проактивним інструментом зниження рівня соціальної вразливості населення, адже безпосередньо позначається на зменшенні безробіття, зростанні доходів населення, пожвавленні місцевого економічного розвитку, а, відтак, і можливостей територіальних громад щодо розвитку та ефективізації діяльності об'єктів соціальної інфраструктури, служб соціального захисту населення і т. п. Питання у цьому напрямі в основному зводяться до економічної активності та створення нових бізнес-одиниць, нарощення виробничих потужностей і масштабування господарської діяльності, а також розвитку як загальної, так і всіх інших елементів інфраструктури. Відтак, необхідно активувати, однак і диференціювати інструментарій політики місцевого економічного розвитку, орієнтований на збільшення чисельності діючих мікро-, малих, середніх та великих підприємств/суб'єктів господарювання.

Відносно регіонального ринку праці характеристики перспектив дозволяють ще на етапі планування розуміти кількісно-кваліметричні параметри відповідного кадрового забезпечення, потрібного для задоволення потреб нової зростаючої і конкурентоспроможної економіки територіальних громад та регіону в цілому, та належним чином реформувати (узгоджено до цих процесів) систему освіти, підготовки і перепідготовки кадрів.

Таким чином, визначений вище підхід зумовлює формування системи інструментів місцевого економічного розвитку за двома напрямками (векторами): а) стабілізуючим, б) проактивним (рис. 4.2), що логічно, коли перший передбачає

інструментарій короткострокового впливу, скоріше, навіть – втручання в процеси і, по суті, має оперативний регулюючий характер (до прикладу, подолання проблеми соціальної вразливості територій, техногенних загроз, допомоги релокованому чи місцевому бізнесу, який опинився у скрутній ситуації і т. п.) та другий стосується в більшій мірі заходів, наслідки яких проявляться в стратегічній перспективі, адже кроки у цьому керунку більш м'які і здебільшого не стосуються прямого впливу на економічних агентів чи населення, а покликані сформувати бажане сприятливе середовище для активізації приватного малого підприємництва, більш комфортного життя і праці місцевого населення, розвитку та покращення твердої інфраструктури, інвестицій у довгострокові та соціально орієнтовані проекти тощо.

Відтак, у межах першого напрямку політики здебільшого застосовуються більш жорсткі адміністративні методи регулювання, а головним суб'єктом виступають регіональні органи влади та органи місцевого самоврядування, тоді як за другого – економічні методи з якнайширшим залученням стейкхолдерів – бізнесу, місцевого населення, громадських активістів, недержавних організацій, зовнішніх суб'єктів, відповідно, інструментарій тут, як правило, передбачає колективний підхід, як от – державно-приватне партнерство, публічно-приватні, у т. ч. револьверні, фонди, аутсорсинг, бюджети участі, міжмуніципальну співпрацю, створення фінансово-ресурсних та координуючих площадок.

По суті, стабілізуючий вектор місцевої економічної політики стосується роботи з тим, що є, а саме – існуючими підприємствами та місцевим бізнесом, наявною інфраструктурою та інвестиційними майданчиками, інтелектуально-кадровим потенціалом та іншим ресурсним забезпеченням, параметрами соціально-економічної та демографічної ситуації, які склалися на територіях громади. Відповідно, проактивний напрям орієнтується на процеси розширеного відтворення у найбільш важливих характеристиках суспільного розвитку – діловій активності населення, технологічній модернізації економіки та соціальної й економічної інфраструктури, інноваційно-технологічному поступі і зміцненні конкурентоспроможності підприємств базових видів економічної діяльності, інституційних змінах та структурних реформах, нарощенні інтелектуально-кадрового потенціалу, врешті-решт – у внеску місцевої економіки у соціально-економічний розвиток регіону чи навіть країни.

Рис. 4.2. Інструменти політики підвищення рівня економічної активності місцевого населення

Джерело: авторська розробка.

Позаяк, обидва з напрямів мають бути належним чином представлені й узгоджені в системі місцевої економічної політики та інституціалізованими у межах відповідного документу стратегічного планування розвитку – Програмі соціально-економічного розвитку громади, яка має визначатися не лише основою, візією та загальним керівництвом для всіх інших видів планування, ключовим елементом планування територіального розвитку, але й орієнтувати

суспільство на системне врахування та комплексний підхід при вирішенні всього спектру соціально-економічних проблем територій. Фактично, Програма має стати дорожньою картою з відповідними заходами, логікою і послідовністю їх впровадження, чітким баченням фінансово-ресурсного забезпечення і т. п. у процесі досягнення завдань і цілей Стратегії розвитку громади, а вже її подальшим продовженням стануть Інвестиційні паспорти/карти громади і її територій.

Ключове місце у програмах місцевого соціально-економічного розвитку громад закономірно відводиться плановим заходам і їх ресурсному забезпеченню. При тому, місцеві бюджети обмежені, відтак, органи місцевого самоврядування не здатні реалізувати масштабні інвестиційно-інфраструктурні проекти, а, почасти, окремі території банально не спроможні їх «прийняти» через малу чисельність населення і, відповідно, обмеженість внутрішнього ринку, відсутність робочих рук, суспільний супротив антропогенному навантаженню, брак коштів та трудових ресурсів на обслуговування елементів новозбудованої інфраструктури і т. п.

З огляду на вказану обставину стратегічне планування місцевого економічного розвитку має мати не тільки програмну, але й проектну основу. Іншими словами, важливо визначити певну обмежену кількість стратегічних проектів, які будуть реалізуватися або з прив'язкою до конкретних локацій, або на певних територіях громади.

Проекти першого типу передбачають створення об'єктів (т. зв. капітальні проекти), на базі яких буде локалізуватися економічний, зокрема інвестиційний, техніко-технологічний, виробничий та транспортно-логістичний ресурс, тоді як другого – стимулювання потрібних процесів (т. зв. процесні проекти), покликані ініціювати структурні зміни та інституційні реформи, а також забезпечувати усунення деформацій і диспропорцій соціально-економічного розвитку територій громади.

Диференціація проектів на капітальні та процесні дозволить, по-перше, застосувати різний, більш доцільний та ефективний інструментарій; по-друге, підтримувати обидва типи проектів; по-третє, визначити відповідальних в організаційній структурі органу місцевого самоврядування диференційовано за кожен зі векторів поступу; по-четверте, по різному підійти до ідентифікації джерел, а також обсягів залучення потрібного ресурсу, головно – фінансового; по-п'яте, розмежувати контроль, а, відтак, підвищити якість і ефективність менеджменту за кожним зі векторів місцевої економічної політики. Варто вказати, що виокремлення інфраструктурних проектів важливо й з позиції накопичення позитивного досвіду представників місцевої влади у цій сфері, яка одна з найпроблематичніших в системі державного управління в Україні в цілому.

До найбільш актуальних капітальних проектів, які необхідно визначити в межах програм місцевого соціально-економічного розвитку, доцільно віднести наступні:

1) розвиток транспортно-логістичних хабів, промислових кластерів, локально-інтегрованих структур та інших центрів акумулювання бізнес-

активності. Бізнес, який функціонує чи розвивається на територіях з гіршим економічним потенціалом та слабшим інфраструктурним розвитком, особливо невеликий та ще й у галузях реального сектору економіки, об'єктивно потребує співпраці і кооперації, яка допомагає покращити доступність ресурсів та капіталу, створює ефекти синергії, сприяє зниженню енерго- та ресурсомісткості виробництва і збуту продукції, а також, фактично, формує відсутні до того ланки й елементи ланцюгів поставок і просування продукції на ринок. Відтак, до капітальних проектів передусім відносяться пов'язані зі створенням та розвитком локальних інтегрованих структур, кластерів і т. п. і це не обов'язково нове будівництво. Такі площадки можна розвивати на базі інвестиційних майданчиків (промислових об'єктів, які місцева влада/бізнес пропонує під інвестиційні проекти), колишніх промислових зон, станцій вантажних транспортних перевезень чи вільних земельних ділянок. З боку органу місцевого самоврядування потребується надання у тривале недороге користування приміщень (земельних ділянок) та організаційна підтримка зі створення кластеру або інституціалізації довірливої співпраці між окремими суб'єктами; зі сторони бізнесу – зацікавленість та інвестиції. Перспективи у такого типу проектів також за тим, що вже на базі чинних локальних інтегрованих структур можна стимулювати залучення до співпраці бізнес-одиниць з обласного центру/інших громад, інноваційно-технологічні фірми, суб'єктів ІКТ і т. п.

Окремим масштабним проектом, однак реалізація якого за певного підходу практично не передбачає масштабних бюджетних видатків для місцевих бюджетів, є створення індустріальних парків, переслідуючи мету залучення на територію громади нових великих та середніх підприємств (у т. ч. реалізації потенціалу вже релокованого бізнесу). Лише на Львівщині досвід створення індустріальних парків засвідчив свою високу ефективність для громад у плані масштабного залучення зовнішніх інвестицій, нарощення внутрішнього продукту та створення додаткових робочих місць; для місцевого (особливо нового) бізнесу – кооперації, бізнес-співпраці та послаблення ризиків і суттєвого здешевлення під'єднання до енергетичних мереж, доступу до земельних ділянок та закупівлі і запуску виробничого обладнання.

Як окремий інструмент у зазначеному керунку, однак дещо м'якшого характеру, можна розглядати створення центрів залучення інвестицій. По факту, відповідні фахівці наявні у структурі більшості органів місцевого самоврядування, а інформація про інвестиційні об'єкти розміщується на їх Інтернет-сторінках. Однак, потрібна більш активна діяльність. На сьогодні мова йде про створення й розміщення в мережі Інтернет-інвестиційних онлайн-карт, а також започаткування й поширення цифрових комунікацій у сфері поінформування вітчизняного бізнесу та суб'єктів господарювання за кордоном про потенціал й інвестиційні можливості кожної громади;

2) створення нових підприємств, а також модернізація та нарощення виробничих потужностей діючих, розвиток транспортно-логістичної інфраструктури та системи збуту продукції, зокрема на експорт та в інші регіони країни.

Як показують результати досліджень, на сьогодні відсутність попиту та/чи

труднощі збуту продукції не слугують домінуючими перешкодами збільшення виробничих потужностей і нарощення обсягів виробництва та збуту продукції місцевими виробниками, особливо у галузях сільського господарства, АПК та переробної промисловості. Ключовий стримуючий чинник – складність доступу, а, подекуди, і його відсутність, та висока вартість залучення фінансового й інвестиційного ресурсу. Усунення цієї проблеми передбачає активізацію зусиль відносно здешевлення та/чи покращення доступності необхідного капіталу або ж безпосередньо техніки і технологій.

Інструментами місцевої економічної політики з високим потенціалом досягнення таких цілей видається доцільним визначити: місцеві гарантії для підприємств, які залучають кредитні ресурси під модернізацію / створення нових виробничих потужностей, зокрема в базових видах економічної діяльності, а також у сферах енергоефективності, ресурсоощадності, відновлювальної енергетики тощо. Такі кроки дозволять покращити доступність фінансово-кредитних ресурсів, тоді як одним з гарних джерел їх залучення виступають фінансові інструменти Програми підвищення конкурентоспроможності Львівської області на 2021-2025 роки.

Як свідчить зарубіжний досвід, ефективним інструментом зростання доступності проектів у сфері розширення виробничих потужностей підприємств енергетики слугує використання револьверних фондів. Упровадження відповідної практики у вітчизняних громадах дозволить розвивати місцеву відновлювальну енергетику, зокрема об'єкти гідро-, вітро-, сонячної та геотермальної енергетики, що актуально в умовах викликів війни, а також потреби в диверсифікації джерел постачання енергії та зниження рівня ресурсної залежності місцевих економічних систем;

3) підтримка інвестиційних та підприємницьких проектів у сфері створення нових підприємств у галузях реального сектору економіки з високим рівнем доданої вартості та глибини переробки продукції (переробка сільськогосподарської продукції, тваринницька галузь АПК, харчова промисловість, хімічна промисловість, виробництво одягу, меблів, будівельних матеріалів, іншої продукції).

Беззаперечно, що за цим напрямом в пріоритеті також заходи з покращення забезпеченості суб'єктів господарювання фінансовими активами й капіталом. Однак, потенційно ефективними інструментами цього напрямку слугують: розробка Інвестиційного паспорту території; підготовка та популяризація (серед підприємців та інвесторів громади, сусідніх громад, області) бізнес-кейсів за наявними та перспективними інвестиційними об'єктами громади; фінансовий лізинг з метою придбання обладнання і устаткування, техніки та технологій; виробнича та обслуговуюча кооперація, особливо в сільському та лісовому господарствах.

Що стосується процесного напрямку програм соціально-економічного розвитку громад, то видається доцільним включення до нього заходів/інструментів, орієнтованих на наступні зміни/зрушення:

1) реалізація існуючого економіко-ресурсного потенціалу громади. Йдеться про масштабування та зростання ефективності функціонування видів

економічної діяльності / галузей місцевої економіки, що мають можливості аби стати т. зв. «локомотивом» розвитку. При цьому виокремити список таких типових стратегічних галузей складно, адже на загал сильними сторонами економіки Львівщини традиційно вважаються добувна і переробна промисловість (від видобутку корисних копалин до машинобудування та харчової промисловості; особливо динамічно останніми роками розвивалися фармація, деревообробка, виробництво гумових та неметалевих виробів, металургія, текстильна та харчова промисловість), сільське і лісове господарство, енергетика (вуглевидобувна промисловість, виробництво електроенергії та електропостачання), транспорт і логістика, інноваційно-технологічна діяльність, туризм та рекреація, ІКТ.

Більше того, у чинній Стратегії розвитку Львівської області на період 2021-2027 років, власне, у залежності від економічної спеціалізації, логістичних переваг, наявності природних та трудових ресурсів громад і територій, вже визначено відповідні точки економічного зростання, розвиток яких узгоджено зі перспективним розміщенням індустріальних парків (як діючих, так і нових), логістичних центрів та промислових об'єктів. На загал це 107 проектів на території громад регіону.

Відповідно, громади мають підстави очікувати на достатню підтримку таких ініціатив з боку регіональної влади. Однак, наявні й інструменти, які можуть стимулювати відповідні зрушення й знизити. Це стимулювання інвестицій у нарощення виробничих потужностей базових підприємств, а також розвиток виробництва продукції з високим рівнем переробки та доданої вартості, створення локальних інтегрованих структур, відкриття спільних (з суб'єктами бізнесу зі сусідніх країн ЄС) підприємств і формування єдиних логістичних систем та мереж просування продукції на ринки країн Європи;

2) стимулювання підприємницької активності населення, зокрема сільських територій громад. Потрібно вказати на те, що за істотної ресурсної обмеженості громад саме цей вектор економічної політики вважається одним з найбільш перспективних. Більше того, це чудовий інструмент саме економічного характеру спроможний активувати процеси відновлення соціально-економічного розвитку депресивних на нині сільських, гірських, прикордонних та віддалених територій регіону.

Потрібно вести мову про те, що у теперішній ситуації ключовими перешкодами започаткування та здійснення бізнесу на селі є (1) відсутність (або принаймні віддаленість) ринку збуту продукції / надання послуг; (2) брак підприємницьких навиків місцевого населення; (3) складність залучення та висока вартість фінансово-інвестиційного ресурсу; (4) високі ризики і невпевненість у сталому збереженні економічної дієздатності новоствореного суб'єкта бізнесу та спроможності окупити інвестиції; (5) системні виклики, пов'язані з війною. Відтак, саме на усунення цих перешкод слід передусім спрямувати державну політику. Відповідно, видається доцільним визначити наступні вектори місцевої економічної політики у цьому напрямі: (1) покращення ділових навиків місцевого населення, включно з підготовкою типових бізнес-планів та доведенням ефективних бізнес-моделей

започаткування, ведення і розвитку бізнесу на селі (слід активізувати діяльність органів місцевого самоврядування разом зі залученням представників громадських організацій, особливо агенцій місцевого економічного розвитку, інститутів розвитку громад і т. п. у частині консультування місцевого населення та «молодого» бізнесу, допомоги молоді, ВПО, іншим верствам населення у створенні власної справи, її супроводу, формування типових бізнес-планів і бізнес-моделей, що можливо за підтримки регіональних органів влади або ресурсів міжнародних організацій через фінансування ваучерів на такі цілі для провідних консалтингових агентств регіону); (2) формування системи доступного фінансово-ресурсного забезпечення бізнесу та страхування комерційних і фінансових ризиків (важливо сприяти створенню філій банківських, кредитних, лізингових структур на територіях старостинських округів, доводити до населення інформацію про можливості національної (Програма «5-7-9» та ін.), регіональної (Програма підвищення конкурентоспроможності Львівської області на 2021-2025 роки) та місцевих програм фінансової підтримки бізнесу, зокрема малого, а також створити в громаді фонд фінансово-кредитної підтримки малого підприємництва зі завданнями надання поруки суб'єктам малого бізнесу при отриманні кредитів, часткової компенсації (однак, виключно на поворотній основі) тіла та відсотків за кредитами і позиками; особливо актуальним є напрацювання механізму залучення провідних страхових компаній для страхування ризиків новостворених суб'єктів мікро- та малого бізнесу); (3) розвиток бізнес-середовища сільських територій та його інфраструктури, розширення ринків збуту продукції, системи надання послуг (перспектива за формуванням просторів для торгівлі продукцією домогосподарств, розвитком місцевих ремесл, створенням при транспортно-логістичних центрах громади центрів дистрибуції продукції місцевого виробництва, налагодженням коопераційних відносин між суб'єктами малого бізнесу зі сільських територій та більш розвинених територій громади і регіону, включенням перших у регіональні та національні технологічні ланцюги виробництва, переробки та збуту продукції, розширенням програм державного замовлення продукції / послуг малих суб'єктів господарювання, потужності яких знаходяться саме на сільських територіях);

3) розвиток міжмуніципальної співпраці громад в економічній сфері. Потрібно вказати на те, що співпраця між громадами буде особливо актуальна та ефективна за умови, якщо вона розвиватиметься не тільки в межах проектів, у яких зацікавлені сторони, але в руслі соціального, економічного та на загал суспільного розвитку як регіону, так і країни в цілому. Такі практики, попри безпосередній соціальний та економічний потенціал, одночасно сприятимуть зміцненню конкурентоспроможності місцевих соціально-економічних систем, включно з їх стратегічними секторами, до яких відноситься й ринок праці. Відтак, важливо відшукати та впровадити якісні інструменти стимулювання міжмуніципальної співпраці, які б водночас орієнтувалися на зміцнення інституційної спроможності територій, розвиток цифрового суспільства, покращення параметрів сталого зростання, енергетичну незалежність,

модернізацію місцевої інфраструктури, розвиток систем освіти, науки, охорони здоров'я, спорту і культури, інтеграцію логістики, бізнес-інфраструктури та ринку праці з ЄС;

4) розвиток смартінфраструктури населених пунктів громади. Як свідчить досвід регіонального розвитку в країнах ЄС, одним з пріоритетних напрямів поєднання соціальних та економічних передумов поступу територій, є становлення та розвиток проєктів смартконгломерацій як цілісних схем взаємозв'язків інформаційно-комунікаційних технологій з Інтернет-речей, що сприяє значній ефективізації управління процесами функціонування господарств та переходу на принципово нову концепцію якості життя громадян. Оскільки такого типу проєкти є твердими та спрямованими на розвиток інфраструктури, вони зараз активно підтримуються з боку міжнародних фондів технічної фінансової допомоги. Відтак, органам місцевого самоврядування у кооперації і партнерстві з представниками сектора ІКТ та громадськими організаціями слід активувати діяльність у напрямі підготовки і впровадження відповідних проєктів. Попри виконання своїх прямих завдань заходи зі смартпросторового розвитку одночасно сприятимуть розширенню бізнес-активностей в керунку сільських і віддалених територій, створення нових робочих місць та зайнятості, цифровізації відносин, у т. ч. соціально-трудова та на ринку праці;

5) розвиток дорожньо-транспортної інфраструктури та покращення якості автомобільних доріг у громадах на загал та у віддалених населених пунктах зокрема. Заходи політики у цьому напрямі також зорієнтовані на стимулювання активізації малого підприємництва на сільських та територіях з нижчим рівнем соціально-економічного розвитку, зростання їх інвестиційної привабливості та покращення якості життя місцевого населення. Інструментами цього напрямку місцевої економічної політики слугують: державно-приватне партнерство у сфері капітальних інвестицій, фінансовий лізинг з метою придбання для комунальних підприємств обладнання і устаткування, техніки та технологій, залучення кредитів міжнародних банків і т. п.

4.3. Соціальний механізм послаблення соціальної вразливості

4.3.1. Інструментарій упередження міграційних втрат та соціальної підтримки ВПО

Міграційна криза в Україні 2022-2023 рр. характеризувалася високим рівнем невизначеності та хаотичними масштабними внутрішніми переміщеннями, а також посиленням соціальної вразливості ВПО. Місцеві органи влади стикнулися з викликом розробки та реалізації дієвого механізму вирішення найголовніших проблем ВПО. Зокрема, це працевлаштування ВПО, відновлення документів, вирішення житлових проблем, створення умов для перепідготовки фахівців, забезпечення соціального захисту ВПО, створення додаткових місць для дітей ВПО у закладах дошкільної освіти та школах, організації продовження навчання у ЗВО і ЗПТО, надання безоплатної медичної допомоги, створення умов для функціонування і розвитку релокованого бізнесу.

Так, критичну ситуацію щодо соціального забезпечення ВПО, яка особливо спостерігалася у сільських громадах областей Карпатського регіону України, можна вважати потенційним тригером формування позитивних міграційних намірів серед ВПО. Значна частка ВПО сприймали перебування у громадах регіону як транзитну територію для подальшої зовнішньої міграції.

В існуючих умовах ВПО потребують значної підтримки з боку приймаючих громад. Водночас, ВПО подекуди спричинили значне соціально-економічне навантаження на приймаючі громади, що не могло не відобразитись на підходах до їх адаптації. Громади областей Карпатського регіону, долаючи нові виклики через посилення фінансових, житлових, соціальних, безпекових проблем, які вимагали негайного вирішення, самі потребували сприяння в пошуку ресурсів і належного фінансування з боку держави.

Громади областей Карпатського регіону України намагалися забезпечити ВПО основними соціальними послугами, у т.ч. послугами охорони здоров'я, освітніми та культурними, на високому якісному рівні. Переважна більшість громад не мали значних фінансово-економічних ресурсів для забезпечення достатньої кількості житла для ВПО чи приміщень для організації місць колективного проживання. Можливості пошуку житла «звужувалися» до купівлі, оренди або тимчасового проживання на умовах безоплатного проживання. Зростання чисельності мешканців у населених пунктах громад посилювали конкуренцію за робочі місця, житло, окремі соціальні послуги. Проживання у колективних закладах, хоча і стало своєрідною «панацеєю» у вирішенні питання тимчасового розміщення великої кількості ВПО, однак, поглиблення проблеми забезпечення ВПО безоплатним житлом на довготермінову перспективу стало викликом для громад областей Карпатського регіону України.

Ключовими орієнтирами зі послаблення соціальної вразливості ВПО в громадах Карпатського регіону України мають стати:

I. Здійснення комплексної інформаційно-просвітницької роботи щодо прав і можливостей ВПО у громадах Карпатського регіону, а також реалізація заходів щодо зменшення упередженого ставлення до ВПО, зменшення рівня конфліктності серед місцевого населення, ВПО і органів місцевого самоврядування.

Інструментами цього напрямку є:

- 1) поширення практики застосування медіації – залучення професійного посередника з метою врегулювання проблемних і конфліктних ситуацій;
- 2) проведення тренінгів для ВПО та місцевого населення щодо набуття навиків уникнення, вирішення та управління конфліктами;
- 3) впровадження контролю за фінансово-матеріальною допомогою (волонтерською, міжнародною, державною та ін.), унеможливлення її розкрадання, корупції.

Реалізація окреслених інструментів дозволить зменшити конфліктність в громаді, сформуванню сприятливого, позитивного ставлення до ВПО серед місцевого населення.

II. Вирішення проблем зі житлом ВПО, враховуючи, що пріоритетною

матеріальною допомогою для ВПО є *придбання власного житла*. Вирішення проблеми забезпечення житлом ВПО у громадах Карпатського регіону України можливе на основі трьох сценаріїв:

1. *Збільшення пропозиції доступного орендованого житла за власні кошти ВПО.*

2. *Розширення житлового фонду для тимчасового проживання ВПО.*

3. *Розвиток житлового фонду соціального призначення.*

Пріоритетними заходами є:

1) будівництво, реконструкція, капітальний ремонт об'єктів житлового фонду комунальної власності, в т. ч. об'єктів соціального призначення, для надання в тимчасове користування ВПО;

2) придбання у комунальну власність житла для надання в тимчасове користування ВПО;

3) отримання грантової підтримки щодо забезпечення житлом ВПО, фінансово-матеріальної допомоги міжнародних партнерів, фондів і програм;

4) формування запитів до Державного фонду молодіжного кредитування щодо купівлі житла для ВПО у громаді;

5) надання пільгового іпотечного кредитування (до 3 % річних) для ВПО.

Через повномасштабне вторгнення в Україні призупинили державні іпотечні програми. Однак, у травні 2022 р. один з проєктів, на який німецький банк розвитку KfW виділив 2,5 млн євро, відновили. Це кредити на квартири чи будинки для ВПО з першим внеском у розмірі 6 % і під 3 % річних. Взяти участь в програмі ВПО можуть, сформувавши заявку в порталі «Дія» або у регіональному відділенні «Держмолодьжитла».

Задля асиміляції ВПО у приймаючий соціум громад Карпатського регіону, раціонального та ефективного використання їхнього потенціалу перспективним може стати виділення (допомога в придбанні, оренда) *житла на території сільських поселень громади*. Таким чином можна знизити рівень навантаження на систему розміщення переселенців, покращити забезпеченість людським і кадровим ресурсом областей, диверсифікувати попит і пропозицію кадрового ресурсу в громадах Карпатського регіону.

III. Зменшення/подолання безробіття і посилення мотивації до праці ВПО. Важливо активізувати залучення ВПО до тренінгів і підвищення кваліфікації задля отримання додаткових навичок і вмінь, організації підприємницької діяльності тощо. Ключовими інструментами у цьому напрямі є:

1) формування паспорту/переліку вакансій для ВПО з метою сприяння їх працевлаштуванню;

2) розширення пропозиції нових робочих місць для ВПО і забезпечення трудової мобільності через використання потенціалу релокованого бізнесу;

3) стимулювання місцевих роботодавців до працевлаштування ВПО методами зменшення розмірів відрахувань до соціальних фондів.

Навчання і перекваліфікація ВПО потребує також і здійснення заходів, орієнтованих на підтримку ЗВО та ЗПТО, які забезпечують підготовку ВПО у тих професіях, дефіцит на які гостро відчуває місцевий ринок праці (це психологи, вчителі, працівники дошкільних закладів освіти, будівельники, водії,

електрики, енергетики та ін.).

Реалізація визначених заходів дозволить забезпечити швидшу інтеграцію ВПО у приймаючий соціум, у т.ч. на ринок праці; використовувати потенціал ВПО у сфері місцевого економічного розвитку; зниження тиску на місцевий бюджет; вирівняти структурні дисбаланси та диспропорції на місцевому ринку праці.

IV. Підвищення доступності ВПО до безоплатних соціальних послуг (особливо сфери охорони здоров'я, реабілітації, юридичних консультацій та ін.). Цей напрям вимагає реалізації таких інструментів, як:

1) формування державно-приватного партнерства в сфері модернізації і розширення технологічних можливостей системи медичних послуг для ВПО;

2) надання консультацій, поширення інформації про можливості отримання безоплатних соціальних послуг ВПО;

3) дотримання принципу пріоритетності щодо окремих категорій осіб (вагітних жінок, дітей, інвалідів, осіб старшого віку);

4) покращення якості соціальних послуг для ВПО і місцевого населення, придбання комунальними закладами охорони здоров'я сучасного медико-діагностичного обладнання і устаткування, у т.ч. на засадах фінансового лізингу;

5) облаштування приміщень для надання послуг медичної і психологічної реабілітації для ВПО.

4.3.2. Засоби посилення демографічної стабільності

Російсько-українська війна спричинила значні зміни в усіх сферах життя країни, значно поглибивши існуючу демографічну кризу в Україні та її регіонах. Ефективним інструментом для стабілізації чисельності населення та формування стійких його демовідтворювальних та соціально-економічних структур має бути стратегічне планування демографічного розвитку регіонів України на засадах демографічної стійкості і соціальної резильєнтності. Розроблення й реалізація усього спектру заходів демографічної та соціально-економічної політики (економічних, адміністративно-правових, виховних, пропагандистських) повинні у тривалій перспективі забезпечити демографічно стійкий розвиток у напрямку стабільного населення, пом'якшення дисбалансів у статеві-віковій, соціально-економічній, територіальній структурах.

Чисельність наявного населення Карпатського регіону України на 01.01.2022 р. складала 5 965 тис. ос. (14,5% населення України). Загалом демографічну ситуацію в регіоні до повномасштабного вторгнення росії можна охарактеризувати як відносно несприятливу, хоча в порівнянні з іншими макрорегіонами країни регіон мав кращі основні показники демовідтворення. Темпи скорочення чисельності населення регіону в 2015–2017 рр. були в 3-5 разів меншими за аналогічні темпи в країні загалом (0,07-0,14% та 0,39-0,47% відповідно)²⁴⁷. Однак у 2019–2021 рр. різниця суттєво зменшилась – до 1,5-1,7

²⁴⁷ Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

разу.

Незначний природний приріст населення у Карпатському регіоні України на початку 2010-х рр. змінився у 2015 р. на постійно зростаюче природне скорочення – за останні 7 років сумарно на 141,8 тис. осіб, з яких половина – за 2020 і 2021 рр. Це скорочення не компенсовувалося міграційним приростом населення (офіційно зареєстрованих +16,8 тис. ос. за цей само період), а навпаки, посилювалося відтоком трудових та освітніх мігрантів, що попри свій сезонний і, здебільшого, циркуляційний характер з часом призводила до усталення економічних, трудових, родинних чи інших зв'язків та, як наслідок, еміграції.

Статевовікова піраміда населення регіону вказувала на те, що найближчими роками природне скорочення чисельності населення триватиме. Чисельність населення у старших вікових групах переважала над числами населення у молодшому працездатному (водночас дітородному) віці, та над числами дітей віком до 5 років. Процес старіння населення регіону є повільним, але незворотнім у найближчій та середній перспективі. В економічному сенсі це означає зростання демографічного навантаження працездатного населення людьми похилого віку.

Головною причиною скорочення населення було зменшення народжуваності. Сумарний коефіцієнт народжуваності за 2015–2021 роки в регіоні різко впав з 1,6 до 1,3 народження в середньому на 1 жінку (для забезпечення простого відтворення населення потрібно, щоб цей показник був на рівні 2,15). Зменшився також показник чисельності дітей (у віці 0-14 рр.) у розрахунку на 100 осіб у віці 65 і старше – від 127 до 119.

Отже, до повномасштабного вторгнення головними проблемами демографічної стійкості Карпатського регіону України були збільшення темпів скорочення населення, стрімке зниження народжуваності, прискорення старіння населення, деформація його вікової структури, відповідно зменшення частки економічно активного населення, що створює ризики значного дефіциту робочої сили на ринку праці та загалом соціально-економічного розвитку регіону в середньо- та довгостроковій перспективі.

Повномасштабна війна Росії проти України зумовила нові та загострила існуючі виклики демографічного розвитку Карпатського регіону.

Головним викликом демографічної стійкості є передусім спровокована війною *зовнішня міграція*. Попри розуміння відсутності прямої загрози вторгнення військ агресора на територію регіону, частина мігрантів з Карпатського регіону України утримуються від повернення додому через ризики ракетних обстрілів, блек-ауту та загалом післявоєнної соціально-економічної кризи. Важливими чинниками їхнього неповернення є наявність численних трудових мігрантів, що перебували там ще до повномасштабного вторгнення. Вони посилюють здатність новоприбулих швидко адаптуватися у приймаючій країні, покращують можливості їхньої зайнятості на ринку праці, навчання дітей у школах та інших закладах освіти. У випадку затяжної економічної кризи в країні за умов ймовірної повоєнної відкритості кордонів, зокрема з Польщею, іншим викликом демографічної стійкості в регіоні є *відтік* найбільш мобільної та підприємливої частини суспільства (*молоді та населення середніх вікових*

груп, чисельність яких водночас безпосередньо формує рівень народжуваності). Зокрема, проблемою може бути повоєнне возз'єднання українських сімей не в Україні, а за кордоном. За такого сценарію значно загостриться проблема *старіння населення* та пов'язане з нею демографічне навантаження.

Іншим викликом для регіону є масштабна *вимушена внутрішня міграція*. Карпатський регіон відчув колосальний приплив внутрішньо переміщених осіб, що створило значний тиск та житлову сферу та соціальну інфраструктуру. Внаслідок виїзду більшості з них станом на 30 квітня 2023 р. зареєстровано 594,76 тис. ВПО²⁴⁸, частина з яких внаслідок втрати житла та роботи після закінчення війни залишиться тут на постійне місце проживання. Для демографічної сфери регіону такий наслідок може оцінюватися як позитивний, однак він не може змінити тенденції погіршення процесів демовідтворення в регіоні. Наявність сотень тисяч ВПО зумовило зростання чисельності соціально вразливих верств населення.

Безпосередньо спровокованим війною викликом демографічної стійкості Карпатського регіону України є ситуативна *деформація статевої та шлюбної структури* населення працездатного (і репродуктивного) віку. Виїзд жінок та залученість здебільшого чоловіків до збройних сил посилили темпи *зниження народжуваності*. Нормалізація цієї структури прямо пропорційно залежить від тривалості війни та темпів економічного відновлення.

Іншими викликами внаслідок війни є *зростання числа ветеранів війни*, збільшення чисельності *неповносправних* (з числа ветеранів та ВПО), зростання *кількості неповних сімей* (одиноких матерів чи батьків). Суттєвим є також вплив війни на *фізичний та психічний стан здоров'я населення*, що безпосередньо впливає на *рівень смертності* й, відповідно, чисельність населення регіону.

Загальна макроекономічна ситуація, втрата чи суттєве звуження джерел існування, інфляція, локальні секторальні кризи та інші чинники суттєво знизили якість життя в регіоні, а передусім соціально вразливих його верств – дітей, людей похилого віку, сімей з дітьми, неповносправних, самотніх, непрацездатних тощо. Більше того, військова ескалація зумовила перехід до категорії вразливих верств багатьох людей, котрі перед вторгненням росії до таких не належали. Це відбувається через загибель близьких родичів, зокрема, втрату годувальника сім'ї, каліцтво, погіршення здоров'я, втрату житла, всього майна чи значної його частини, втрату роботи, бізнесу, інші економічні збитки, неможливість повноцінного навчання, емоційно-психологічні порушення тощо.

Сучасна війна суттєво загострила демографічну кризу в регіоні, а викликаний нею комплекс наслідків збільшують чисельність різних вразливих у соціальному та економічному відношеннях категорій населення.

В Україні на сьогодні залишається чинною розроблена ще у 2006 р. Стратегія демографічного розвитку до 2015 р.²⁴⁹, основні положення якої не враховують сучасних викликів, а наявність у завданнях значної кількості

²⁴⁸ Україна – Базове Територіальне Оцінювання Зареєстрованих ВПО (районний рівень) – Раунд 23 (April 2023). MOM: портал. URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-bazove-teritorialne-ocinyuvannya-zareestrovanih-vpo-rayonniy-riven-raund-23-april>

²⁴⁹ Стратегія демографічного розвитку в період до 2015 року. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 24 червня 2006 р. N 879. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/879-2006-%D0%BF#Text>

пріоритетних напрямів фактично розпорошують зусилля центральних та регіональних органів влади.

Для досягнення позитивних змін у перебігу більшості демографічних процесів потрібна тривала дія відповідних чинників. Тому ефективність демографічної та соціально-економічної демографічно орієнтованої політики, виражена у поліпшенні певних демографічних показників, відчувається, як правило, у середньо- та довгостроковій перспективах. Можливості регіональної влади стосовно покращення демографічної стійкості регіону полягають передусім у поліпшенні середовища проживання населення, створення сприятливих соціально-економічних умов, відповідної житлової, соціальної (насамперед медичної та освітньої), транспортної інфраструктури, що стимулюватиме людський розвиток загалом, в т. ч. позитивно впливатиме на демографічну поведінку мешканців регіону, зокрема, в частині прийняття рішень про народження дітей.

На регіональному рівні у прийнятих в 2019-2020 рр. Стратегіях областей Карпатського регіону (на 2021-2027 рр.)²⁵⁰ головними цілями є розвиток людського капіталу та поліпшення якості життя населення. В областях регіону діяла та діє низка комплексних галузевих програм, програм регіонального розвитку, розвитку освіти, підтримки молоді тощо. Основні заходи, що реалізовувалися за цими програмами, були спрямовані на покращення умов для людського розвитку: функціонування сфери охорони здоров'я, освіти, соціального захисту, поліпшення інфраструктури, транспортної доступності.

Скорочення чисельності населення Карпатського регіону України має стійку тенденцію. Незворотнім є процес старіння населення, що в економічному сенсі, з-поміж іншого, означає скорочення частки працездатного населення за рахунок постійного переважання чисельності тих, хто виходить з працездатного віку над чисельністю тих, хто в нього входить. Враховуючи ці тенденції, стратегічною пріоритетною ціллю демографічної політики має бути підвищення народжуваності (пронаталістська політика). Підтримуючим чинником на регіональному рівні є створення умов для забезпечення двох базових потреб сім'ї – житла та зайнятості. У Карпатському регіоні України діють регіональні програми забезпечення житлом, однак вони стосуються лише окремих категорій населення та мають обмежені бюджети. Зокрема, у Львівській області діє Комплексна програма надання житлових кредитів окремим категоріям громадян у Львівській області на 2021–2025 роки (2021), в якій передбачено 2 напрямки: «Підтримка індивідуального житлового будівництва на селі «Власний дім» і «Забезпечення молоді житлом у Львівській області». На 2021 р. за цими напрямками було виділено лише 4,573 млн грн, що повинно було забезпечити

²⁵⁰ Регіональна стратегія розвитку Закарпатської області на період 2021–2027 років. Затверджено рішенням обласної ради 20.12.2019 №1630 (зі змінами, внесеними рішенням обласної ради від 01.10.2020 № 1840). URL: <https://carpathia.gov.ua/storage/app/sites/21/Economics/201001-1840p.pdf>; Стратегія розвитку Івано-Франківської області на 2021-2027 роки. Затверджена рішенням обласної ради від 21.02.2020 № 1381-34/2020. URL: <https://www.if.gov.ua/strategiya-rozvitku-ivano-frankivskoyi-oblasti>; Стратегія розвитку Львівської області на період 2021-2027 років. URL: <https://loda.gov.ua/documents/49999>; Стратегія розвитку Чернівецької області на період до 2027 року. 04.02.2020. URL: <https://bukoda.gov.ua/storage/app/sites/23/uploaded-files/strategia-chernivetska-2027.pdf>

будівництво (чи його завершення) 13 будинків у селах та придбання 2 квартир. На 2022 р. було виділено 1,92 млн грн, а на 2023 – 1,215 млн²⁵¹.

За умови залучення більших ресурсів ця програма може бути ефективною, адже умови надання житлових кредитів мають чітко пронаталістський характер: позичальник, що має 1 дитину, звільняється від сплати відсотків за користування кредитом, позичальнику з 2 дітьми, крім цього, за рахунок бюджетних коштів погашається 25 % від суми зобов'язань за кредитом, з 3 і більше дітьми – 50 %. Відсотки за користування кредитом також не нараховуються учасникам АТО/ОСС, військовослужбовцям.

Схожа програма діяла в Закарпатській області, однак вона стосувалася лише окремих категорій населення – Комплексна соціально-економічна програма забезпечення молоді, учасників АТО/ОСС та ВПО житлом у 2018-2022 роках. На її реалізацію у 2018 р. було виділено 19 млн грн, які спрямовувалися на житлове кредитування, зокрема, на оплату першого внеску, а також на виявлення придатних для будівництва житла земельних ділянок, завершення розпочатих будівництв, виявлення гуртожитків, що використовувалися не за призначенням.

Регіональна політика зайнятості здійснюється обласними та районними центрами зайнятості, однак важливими в цьому напрямі є ініціативи регіональної влади стосовно мікро-, малого та середнього підприємництва. Зокрема, йдеться про поширення практик сімейного фермерства, розвиток інституцій підтримки бізнесу, розширення мережі об'єктів ринкової, фінансової та інформаційної інфраструктури на сільських територіях, впровадження несільськогосподарських видів економічної діяльності на сільських та гірських територіях, що в сукупності дасть змогу запобігти скороченню там чисельності населення. Важливим пронаталістським напрямом у діючій Стратегії розвитку Львівської області є модернізація сімейної політики у напрямі створення сприятливих умов для поєднання зайнятості з народженням і вихованням дитини. Одним з важливих заходів було створення у дитячих закладах освіти груп з гнучким графіком роботи.

Окрема категорія регіональних програм орієнтована на вирішення проблем соціально вразливих верств населення: учасників (ветеранів) АТО/ОСС та членів їхніх сімей, ВПО, малозабезпечених, осіб з інвалідністю, дітей, позбавлених батьківського піклування. Зокрема, стосовно учасників АТО/ОСС на регіональному рівні проводилася їхня медико-психологічна реабілітація, надавалася фінансова підтримка, забезпечувалися друк та розповсюдження інформаційних матеріалів із переліком всіх послуг і допомог, гарантованих державою. Окремі заходи інформаційного характеру стосувалися сімейної та гендерної політики, протидії торгівлі людьми та домашньому насильству.

У сфері охорони здоров'я та освіти переважали заходи з покращення інфраструктури: будівництво та ремонт дитячих садків, ремонт шкіл, лікарняних закладів, закупівля нового обладнання тощо. Цікавою є спроба впровадження у

²⁵¹ Про внесення змін до Комплексної програми надання житлових кредитів окремим категоріям громадян у Львівській області на 2021 – 2025 роки. Додаток 4 до розпорядження начальника обласної військової адміністрації від 13.12.2022 № 719/0/5-22ВА. <https://loda.gov.ua/documents/49892>

Чернівецькій області т. зв. «університету третього віку», що покликаний підвищити рівень життєвих компетенцій людей літнього віку.

Загалом заходи регіональної політики, що можуть сприяти посиленню демографічної стійкості, спрямовувалися на вирішення поточних проблем окремих вразливих верств населення, що є важливим з погляду соціального розвитку та суспільного добробуту. Окремі напрями політики мають чіткий пронаталістський характер, однак їхня реалізація фактично не впливає на демографічну ситуацію, оскільки виділені кошти регіональних бюджетів дають змогу профінансувати лише незначну кількість таких заходів.

Першочерговим завданням є розробка нової Стратегії демографічного розвитку України на середньо- та довгострокову перспективу з урахуванням воєнних та післявоєнних умов. На відміну від попередньої Стратегії, слід чітко визначити головну мету, на реалізацію якої повинні бути спрямовані усі заходи демографічної й демографічно орієнтованої соціально-економічної політики. Вагомі та стійкі результати можуть бути отримані за умов узгодженості та взаємодоповнення демографічної та соціально-економічної політики на державному, регіональному та місцевому рівнях у відповідних стратегічних та програмних документах. Тобто лише узгоджена діяльність державних і регіональних органів влади, місцевого самоврядування може забезпечити досягнення цілей поліпшення демографічної ситуації.

Головні ризики демографічної стійкості України та її регіонів – це падіння народжуваності та втрата населення через міграцію. Повернення вимушених мігрантів є радше операційною ціллю, зусилля для досягнення якої мають докладатися як у воєнний час, так і відразу після завершення війни. Оскільки деяка частина мігрантів не повернуться (можна припустити, що частка реемігрантів обернено пропорційно залежить від тривалості війни), фактично Україні не вдасться відновити ту чисельність населення, що була перед вторгненням 24.02.2022 р. Області Карпатського регіону теж відчули відтік мігрантів за кордон, проте кількісно це компенсувалося приїздом ВПО, що, однак, не впливає на перебіг процесів демовідтворення.

Демографічна стійкість у демовідтворювальних параметрах – це передусім стабільна чисельність населення (нульовий загальний приріст) та баланс статеві-вікових структур. Враховуючи ситуаційність міграційної компоненти формування чисельності населення, головною стратегічною ціллю демографічної політики України важливо визначити зростання народжуваності. Поліпшення демографічної ситуації не може бути здійснено у короткостроковій перспективі, це – довготривалий цілеспрямований процес зміни демографічної поведінки в частині збільшення народжень, що за умов зваженої міграційної політики у короткостроковій перспективі дасть змогу сповільнити темпи скорочення чисельності населення, а в середньо- та довгостроковій – може стабілізувати чисельність населення, збалансувати його вікову структуру, уникнути диспропорцій на ринку праці та, відповідно, підвищити соціальну резильєнтність. Тобто демографічна політика України та її регіонів передусім повинна бути *пронаталістською і просімейною*.

Тому головні зусилля демографічної політики вважаємо за потрібне

спрямувати на підтримку сімей з метою збільшення народжуваності (рис. 4.3).

Діючі в областях Карпатського регіону України програми підтримки сім'ї, не є комплексними та не стимулюють прийняття репродуктивних рішень. Найчастіше вони зосереджуються на підтримці сімей чи окремих категорій населення, що опинилися в скрутному становищі.

Польський досвід свідчить, що така вибірковість є неефективною²⁵². Підтримка передусім сімей з низькими доходами підштовхує їх до тіньової зайнятості чи відмови від пошуку роботи. Внаслідок обмеженості ресурсів, регіональні та місцеві органи влади не можуть значним чином вплинути на поліпшення демографічних показників, багато заходів мають інформаційно-пропагандистський характер.

Прямі заходи стимулювання народжуваності (грошові виплати при народженні дитини) є важливим та дієвим інструментом, однак вони дають ефект передусім у нижчих дохідних групах суспільства, що загалом не сприяє підвищенню якості їхнього життя. Розмір такої допомоги повинен покривати передбачувані витрати, пов'язані з задоволенням потреб розвитку дітей (освітні, культурні, відпочинкові тощо).

Головною економічною перешкодою для народження дітей є ризик зниження добробуту сім'ї, а у випадку великої кількості дітей – ризик бідності. Поява дитини у сім'ї, особливо другої чи третьої, різко збільшує сімейні видатки при зменшенні доходів, як правило, в матері. Зростання витрат на утримання дитини не покривається відповідними соціальними виплатами. Також актуальним стає збільшення житлової площі. Тому першочерговими заходами просімейної політики є підтримка у вирішенні проблем з житлом та зайнятістю. Ця підтримка має переконати сім'ї в тому, що з народженням дитини якість їхнього життя не погіршиться.

Питання житла та зайнятості є ключовими для вирішення інших проблем демографічної стійкості – повернення вимушених мігрантів, інтеграція ВПО, забезпечення потреб військових та членів їхніх сімей.

На сільських територіях ключовими заходами є розроблення чи удосконалення генеральних планів розвитку поселень та громад, упорядкування земельних ділянок, першочерговість розробки планів індивідуальної житлової забудови тощо.

Важливою є інституційна складова демографічної політики. Одночасна реалізація демографічної політики на рівні держави, регіонів і громад – це перевірений досвід держав ЄС. Реформа децентралізації в Україні довела, що регіональні органи влади та органи місцевого самоврядування здатні виконувати функції, які до цього були виключно повноваженнями центральних органів влади.

²⁵² Światłowski, Bartosz. 6. Polityka demograficzna / Biała Księga Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej – wybrane zagadnienia. С. 146–147. URL: <https://www.uj.edu.pl/documents/123362602/85075ad6-2438-467f-ba5c-6652695b20b4>

Проблеми, завдання та заходи поліпшення середовища демографічної стійкості в Карпатському регіоні України

Рис. 4.3. Проблеми, завдання та заходи посилення демографічної стійкості областей Карпатського регіону України

Можливості органів місцевого самоврядування передусім полягають у створенні сприятливого середовища людської життєдіяльності. В компетенцію влади на рівні громади входить багато питань, які впливають на формування сімей та їхні прагнення до народження дітей: охорона здоров'я, соціальна допомога, дошкільні начальні заклади, управління нерухомістю, управління земельними ресурсами, місцевий громадський транспорт, захист навколишнього середовища, комунальне житло, освіта й культура, заклади фізичної культури і туризму, у тому числі зони відпочинку та спортивні споруди, утримання об'єктів і споруд комунального призначення, адміністративних приміщень, реалізація програм стимулювання громадянської активності, співпраця та діяльність громадських організацій тощо. Рівень сприятливості середовища визначає демографічну привабливість громади для проживання, навчання і роботи, що в майбутньому може створити певну конкуренцію між громадами. Роль регіональної та місцевої влади полягає також у тому, щоб постійно вдосконалювати механізми співпраці з іншими зацікавленими сторонами в регіоні, а також з сусідніми регіонами з метою виявлення та використання потенціалу розвитку.

Відповідно до бажаної стратегічної цілі регіональні стратегії та програми повинні мати чітку демографічну спрямованість і бути орієнтованими на підвищення демографічної привабливості регіону, збільшення кількості робочих місць, активізацію підприємництва мешканців регіону, адаптацію освітньої пропозиції до потреб ринку праці та вдосконалення практичних навичок учнів та студентів, розширення доступу до закладів дошкільної освіти, розвиток відповідної інфраструктури, створення умов для професійного та сімейного життя, протидію безробіттю та активізацію регіональних ринків праці. Прикладом такої програми може бути комплексна Програма особливої демографічної зони до 2020 р. «Опольське для сім'ї»²⁵³, що містить комплекс заходів, об'єднаних головною ціллю – зміцнення та використання демографічного потенціалу Опольського воєводства. Чотири тематичні пакети програми визначали її пріоритетні напрями: «Робота – безпечна сім'я», «Освіта і ринок праці», «Ясла та дошкільний заклад», «Золота осінь». З-поміж інших результатів, реалізація цієї програми сприяла збільшенню сумарного коефіцієнту народжуваності в Опольському повіті з 0,97 у 2011 р. до 1,6 у 2019 р. Досвід реалізації демографічної політики в Польщі вказує на доцільність залучення до діяльності місцевих громадських структур, неурядових організацій, громадських рухів, релігійних об'єднань, профспілок, роботодавців та їхніх об'єднань, наукових установ²⁵⁴.

Варто пам'ятати, що лише довготривала та послідовна демографічна політика може уповільнити темпи скорочення чисельності населення, а в середньо- та довгостроковій перспективах сприятиме його стабілізації та структурному збалансуванню.

²⁵³ Opolskie dla Rodziny. Program Specjalnej Strefy Demograficznej w województwie opolskim do 2020 roku. Opole, 2014. URL:

²⁵⁴ Strategia Demograficzna 2040. C.66. <https://www.gov.pl/attachment/e3a903eb-b93d-47e2-8407-b819652795ea>

Програмно-цільовий підхід до реалізації окремих заходів демографічної політики стосується визначених верств населення, зокрема, найбільш соціально вразливих, тому вагомих результатів в частині зміцнення демографічної стійкості регіонів від них очікувати не варто. Однак з-поміж зазначених у стратегіях та програмах регіонального розвитку заходів є такі, що з огляду на свій просімейний та пронаталістський характер можуть бути перспективними у разі залучення більшого обсягу фінансування та створення накопичувального і відновлюваного інвестиційного ресурсу. Це напрям «Підтримка індивідуального житлового будівництва на селі «Власний дім».

Прямий та опосередкований вплив на демографічні процеси можуть мати проекти, спрямованих на покращення середовища людської життєдіяльності у різних регіонах і типах поселень. В ЄС добре розроблений механізм фінансування через європейські структурні фонди (ESI), зокрема Європейський соціальний фонд плюс (ESF+), Європейський сільськогосподарський фонд розвитку сільської місцевості (EAFRD) і т. д. З 2018 р. держави ЄС визначають необхідність посилення фінансування через ESI проектів, спрямованих на вирішення демографічних проблем, а саме старіння і втрат населення, демографічного навантаження, нездатності окремих регіонів залучати та утримувати людський капітал, що затверджено в окремій резолюції при визначенні пріоритетів посилення економічної, соціальної і територіальної згуртованості ЄС²⁵⁵.

Індикатори зміцнення демографічної стійкості залежать від стратегічної мети демографічної політики загалом (держави чи її регіонів). Загалом їх можна поділити на 2 групи: безпосередні індикатори демографічної стійкості (конкретні демографічні показники) й індикатори зміни середовища людської життєдіяльності, що сприяють демографічній стабільності.

Стосовно перших на сьогодні недоцільно встановлювати конкретні числові бажані значення. В умовах відсутності обліку демографічних процесів (з лютого 2022 р.) та розрахунку будь-яких показників (навіть чисельності населення), можна говорити лише про бажаний напрям їхньої динаміки. Результатом може бути позитивна динаміка показника або сповільнення темпів його зниження. Варто також пам'ятати, що більшість демографічних процесів, що фіксуються динамікою відповідних індикаторів, залежать від тривалого впливу різних чинників, тобто їхня зафіксована зміна не обов'язково буде зумовленою впливом проведених заходів. Про це свідчить наприклад, той факт, що одним із індикатором попередньої Стратегії розвитку Львівської області на період до 2020 року²⁵⁶ було визначено рівень смертності населення, якого планувалося досягнути на рівні 11,7‰ у 2020 р., натомість, незважаючи на проведені заходи, смертність зросла до 13‰²⁵⁷. В цьому випадку доцільне

²⁵⁵ Report on strengthening economic, social and territorial cohesion in the European Union: the 7th report of the European Commission. Committee on Regional Development. 5.4.2018 - (2017/2279(INI)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2018-0138_EN.html?redirect

²⁵⁶ Стратегія розвитку Львівської області на період до 2020 року. Затверджена рішенням обласної ради від 29.03.2016 № 146 .

²⁵⁷ Стратегія Львівської області 2027. с. 77.

порівняння досягнутих результатів не стільки з попередніми (базовими), скільки з прогнозованими (якщо, звісно, такі є) на період фіксації цих результатів. Менш залежними від тривалості впливу можуть бути рівень народжуваності, міграційні індикатори, смертність від окремих хворіб тощо.

Головні індикатори, що можуть вказувати на траєкторію демографічної стабільності, такі: зниження темпів скорочення чисельності населення; збільшення сумарного коефіцієнту народжуваності; збільшення коефіцієнту природнього приросту; позитивне міграційне сальдо; збільшення очікуваної тривалості життя. Відслідковування динаміки цих показників є радше моніторинговою функцією, а не фіксацією впливу заходів на покращення конкретного демографічного показника.

До других індикаторів, що вказують на зміну середовища забезпечення демографічної стійкості, можна віднести: підвищення рівня охоплення дітей закладами дошкільної освіти (міська/сільська місцевість); зміна кількості сімей, що скористалася кредитними пропозиціями з будівництва та придбання житла; зміна кількості виділених земельних ділянок під забудову молодим сім'ям та сім'ям з дітьми; зміна частки побудованого житла, переданого молодим сім'ям та сім'ям з дітьми; кількість створених нових робочих місць у регіоні (громаді); зміна кількості створених сімейних фермерських господарств; зміна кількості жінок, що мають дітей віком до 3 р., працюючих на умовах гнучкого робочого часу; зміна кількості груп в закладах дошкільної освіти з гнучкими графіками роботи.

Повномасштабна війна істотно загострила існуючі демографічні проблеми в Карпатському регіоні України. Головними викликами демографічної стійкості регіону є падіння народжуваності, вимушена міграція за кордон, прибуття в регіон близько 600 тис. ВПО, зростання числа ветеранів війни, старіння населення, ситуативна деформація статевої та шлюбної структури населення, зниження очікуваної тривалості життя.

Зважаючи на поглиблення демографічної кризи в країні та регіонах, нові спровоковані війною демографічні виклики, вкрай важливим є вироблення нової стратегії демографічної політики з пріоритетом збільшення народжуваності. Пронаталістська та просімейна політика повинна бути закріплена у стратегічних та програмних документах державного й регіонального рівня, що мають містити відповідні заходи, узгоджене виконання яких дасть змогу у короткостроковій перспективі уповільнити темпи скорочення чисельності населення, а в середньо- та довгостроковій – досягнути стабільного населення та посилити соціальну резильєнтність. Такі заходи повинні реалізовуватися передусім у напрямі усунення бар'єрів прийняття сім'єю рішень про народження дитини (дітей) та забезпечення їхніх потреб. Для цього має бути забезпечена підтримка у вирішенні житлових проблем, можливості поєднання роботи та виховання дітей, поширення гнучкої зайнятості, податкові пільги у житловому кредитуванні та навчанні дітей.

4.4. Інфраструктурний механізм послаблення соціальної вразливості

4.4.1. Реалізація потенціалу розвитку і зміцнення резилентності соціальної інфраструктури в умовах зовнішніх загроз

Розвиток соціальної інфраструктури впродовж усіх років незалежності України був пріоритетом державної і регіональної політики. Для його забезпечення, як правило, застосовувались програмно-цільові механізми та формувалось відповідне інституційно-правове середовище. Попри те, якість послуг інфраструктури залишалась низькою. Її розбудова супроводжувалась постійними порушеннями норм і стандартів. Як результат, будівництво великих інфраструктурних об'єктів та містобудування стали найбільш корумпованими сферами в Україні (рис. 4.4)

Рис. 4.4. Найбільш корумповані сфери згідно Антикорупційної стратегії України та їхнє відношення до розвитку соціальної інфраструктури

Джерело [258]

Примітка: виділено сфери, що мають пряме відношення до розвитку соціальної інфраструктури

У Карпатському регіоні в політиці розвитку соціальної інфраструктури теж переважав програмно-цільовий підхід. Специфіка Карпатського регіону детермінувала прийняття в 2019 році Концепції розвитку гірських територій українських Карпат [259]. Концепція стала основою для розробки Державної програми розвитку регіону українських Карпат на 2020-2022 роки. Окремим напрямом програми визначено «скасування інфраструктурних обмежень, розбудову просторово збалансованої дорожньої, виробничої і соціальної інфраструктури» [260]. Попри недоліки та незавершеність через

²⁵⁸ Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки: Закон України № 2322-IX від 20.06.2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text>

²⁵⁹ Про схвалення Концепції розвитку гірських територій українських Карпат: Розпорядження Кабінету Міністрів України № 232-р від 3.03.2019 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-shvalennya-konceptsiyi-rozvitku-girskih-teritorij-ukrayinskih-karpat>

²⁶⁰ Про затвердження Державної програми розвитку регіону українських Карпат на 2020-2022 роки: Постанова

повномасштабну війну, Державна програма розвитку регіону українських Карпат – це позитивний досвід спільного макрорегіонального стратегування.

Положення Державної програми розвитку регіону українських Карпат на 2020-2022 роки були враховані при розробці регіональних стратегій розвитку до 2027 року. Питання соціальної інфраструктури займає вагомe місце в цільових пріоритетах розвитку областей Карпатського регіону. Стратегічні цілі областей мають спільні орієнтири, визначені Державною стратегією регіонального розвитку на 2021-2027 роки, однак можна виявити певні інфраструктурні пріоритети. Вони є основою для визначення інфраструктурної місії регіонів в умовах воєнної економіки та повоєнної відбудови.

Стратегії є основою для розроблення регіональних програм, які можна розподілити залежно від впливу на розвиток різних сфер соціальної інфраструктури – ЖКГ і будівництва, транспорту, освіти, охорони здоров'я, спорту, культури та ін. Аналіз регіональних програм областей Карпатського регіону неочікувано вказав на вибіркову увагу до гірських територій. Ймовірно, це зумовлено державною політикою підтримки таких територій, через що регіони послабили свою відповідальність за результати їхнього розвитку.

Аналіз розвитку соціальної інфраструктури в Україні та Карпатському регіоні дозволяє зробити висновки, що, попри низку недоліків, здобутий базовий досвід стратегування й програмно-цільового регулювання даної сфери. Головна проблема макрорівня – інституціоналізована корупція, через що сфери, які мають пряме відношення до розвитку соціальної інфраструктури, визнані як найбільш корумповані.

Ще згубнішою є практика вкорінення корупційних схем на рівні органів державної влади, які займаються розбудовою соціальної інфраструктури. Навіть в умовах війни потрібні рішення по боротьбі з корупцією приймаються під тиском вимог євроінтеграції та надання міжнародної фінансової допомоги. З'являються навіть нові загрозливі рішення щодо посилення централізації державного нагляду і контролю (проект Закону №5655), що лише підвищують корупційні ризики на противагу боротьби з ними.

Значний поштовх для послаблення корупційних практик надала децентралізація. Територіальні громади стали активними суб'єктами розвитку соціальної інфраструктури, здобуваючи безцінний досвід залучення інвестицій та формування грантової історії.

На жаль, регіональний рівень поки не забезпечив прозорі механізми розвитку соціальної інфраструктури. Переважаючий програмно-цільовий підхід поступово зробив нормою, коли поставлені цілі і завдання не досягаються, а реальне фінансування може не відповідати заявленим обсягам. Це ще згубніший деструктив, ніж пасивна політика розвитку соціальної інфраструктури, оскільки такий досвід породжує формалізм, безвідповідальність та недобросовісне регулювання.

Аналіз державних, регіональних і місцевих програм розвитку соціальної інфраструктури підтвердив поточну проблемність у реалізації програмно-цільового підходу, що полягає в наступному: 1) відсутність розуміння різниці нормативів «стратегія» й «програма», брак чіткого алгоритму-взаємозв'язку «обласна стратегія → обласна програма/стратегія за конкретним завданням → програма/стратегія/план територіальної громади → план заходів з реалізації програми/стратегії → моніторинг реалізації програми/стратегії в контексті досягнення цілей обласної стратегії»; 2) відсутність чіткого та прозорого моніторингу реалізації регіональних програм і стратегій, за винятком обласних стратегій; 3) відсутність плану заходів з реалізації програм і стратегій на кожен рік та моніторингу їхнього виконання; 4) розбалансованість часових рамок реалізації програм; 5) слабка координація зусиль та організації співробітництва областей між собою, зокрема це довів аналіз щодо стратегічного планування, програмно-цільового регулювання розвитку соціальної інфраструктури України і Карпатського регіону. Такі проблеми ускладнюють управлінські зусилля з переходом від пріоритетів розвитку соціальної інфраструктури до зміцнення її резилентності в умовах зовнішніх загроз.

Політиці в сфері розвитку соціальної інфраструктури Карпатського регіону властива більшість проблем макрорівня. Разом з тим, аналіз довоєнного стану соціальної інфраструктури Карпатського регіону, а також програмно-цільових пріоритетів політики її розвитку дозволив виявити його специфіку та узагальнити ключові переваги і недоліки для кожної області (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Ключові переваги і недоліки розвитку соціальної інфраструктури Карпатського регіону України до 2022 року

Області	Переваги	Недоліки
Закарпатська	- Вища охопленість дітей дошкільною освітою. - Вища ємність амбулаторно-поліклінічних закладів. - Поширення роздільного збирання побутових відходів. - Екологічно чисте середовище.	- Низька будівельна активність при зростаючій вартості купівлі та оренди житла. - Низька якість послуг середньої освіти. - Неєфективне поводження з відходами.
Івано-Франківська	- Високі показники якості й комфорту життя обласного центру. - Низька вартість купівлі та оренди житла. - Висока динаміка приросту капітальних інвестицій, активізації будівельних робіт.	- Низька охопленість дітей дошкільною освітою. - Погане забезпечення житловим фондом.
Львівська	- Високорозвинута інфраструктура професійної і вищої освіти; висока якість послуг середньої освіти (найкращі результати ЗНО).	Високе навантаження на: - житловий фонд; - транспортну інфраструктуру; - заклади дошкільної освіти.
Чернівецька	- Висока охопленість дітей дошкільною освітою. - Розвинута інфраструктура вищої освіти. - Висока динаміка приросту капітальних інвестицій у ЖКГ. - Екологічно чисте середовище.	- Неєфективне використання внутрішнього транзитного потенціалу як регіону з найвищою щільністю автомобільних доріг. - Неєфективне поводження з відходами.

Джерело: узагальнено автором

Регіональна політика розвитку соціальної інфраструктури на час війни та повоєнної відбудови має враховувати здобутки й недоліки та узагальнювати

проактивні пріоритети в руслі бачення інфраструктурної місії регіонів та зміцнення резилентності інфраструктурних об'єктів (табл. 4.2).

Інфраструктурна місія регіонів не відкидає значення комплексного розвитку різних сфер соціальної інфраструктури, адже кожна з них виконує певне завдання у задоволенні потреб населення. Інфраструктурна місія вказує на ті сфери, розвиток яких відповідає здобуткам, потребам і потенціалу регіону.

З огляду на наслідки повномасштабної війни, інфраструктурна місія також має включати його участь у балансуванні втрат інфраструктурних об'єктів в інших регіонах, що важливі для розвитку людського потенціалу. Особливо чутливими є об'єкти культури й спорту, належне фінансування яких відображає рівень розвитку держави.

Регіони з кращими безпековими умовами мають брати на себе місію, наскільки це можливо, компенсувати інфраструктурні втрати інших регіонів, щоб населення, особливо молодь, не обирало еміграцію, а могло реалізувати свій потенціал в Україні. Інфраструктурна місія, базована на концепції внутрідержавної компенсації втрат – це один з проявів національної єдності та взаємодопомоги в усіх сферах.

Таблиця 4.2

Інфраструктурна місія Карпатського регіону України

Інфраструктурна місія	Закарпатська область	Івано-Франківська область	Львівська область	Чернівецька область
Загальна	<i>Якісна інфраструктура освітнього, медико-реабілітаційного, культурного, спортивного, рекреаційного, природоохоронного призначення для забезпечення внутрішніх потреб розвитку людського потенціалу з врахуванням інфраструктурних втрат регіонів бойових дій, потреби зниження міграції молоді та потенціалу рееміграції «втікачів від війни»</i>			
Военної економіки	<i>Культурно-рекреаційна</i>	<i>Енерго-безпекова</i>	<i>Медико-реабілітаційна</i>	<i>Торговельна</i>
Економіки повоєнної відбудови	<i>Транзитно-прикордонна</i>	<i>Спортивно-інклюзивна</i>	<i>Креативно-цифрова</i>	<i>Природо-охоронна</i>

Джерело: узагальнено автором

В умовах повномасштабної війни відбулось суттєве зростання навантаження на всі сфери соціальної інфраструктури Карпатського регіону, що обумовлює необхідність зміцнення її резилентності. Пріоритети такого зміцнення мають визначатись з врахування основних проблем розвитку соціальної інфраструктури Карпатського регіону в умовах зовнішніх загроз. До них слід віднести:

- стрімко зростаючий попит на послуги соціальної інфраструктури в сегменті ринку нерухомості, що спричинило проблеми доступності житла для ВПО, мігрантів та постійного населення;

- високе навантаження на житлово-комунальне господарство і транспортну інфраструктуру, що призвело до зниження якості послуг для постійного населення;

- зростаюче навантаження на соціально-культурні об'єкти інфраструктури, зокрема освіти, охорони здоров'я, соціальних послуг, працевлаштування, що стало основним тягарем для персоналу в умовах збереження оплати праці на довоєнному рівні.

З іншого боку, такі зміни створили для регіону нові можливості. Карпатський регіон, попри виклики повномасштабної війни, отримав шанс стимулювати розвиток соціальної інфраструктури на новій якісній основі. Висока вартість оренди й купівлі житла в регіоні повинна відобразитись на розвитку інших сфер соціальної інфраструктури при високому попиті на послуги. Тобто висока вартість житла має бути рушієм інфраструктурного розвитку навіть під час повномасштабної війни. Якщо військова ситуація не погіршиться, включно з ракетними обстрілами, то питання соціальної інфраструктури Карпатського регіону має бути головним об'єктом стратегування розвитку областей на коротко- і середньостроковий періоди. Карпатський регіон має стати прикладом впровадження прогресивних рішень розвитку інфраструктури, боротьби з корупцією, реалізації інфраструктурних проєктів громад та налагодження різних форм міжмуніципального співробітництва.

У зв'язку з цим актуальними є наступні пріоритети зміцнення резилентності соціальної інфраструктури Карпатського регіону, виходячи з тилкових можливостей та воєнного функціоналу:

а) пріоритети, що передбачають нормативно-правові вдосконалення:

- забезпечення прозорості реалізації регіональних програм розвитку інфраструктури шляхом опублікування їхнього змісту, паспортів бюджетної програми та звіту виконання на офіційних веб-сторінках;

- активна участь у розробці Державної програми розвитку регіону Українських Карпат з врахуванням результатів досягнення Програми на 2020-2022 роки [261], включенням пріоритетів розвитку інфраструктури, що враховують специфіку високогірних (понад 600 м), гірських і низинних територій;

- активна участь у розробці макрорегіональної стратегії ЄС для Карпатського регіону з метою визначення пріоритетів розвитку інфраструктури гірських територій з важкою транспортною доступністю (відповідає цілям Державної програми розвитку регіону українських Карпат на 2020-2022 роки та Державної програми розвитку транскордонного співробітництва на 2021-2027 роки [262]);

²⁶¹ Про затвердження Державної програми розвитку регіону українських Карпат на 2020-2022 роки: Постанова Кабінету Міністрів України № 880 від 20.10.2019 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-programi-rozvitku-regionu-ukrayinskih-karpat-na-20202022-roki-i201019>

²⁶² Про затвердження Державної програми розвитку транскордонного співробітництва на 2021-2027 роки: Постанова Кабінету Міністрів України № 408 від 14.04.2021 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-programi-rozvitku-transkordonnogo-sivrobitnictva-na-2021-2027-roki-s140421>

- активна участь та взірцевий приклад щодо реалізації заходів Державної антикорупційної програми на 2023-2025 роки в частині захисту об'єктів культурної спадщини, адже регіон володіє значним історико-культурним потенціалом. Такими заходами згідно програми мають бути інвентаризація об'єктів культурної спадщини, забезпечення публічності електронного реєстру об'єктів культурної спадщини, розроблення історико-архітектурних опорних планів з межами використання зон охорони об'єктів культурної спадщини та ін.;

- затвердження регіональних програм забезпечення антитерористичного та протидиверсійного захисту важливих державних об'єктів, місць масового перебування людей, об'єктів критичної й транспортної інфраструктури;

- перегляд регіональних програм підтримки індивідуального житлового будівництва на селі «Власний дім» з додатковими можливостями для ВПО. У 2022 році в умовах воєнного стану було внесено зміни до програм у частині обсягів фінансування. ВПО визначено серед тих, хто може отримувати пільгові кредити на рівні з іншими групами населення. Натомість надання їм додаткових преференцій дозволить більше ефективно вирішити проблему депопуляції сільських (у тому числі гірських) територій Карпат шляхом підтримки ВПО, які мають потенціал інтеграції;

- завершення розробки комплексних планів просторового розвитку територій громад як основи планування розвитку соціальної інфраструктури;

б) пріоритети, що передбачають інституційні вдосконалення:

- активізація діяльності центрів стратегічного планування й розвитку міст – агенцій регіонального і місцевого економічного розвитку, громадських організацій загальнодержавного (Асоціація міст України, Українська асоціація районних та обласних рад, Асоціація просторових планувальників-Рада урбаністів Національної спілки архітекторів України та ін.), регіонального (Асоціація органів місцевого самоврядування «Єврорегіон Карпати-Україна» та ін.) і місцевого (Інститут міста Львів та ін.) рівнів;

- підтримка ініціатив громадських організацій, що спрямовані на посилення співробітництва областей Карпатського регіону. Як приклад, проєкт «Сталий розвиток Українських Карпат» за ініціативи Української асоціації районних та обласних рад в рамках діяльності Ресурсного центру зі сталого місцевого розвитку у партнерстві з Польщею [263];

- стимулювання діяльності європейських об'єднань територіального співробітництва, що дозволить поєднати зусилля транскордонних громад у вирішенні проблем та розвитку інфраструктури (за прикладом об'єднання «Тиса», яке створене за участі громад Закарпаття 2015 року);

- забезпечення прозорості діяльності територіальних представництв Державного агентства відновлення та розвитку інфраструктури України через утворення громадських рад;

²⁶³ Сталий розвиток гірських територій Українських Карпат: Ресурсний центр зі сталого місцевого розвитку. URL: <https://rozvytok.in.ua/rozvytok-hirskykh-terytorii-ukrainskykh-karpat?lang=ukr&tip=osn&tipn=Page&page=1>

- забезпечення прозорості діяльності управлінь Державної інспекції архітектури та містобудування України в областях (як нового «некорупційного» органу);

- посилення громадського контролю за природоохоронними заходами, техногенними впливами на екосистеми, наслідком чого є загрози інфраструктурним об'єктам (пріоритет – вирубка лісів);

в) пріоритети, що передбачають розвиток інфраструктури воєнної економіки:

- створення мережі центрів ветеранського розвитку на базі закладів вищої освіти;

- підтримка громадських ініціатив допомоги ВПО. Наприклад, громадська ініціатива «Спадщина.UA», що передбачає викуплення старих будинків та їхню ревіталізацію;

- популяризація можливостей пільгового кредитування в рамках програми «ЄОселя», що реалізується в Україні з жовтня 2022 року. Станом на квітень 2023 року кількість виданих кредитів на Карпатський регіон складає менше 12 % з найнижчою кількістю для Чернівецької області – 7 кредитів (частка м. Київ та Київської області – майже 35 %) [264];

- активізація діяльності регіональних профспілкових організацій у представництві інтересів зайнятих сфер критичної і соціальної інфраструктури. Оголошення проблем має коруватись галузевими підрозділами обласних профспілок. Мотивація та належна оплата праці зайнятих у життєзабезпечуючих сферах під час війни та післявоєнної відбудови мають відповідати ролі даних сфер для суспільства й регіонів.

г) пріоритети, що передбачають інформаційно-аналітичні вдосконалення:

- розробка методики оцінювання прозорості реалізації інфраструктурних проєктів з метою викорінення різних схем нецільового використання коштів;

- моніторинг інфраструктурної вразливості до природно-кліматичних впливів, особливо гірських громад, які потерпають від паводків й інших природних лих, та вироблення на цій основі регіональних планів інфраструктурної резилентності;

- моніторинг навантаження на соціальну інфраструктуру з врахуванням доступності послуг різним категоріям постійного населення (у тому числі особам з обмеженими можливостями) та з врахуванням додаткового навантаження з боку ВПО і туристів;

- моніторинг відповідності інфраструктури охорони здоров'я потребам воєнного часу, реабілітації військовослужбовців на засадах професіоналізму, гідності й поваги;

д) пріоритети, що передбачають забезпечення інфраструктурної стійкості регіону:

- формування інфраструктурних резервів на випадок форс-мажорних обставин, наприклад, ліжкомісць у закладах охорони здоров'я при пандемії, необхідності надання послуг населенню з регіонів гірших безпекових умов;

²⁶⁴ ЄОселя. URL: <https://ukrfinzhytlo.in.ua/>

- визначення додаткових заходів захисту населення та спеціальної соціальної інфраструктури в зонах спостереження (Бурштинська ТЕС і Калуська ТЕЦ Івано-Франківської області, Добротвірська ТЕС, Новороздільська ТЕЦ, Львівська ТЕЦ-1, Новояворівська ТЕЦ Львівської області, Дністровська ГАЕС і Дністровська ГЕС-1 Чернівецької області, Теремле-Ріцька ГЕС Закарпатської області, що входять до числа електростанцій України з найвищою потужністю).

Результативність регіональної політики щодо зміцнення резилентності соціальної інфраструктури в значній мірі залежатиме від послідовності державної політики з постійним тиском з боку громадянського суспільства в реалізації потрібних реформ. Головні реформи полягають у боротьбі з корупційними практиками розбудови соціальної інфраструктури, особливо в містобудуванні та будівельній сфері. Такими пріоритетами національного рівня мають бути:

- підтримка Громадської ініціативи «Rise» як новоутвореної коаліції міжнародних та громадських (як правило, антикорупційних) організацій, які готові включатись у процеси відбудови й модернізації України на засадах прозорості, конкуренції, сталості, координації, справедливості, інклюзивності, інформаційної публічності, нульової толерантності до корупції [265];

- створення громадської антикорупційної ради при Міністерстві розвитку громад, територій та інфраструктури України (за прикладом Міністерства оборони України, яке на тлі скандалів ініціювало даний процес у 2023 році з залученням представників різних громадських організацій);

- прийняття антикорупційної програми Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України;

- впровадження обов'язкової оцінки ефективності реалізації програм розвитку інфраструктури для подолання усталеної проблеми їхнього формалізму та непослідовності;

- реалізація проекту «Розроблення комплексної системи моніторингу післявоєнного відновлення на основі відкритих даних», який координує Міністерство цифрової трансформації України (проект Плану Відновлення України). У 2023 році розпочалась робота над розробкою системи DREAM – екосистеми управління відбудовою інфраструктури (Digital Restoration Ecosystem for Accountable Management), яка поєднує інформацію Єдиного веб-порталу використання публічних коштів Spending, Єдиного державного реєстру юридичних осіб, Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва, ДІА, Prozorro (вже функціонують), а також Реєстру пошкодженого та знищеного майна, Геоінформаційної системи, Галузевої системи управління відбудовою інфраструктури, які заплановано створити [266];

- забезпечення публічності інформації щодо витрат на інфраструктурні проекти на Єдиному веб-порталі використання публічних коштів [267]. У Державній антикорупційній програмі на 2023-2025 роки передбачено такі заходи

²⁶⁵ RISE Ukraine. URL: <https://www.rise.org.ua/ua/principles>

²⁶⁶ DREAM. URL: <https://dream.gov.ua/>

²⁶⁷ Єдиний веб-портал використання публічних коштів. URL: <https://spending.gov.ua/new/>

щодо інфраструктури доріг, відтак публікування інформації слід забезпечити для всіх проєктів;

- удосконалення Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва (ЄДЕССБ) з громадським контролем будівельної діяльності (передбачено в Державній антикорупційній програмі на 2023-2025 роки);

- відновлення роботи й публічності веб-ресурсу «Відкрите просторове планування» (pMap);

- продовження роботи порталу Національної інфраструктури геопросторових даних, який наразі є в «пілотному статусі» через завершення реєстрації та внесення даних усіх територіальних громад України;

- введення в експлуатацію Єдиного електронного містобудівного кадастру (передбачено в Державній антикорупційній програмі на 2023-2025 роки).

Заходи з цифровізації реєстрів, містобудівної документації, систем контролю й моніторингу забезпечать незворотній процес переходу державної політики в сфері розбудови та зміцнення резилентності інфраструктури на прозорі умови та сформує сприятливі засади для реалізації регіональної й місцевої політики зниження соціальної вразливості населення у проєкції якості соціальних послуг.

4.4.2. Модернізація соціальної інфраструктури гірських районів

Карпатський регіон України географічно представлений територією українських Карпат, Закарпаттям та Прикарпаттям, його області мають свої особливості у формуванні соціальної інфраструктури. Передусім це розташування значної частини населених пунктів на гірській території. Тому специфікою розвитку соціальної інфраструктури тут є віддаленість частини населених пунктів від адміністративних й економічних центрів, проблеми доступності до низки послуг соціального і економічного характеру для комфортної життєдіяльності. Особливості розвитку соціальної інфраструктури Карпатського регіону та їх вплив на якість життя населення безпосередньо залежать також від клімату, зокрема погодних умов та природніх явищ.

З іншого боку, прикордонне розташування Карпатського регіону України має свої переваги, такі як сусідство із країнами Європейського Союзу, збережені національні, релігійні, культурні традиції та автентичні звичаї і промисли. Вони відкривають перспективи економічної та транскордонної співпраці, обміну та залучення знань, досвіду, нових технологій, інвестицій, а також сприяють розвитку туризму й рекреації, створенню додаткових робочих місць на регіональному ринку праці, розвитку споживчих ринків та підприємницької діяльності, відповідно, слугують чинниками покращення якості життя.

Використання цих та інших переваг потребує реалізації дієвих інструментів регіональної політики, зокрема в межах угод щодо регіонального розвитку, які дадуть змогу узгоджувати пріоритети розвитку областей з державними пріоритетами, концентрувати регіональні та місцеві ресурси для їх

виконання; державних цільових програм розвитку окремих територій та сфер соціально-економічної та екологічної діяльності, які будуть спрямовані на цільове розв'язання системних проблем; галузевих цільових програм, регіональних комплексних програм спрямованих на вирішення комплексу проблем в конкретно визначених сферах сталого розвитку.

Стабільний соціально-економічний розвиток регіону залежить також і від екологічних факторів та збереження екосистеми Карпатського регіону України. Соціальна інфраструктура при цьому має розбудовуватися із врахуванням додаткових екологічних загроз та специфічних природних умов, екологічних пріоритетів розвитку територій, не спричиняючи надмірного впливу на довкілля, з використанням новітніх ресурсоощадних технологій.

Модернізація соціальної інфраструктури в руслі послаблення соціальної вразливості населення Карпатського регіону України потребує реалізації інструментів регіональної політики за напрямками: покращення доступу населення гірських та віддалених територій до соціальної інфраструктури; ефективне використання оздоровчо-рекреаційного потенціалу українських Карпат; розвиток транскордонного співробітництва у сфері покращення соціальної інфраструктури та захисту довкілля; модернізація системи освітніх послуг регіону; перехід до smart-орієнтованого розвитку житлово-комунального господарства; покращення транзитного потенціалу територій Карпатського регіону; збереження та покращення культурного середовища (рис. 4.5).

Політика у руслі покращення доступу населення гірських та віддалених територій до соціальної інфраструктури передбачає реалізацію комплексу пов'язаних між собою заходів спрямованих на створення нових елементів інфраструктури, а також наближення існуючих в регіоні до населення, яке проживає на віддалених територіях і об'єктивно позбавлене можливостей користування всіма необхідними елементами соціального забезпечення.

Завдяки створенню та відновленню об'єктів соціальної інфраструктури у відділених населених пунктах українських Карпат у відповідності до стандартів сусідніх країн ЄС передбачається забезпечення належного доступу до отримання якісних європейського зразка соціальних послуг шляхом розширення, модернізації мережі та створення нових об'єктів соціальної інфраструктури.

Для цього органам регіональної та місцевої влади необхідно здійснити ряд заходів, а саме: модернізація існуючих закладів освіти (загальної і дошкільної) за рахунок залучення інвестиційних коштів; відновлення та створення центрів культури, дозвілля та мистецтв з метою проведення гуртків, майстер-класів для всебічного розвитку населення; створення інформаційних телепередач на місцевому телебаченні для поінформування населення та надання консультацій щодо отримання соціальних послуг; модернізація існуючих та створення нових закладів медичного обслуговування та соціальної опіки по догляду за особами з відповідними потребами (інвалідами, важко хворими, похилого віку).

Напрями	Інструменти	Очікувані результати
<i>Покращення доступу населення гірських та віддалених територій до соціальної інфраструктури</i>	<ul style="list-style-type: none"> - сприяння створенню та відновленню об'єктів соціальної інфраструктури у відділених населених пунктах українських Карпат у відповідності до стандартів сусідніх країн ЄС; - використання альтернативних засобів доступності; - розвиток ринків споживчих товарів та об'єктів надання соціальних послуг, побутового обслуговування населення 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ зниження рівня соціальної вразливості населення гірських і віддалених районів;
<i>Ефективне використання оздоровчо-рекреаційного потенціалу українських Карпат</i>	<ul style="list-style-type: none"> - модернізація мережі об'єктів санаторно-курортної галузі; - стимулювання розвитку та нарощування обсягів діяльності суб'єктів туристичного бізнесу; - стимулювання та популяризації нових і маловідомих населених пунктів з рекреаційно-оздоровчими можливостями 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ покращення забезпеченості населення регіону ресурсами рекреаційного потенціалу; ✓ залучення ресурсів
<i>Розвиток транскордонного співробітництва у сфері соціальної стабільності та захисту довкілля</i>	<ul style="list-style-type: none"> - розвиток співпраці та реалізація нових спільних проєктів, програм з учасниками транскордонного співробітництва у сфері покращення соціальної інфраструктури та захисту довкілля; - створення веб-порталів транскордонних територій у сфері покращення соціальної інфраструктури та захисту довкілля 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ залучення ресурсів транскордонної співпраці у проєкти охорони навколишнього природного середовища та сталого розвитку;
<i>Модернізація системи освітніх послуг</i>	<ul style="list-style-type: none"> - активізація міжнародних освітніх програм між вітчизняними та навчальними закладами країн ЄС з метою започаткування і розвитку спільних освітніх проєктів для навчання молоді на теренах Карпатського регіону України; - моніторинг якості освітніх послуг навчальних закладів сусідніх країн ЄС та імплементація досвіду з покращення якості освіти у регіональних ЗВО та ЗПТО; - запровадження освітніх програм сталого розвитку та розвиток інклюзивної освіти 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ конвергенція якості системи освітніх послуг регіону до рівня країн ЄС; ✓ формування розумних, ефективних, ресурсо-ощадних систем управління господаркою населених пунктів;
<i>Перехід до smart-орієнтованого розвитку житлово-комунального господарства</i>	<ul style="list-style-type: none"> - стимулювання залучення бізнесу та населення до участі в енергоощадних проєктах інфраструктури населених пунктів; - грантова підтримка стартапів з впровадження ІКТ у функціонування елементів вулично-дорожнього господарства, енергетики, інженерних мереж; - впровадження smart-технологій у організацію житлово-комунальне господарства, зокрема у водопостачання, опалення, освітлення 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ модернізація транспортної системи регіону засобами використання його транзитного потенціалу; ✓ покращення соціально-економічної привабливості регіону через популяризацію культурної спадщини
<i>Покращення транзитного потенціалу територій Карпатського регіону</i>	<ul style="list-style-type: none"> - покращення співпраці з ЄС щодо розвитку транспортної системи, зокрема залізничного сполучення; - розвиток системи та інфраструктури автотранспортних перевезень пасажирів (локальний рівень); - розвиток та розбудова внутрішньо регіональної мережі електротранспорту 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ покращення соціально-економічної привабливості регіону через популяризацію культурної спадщини
<i>Збереження та покращення культурного середовища</i>	<ul style="list-style-type: none"> - збереження культурної спадщини етнічних груп українських Карпат; - підтримка та заохочення проведення нових культурно-масових заходів, проєктів; - створення креативних просторів та центрів молодіжної діяльності для культурно-мистецьких заходів, розвитку інститутів здорового способу життя 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ покращення соціально-економічної привабливості регіону через популяризацію культурної спадщини

Рис. 4.5. Напрями та інструменти розвитку соціальної інфраструктури в контексті активізації соціо-екологічних чинників покращення якості життя населення Карпатського регіону України

Джерело: авторська розробка

За допомогою використання альтернативних засобів доступності до об'єктів соціальної інфраструктури у мешканців гірських та віддалених територій з'явиться можливість сповістити про життєву необхідність та отримати потрібні соціальні послуги перебуваючи у своїх помешканнях. Насамперед це забезпечення доступу до своєчасної, якісної та ефективної медичної допомоги.

Для реалізації цього напряму необхідно шляхом залучення коштів в результаті співпраці регіональних та державних органів влади з міжнародними організаціями здійснити ряд заходів, а саме: створення аварійно-інформаційного радіоканалу і гарячої лінії щодо отримання соціальної підтримки та надання невідкладної допомоги населенню гірських, віддалених територій; стимулювання розвитку інформаційно-комунікаційних smart-технологій шляхом закупівлі та використання дронів, за допомогою яких можна здійснювати періодичний моніторинг стану та отримувати інформацію про умови проживання, вплив та наслідки кліматичних умов, потреби населення та екстрену допомогу на основі зображення, фото та відео; запровадження новітньої диспетчерської служби екстреного реагування швидкої медичної допомоги зі використанням спеціалізованих транспортних (зокрема авіа) засобів, оснащених всім необхідним для надання першої медичної допомоги та транспортування важкохворих осіб.

Для розвитку ринків споживчих товарів та об'єктів надання соціальних послуг, побутового обслуговування населення, покращення його доступу до системи споживчих послуг, продовольчих товарів, товарів побутового обслуговування органам регіональної та місцевої влади необхідно здійснити ряд заходів, зокрема спрямованих на: створення нових споживчих та оптово-роздрібних ринків у обласних та районних центрах; систематичне проведення (один раз на місяць чи декілька тижнів) місцевих ярмарків на спеціально відведених та обладнаних території; стимулювання місцевого населення до підприємництва в сферах задоволення базових потреб – харчування, торгівлі, сфери споживчих послуг тощо; створення можливостей Інтернет-купівлі з організацією кур'єрської доставки, доставки служб поштового зв'язку; розвиток та створення нових міні-підприємств з переробки сільськогосподарської продукції, а також сільськогосподарських кооперативів з заготівлі та вирощування сільськогосподарської, тваринницької та лісопродукції; організацію навчальних курсів, тренінгів, семінарів з питань ведення бізнесу, фермерства, підготовки та подання мікропроектів, грантів; відновлення традицій створення сільськогосподарських кооперативів з метою об'єднання фермерів, домогосподарств, які вирощують сільськогосподарську продукцію, займаються тваринництвом та суміжними видами діяльності; реалізацію обласних і місцевих програм залучення коштів мігрантів у проекти бізнесу, у тому числі за участі членів їхньої сім'ї (якщо мігрант продовжує перебувати за кордоном); реалізацію обласних і місцевих програм підтримки проектів бізнесу та соціального підприємництва молоді для забезпечення її повернення після навчання в рідний населений пункт та ефективного використання її потенціалу; забезпечення якісного

покриття мережі Інтернет та мобільного зв'язку з метою підтримки Інтернет-бізнесу та створення додаткових можливостей для існуючого бізнесу.

Напрямок «Ефективне використання оздоровчо-рекреаційного потенціалу українських Карпат» передбачає реалізацію інструментів з модернізації мережі об'єктів санаторно-курортної галузі, стимулювання розвитку та нарощування обсягів діяльності суб'єктів туристичного бізнесу, популяризації нових і маловідомих рекреаційно-оздоровчих центрів, територій.

Модернізація мережі об'єктів санаторно-курортної галузі є необхідною умовою для підвищення ефективності використання оздоровчо-рекреаційного потенціалу українських Карпат та дозволить відновити діяльність об'єктів, які на нині не функціонують у повному обсязі.

Реалізація цього інструменту потребує таких заходів з боку органів влади: залучення коштів вітчизняних та зарубіжних інвесторів для модернізації об'єктів та створення мережі нових лікувально-відпочинкових комплексів шляхом розміщення інформації на інвестиційних порталах та форумах; впровадження нових технологій для покращення якості відпочинково-оздоровчих послуг шляхом стимулювання співпраці суб'єктів туристичного і санаторно-курортного бізнесу, створення кластерів, кооперацій; підтримка бізнес-проектів місцевих громад щодо модернізації об'єктів санаторно-курортної галузі та довколишньої території шляхом спільної участі з органами державної влади у конкурсах, грантах міжнародних організацій (зокрема програмах секторальної підтримки ЄС за участі Міністерства розвитку громад та територій України).

Інструмент стимулювання розвитку та нарощування обсягів діяльності суб'єктів туристичного бізнесу спрямований на досягнення збільшення обсягу туристичного потоку на теренах Карпатського регіону України задля подальшого підвищення інвестиційної привабливості територій у т.ч. оздоровчо-рекреаційних об'єктів.

Для цього органам регіональної та місцевої влади необхідно здійснити заходи з підтримки бізнес та громадських проектів зі створення сприятливих умов для туристичного бізнесу; налагодження роботи туристичних інформаційних центрів з метою надання інформації (наявність місць в готелях, популярні екскурсії, заклади харчування, розклади руху транспорту); підтримки бізнес-проектів для креативних і тематичних напрямів (оздоровчих, релігійних, спортивних, екологічних) туристичної діяльності відповідно до особливостей конкретної території; підтримки та популяризації веб-порталів щодо туристичного, історико-культурного, природного потенціалу територій та послуг суб'єктів туристичного бізнесу

Інструмент стимулювання та популяризації нових і маловідомих населених пунктів з рекреаційно-оздоровчими можливостями має на меті їх популяризацію та включення до загальної системи оздоровчо-рекреаційного потенціалу Карпатського регіону України.

Вирішення цього завдання потребує здійснення заходів за напрямками: розкриття туристичного (природного, рекреаційного, історико-культурного)

потенціалу маловідомих населених пунктів шляхом проведення фестивалів, комунікативних заходів, розміщення інформації у соціальних мережах; відновлення туристичних (пішохідних, вело-, еко-) маршрутів у віддалених місцях та покращення їх інфраструктурного забезпечення (маркування маршрутів, об'єкти харчування і тимчасового перебування); розробка та розміщення в інформаційних системах дорожніх онлайн карт територіального розміщення та можливостей транспортної доступності до малонаселених пунктів.

Реалізація заходів за напрямом «Збереження та покращення культурного середовища» спрямована на задіяння культурних, етнічних та інших чинників для зміцнення соціальної згуртованості населення та розвитку соціо-екологічної культури.

Збереження культурної спадщини (звичаїв та традицій) етнічних груп українських Карпат (горян – бойків, гуцулів, лемків, ополян, русинів та ін.) є питанням збереження національної ідентичності, відповідальності за відновлення етнічних особливостей населення Карпатського регіону. Відтак, для задіяння цього важливого інструменту необхідні заходи, орієнтовані на заохочення наукових досліджень щодо звичаїв і традицій етнічних груп українських Карпат, народних ремесел; підтримку громадських організацій у заходах з розбудови інфраструктури культури (музеї, скансени, етносадиби, етноколиби), що дозволить зберігати, відновлювати та популяризувати звичаї і традиції етнічних груп; застосування інструментів державно-приватного партнерства та міжнародної співпраці для збереження звичаїв і традицій лемків, бойків, інших етнічних груп українців, які проживають як в Україні, так і на території Польщі, Словаччини, Румунії, Молдови.

Збереженню культурної спадщини сприятиме й реалізація інструменту підтримки та заохочення культурних проєктів (фестивалів, ярмарків, виставок, конкурсів), особливо тих, що розкривають історико-етнічний колорит українських Карпат. Для цього можуть бути започатковані нові етнофестивалі та посилено етнокультурну складову діючих фестивалів («Славське Фанк», «Карпати Talent Fest» (Яремче), «Карпати Фест» (Мукачево), Гуцульський фестиваль (Вижниця)); підтримані діючі («Лемківська ватра», «Лудине» (Косів)) етнофестивалі та тематичні фестивалі (середньовічної культури «Ту Стань!», «Срібний Татош» (Чинадієво)), фестивалі здорового способу життя (йоги «Carpathian Yoga Fest» (Ізки), байк-фесту «Дикий вогонь» (Яремче)), ковальського мистецтва та народних промислів («Гамора» (Іршава) щодо вина, пивоваріння, сиру, меду). Необхідно сприяти проведенню ярмарків, в тому числі виставок і конкурсів, для популяризації культури та етнічного колориту українських Карпат, зокрема шляхом їх внесення до переліку обов'язкових заходів на рівні регіональних органів влади за наявності достатніх місцевих ініціатив.

У доповнення слід реалізувати інструмент створення креативних просторів та центрів молодіжної діяльності, що попри проведення культурно-мистецьких заходів сприятиме самореалізації, зниженню еміграції населення, зокрема молоді

та масштабів та негативних наслідків активізації зовнішньої трудової міграції населення Карпатського регіону України.

У цьому контексті важливо підтримувати та сприяти в залученні фінансування соціальних проєктів з утворенням на їх базі креативних молодіжних просторів (хабів), особливо на базі старих кінотеатрів, закладів культури і спорту; підтримувати ініціативи креативних молодіжних просторів щодо проведення різних заходів – майстер-класів, навчань, зустрічей, культурно-мистецьких і спортивних подій та організації і проведення спортивних заходів, марафонів здорового способу життя; сприяти волонтерським рухам учасників креативних молодіжних просторів щодо благодійництва, догляду за потребувачими особами; популяризувати проєкти, на кшталт, віртуального еко-культурного маршруту «Тарутинський степ» та «Освітньо-ігрової VR платформи «Артефакти фортеці Тустань», що можуть реалізуватися за підтримки Українського культурного фонду та Державного фонду регіонального розвитку; проводити всеукраїнські і регіональні табори, злети, вишколи, ін. заходи молодіжних (патріотичних, релігійних) громадських організацій у населених пунктах Карпат з залученням місцевої молоді.

Очікуваними результатами реалізації визначених інструментів буде позиціонування громад українських Карпат на культурній мапі України як унікальних з своїми звичаями і традиціями, що сформувались внаслідок специфічних умов проживання, історичних подій.

Карпатський регіон України має також значний потенціал для задіяння соціо-екологічних чинників якості життя у частині використання транскордонного співробітництва, зокрема щодо покращення соціальної інфраструктури та захисту довкілля.

Для його використання, по перше, необхідний розвиток співпраці у межах нових спільних проєктів, програм та заходів з учасниками транскордонного співробітництва зарубіжних країн. Відтак, органам влади доцільно реалізовувати заходи з покращення соціальної інфраструктури та захисту довкілля; розвитку мережі організацій, які спеціалізуються на реалізації проєктів транскордонної співпраці безпосередньо у сферах покращення соціальної інфраструктури та захисту довкілля; підтримки на регіональному рівні проєктів, програм та заходів, у т.ч. програм «Дім Європи», «Креативна Європа», «Польща – Білорусь – Україна», за рахунок фінансових інструментів ЄС (Європейський інструмент сусідства) та фінансових установ ЄС (Європейський інвестиційний банк, Європейський банк реконструкції та розвитку); реалізації програм прикордонного співробітництва Interreg NEXT на зовнішніх кордонах ЄС щодо навколишнього середовища, охорони здоров'я та культури, економічного та туристичного співробітництва з партнерами сусідніх країн за сприяння фінансування – Інструменту розвитку сусідства та міжнародного співробітництва (NDICI) та Європейського фонду регіонального розвитку (ERDF).

По-друге, важливо створювати спільні веб-портали транскордонних суб'єктів для координації реалізації спільних проєктів у сфері покращення

соціальної інфраструктури та захисту довкілля. Це дозволить досягти кращої комунікації учасників транскордонної співпраці, обміну даними щодо діючих проєктів та програм, можливостями, переліком заходів та досвідом.

У цьому керунку необхідно використати можливості об'єднань євро регіонального співробітництва (Асамблеї українських прикордонних регіонів та євро регіонів, Консультативно-дорадчої ради з питань транскордонного співробітництва) для надання інформаційно-консультаційної підтримки.

Результатом ефективного використання можливостей транскордонного співробітництва може стати не лише залучення істотного додаткового фінансового, організаційного та інноваційного ресурсу, але й включення територій Карпатського регіону України у європейську систему заходів з модернізації соціальної інфраструктури, забезпечення екологічної рівноваги, сталого розвитку та високої якості життя населення загалом.

Як продовження політики у визначеному руслі можуть слугувати заходи у сфері використання транзитного потенціалу територій Карпатського регіону. Йдеться як про внутрірегіональне, внутрідержавне, так і транскордонне транспортне сполучення.

В частині розвитку системи та інфраструктури автотранспортних перевезень пасажирів на локальному рівні важливо забезпечити: покращення організації та логістики транспортної системи на внутрішньо регіональному та місцевому рівнях; ініціювання перед Міністерством інфраструктури України реалізації проєктів щодо покращення інфраструктури транспортної системи віддалених населених пунктів гірських територій; розвиток електронних інформаційно-комунікаційних систем руху в системі транспортних перевезень пасажирів.

Важливо розбудувати й внутрішньо регіональну мережу електротранспорту за рахунок залучення зовнішніх інвестицій, кредитів у модернізацію автотранспортних парків, їх перетворення на електропарки, покращення умов перевезення пасажирів, на кшталт реалізації Фінансової угоди (Проєкт «Міський громадський транспорт України» між Україною та Європейським інвестиційним банком); розвитку міського електричного транспорту з метою поліпшення якості надання послуг громадянам у містах та між населеними пунктами шляхом оновлення парку трамваїв, тролейбусів, формування відповідної інфраструктури, зокрема створення мережі швидкісних електрозарядних станцій.

У керунку покращення транзитного потенціалу Карпатського регіону України органи влади можуть використати й можливості співпраці з ЄС щодо розвитку транспортної системи регіону. Особливо це стосується залізничного сполучення. Це дасть можливість оновити міжрегіональну та національну транспортну систему відповідно до стандартів якості ЄС, покращити якість послуг перевезень населення.

Для цього органам регіональної та місцевої влади необхідно здійснити ряд заходів, а саме: ініціювання про започаткування нових швидкісних залізничних

маршрутів між Україною та країнами ЄС; розвиток та впровадження високошвидкісних магістралей 5-го покоління (HSR), Maglev та Hyperloop за сприяння Міжнародного союзу залізниць; облаштування нових швидкісних поїздів смарттехнологіями, зокрема у забезпеченні автоматичного керування (безпілотники) та комфортного проїзду для пасажирів; розроблення та впровадження геоінформаційної системи розподілу пропускної спроможності залізничної інфраструктури (GIS).

Області Карпатського регіону України можуть використовувати свої переваги відносно сусідства з ЄС й у напрямі модернізації системи освітніх послуг регіону. Першим кроком на шляху до цього є активізація міжнародних освітніх програм між вітчизняними та навчальними закладами країн ЄС з метою започаткування і розвитку спільних освітніх програм і проєктів для навчання молоді на теренах України. Це потребує створення єдиного освітнього простору для покращення якості надання освітніх послуг та посилення співпраці між вітчизняними та навчальними закладами країн ЄС, а також розвитку мережі молодіжних центрів європейського зразка, стимулювання наукової діяльності молоді шляхом переходу до грантового фінансування, підтримки творчих проєктів.

Модернізації системи освітніх послуг регіону сприятиме й запровадження моніторингу якості освітніх послуг навчальних закладів сусідніх країн ЄС та імплементація досвіду з покращення якості освіти у регіональних ЗВО та ЗПТО. Для цього необхідно сформувати базу даних про навчальні заклади сусідніх країн ЄС, особливості вступу і навчання, якості освітніх послуг; розширювати мережі креативних освітніх та бізнес-просторів при ЗВО регіону, створювати платформи співробітництва між навчальними закладами, а також обміну інформацією з агенціями з питань працевлаштування; розвивати дуальну освіту у вітчизняних ЗПТО, особливо на базі використання досвіду навчальних закладів країн ЄС.

У руслі модернізації освітньої системи Карпатського регіону України вагомим інструментом є запровадження освітніх програм сталого розвитку та розвитку інклюзивної освіти, реалізація якого забезпечує формування якісного інклюзивного середовища для комфортного навчання дітей усіх суспільних прошарків. Відповідно, необхідно впроваджувати в навчальних закладах освітні програми, спрямовані на залучення всіх учасників навчально-виховного процесу до активної діяльності (гуртки, семінари, методичні курси і об'єднання), у т.ч. які передбачають участь у заходах екологічного виховання, виховання толерантності, проти булінгу; реалізувати заходи з модернізації та перепланування приміщень з урахуванням потреб осіб з обмеженими можливостями; створювати інклюзивно-ресурсні центри для врахування особливих освітніх потреб дитини, консультування батьків щодо навчальних закладів з інклюзивними потребами.

Одним з ключових аспектів якості життя населення є стан та якість функціонування системи житлово-комунального господарства. Сучасні тренди її розвитку передбачають перехід до smart-орієнтованого розвитку, за рахунок

якого забезпечується розумні: мобільність населення, використання ресурсів, управління відходами, енергоощадність, доступна освіта й медичне забезпечення, будівлі й житло, безпека.

Впровадження smart-орієнтованого підходу до функціонування систем житлово-комунального господарства в областях Карпатського регіону України потребує, по-перше, стимулювання залучення бізнесу та населення до участі в енергоощадних проєктах інфраструктури населених пунктів шляхом створення креативних індустрій та платформ координації креативного потенціалу регіону через хаби, акселератори, бізнес-інкубатори, творчі простори і творчі платформи, громадські простори, освітні і креативні кластери; залучення інвестицій та організації заходів з просування видів економічної діяльності, в яких застосовуються smart-технології; підтримки проєктів з акумуляції енергії та балансування електромереж завдяки впровадженню розумних технологій; по-друге, грантової підтримки стартапів з впровадження інформаційних технологій у функціонування елементів вулично-дорожнього господарства, енергетики, інженерних мереж за рахунок сприяння впровадження проєктів зі створення та інтеграції технології «розумних мереж» у єдиних енергетичних та інженерних системах; підтримки реалізації проєктів інноваційних стартапів на базі Tech StartUp School, допомоги в залученні інвестицій та комерціалізації результатів впровадження інформаційних технологій; створення креативних просторів та центрів молодіжної діяльності із започаткування стартапів у функціонуванні вулично-дорожнього господарства; по-третє, впровадження smart-технологій у систему житлово-комунального господарства, зокрема у водопостачання та опалення, освітлення та керування побутовими приладами через підтримку впровадження населенням технологій «розумних будинків», зокрема здійснення контролю водопостачання та опалення, освітлення та керування побутовими приладами; створення житлово-комунальних кластерів, організованих для спільного фінансування та обміну досвідом в сфері використання інновацій та розумних технологій; формування інтерактивної карти розбудови smart-інфраструктури в населених пунктах областей Карпатського регіону України.

ВИСНОВКИ

Соціально-економічні, суспільно-політичні трансформації, а також повномасштабна війна РФ проти України зумовили загострення поточних і виникнення нових загроз для розвитку соціальної сфери Карпатського регіону України. Екзистенційними викликами для стійкості соціальної сфери регіону стали вимушена внутрішня міграція населення, критичне зменшення інтелектуально-кадрового потенціалу території, послаблення соціально-демографічної безпеки через масштабні та динамічні зовнішні міграційні процеси. Неконтрольоване зростання чисельності ВПО і неготовність громад забезпечувати їх потреби призвело до суттєвого збільшення соціально-економічної напруги в областях Карпатського регіону України, зокрема це поширення соціальної вразливості та бідності; незадовільний матеріальний стан ВПО; відсутність власного житла, фінансова неспроможність орендувати тимчасове житло, вимушеність проживати у родичах чи у місцевого населення; втрата роботи, неофіційна зайнятість ВПО на місцевому ринку праці, поширення прекаріату серед економічно активних ВПО; наявність гострої необхідності у підвищенні кваліфікації, навчанні та перекваліфікації ВПО; доступ до безоплатних медичних послуг; конфлікти з місцевим населенням, органами місцевої влади, упереджене ставлення до ВПО.

Попри критичне загострення соціальних проблем в умовах повномасштабної війни, спричинених нею ВПО, втрати доходів і місць проживання тощо, Карпатський регіон (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська та Чернівецька області) має свою специфіку передусім пов'язану з поглибленням дивергенції регіонального розвитку і відставанням від сусідніх європейських країн за ключовими соціальними та економічними параметрами, зростанням зовнішньої міграційної активності населення, посиленням соціального напруження внаслідок «вимивання» людського ресурсу (особливо учнівської і студентської молоді, висококваліфікованих працівників та робітничих кадрів), розбалансування регіональних ринків праці й інших деструктивних впливів. Такі умови та чинники формують середовище соціальної вразливості регіону, визначають перспективи його соціально-економічного зростання. Крім того, нижчий рівень розвитку окремих територій Карпатського регіону порівняно з промислово розвинутими територіями України, а також наявність значної частини гірських регіонів Українських Карпат з притаманними їм демографічними, економічними, екологічними та іншими проблемами детермінують різний рівень соціальної вразливості у регіоні, а відповідно – необхідність диференціації механізмів її зниження.

Проведене дослідження проблем та механізмів політики зниження соціальної вразливості населення (на прикладі Карпатського регіону України) дало змогу зробити такі висновки:

1. Розвинуто теоретико-прикладні основи дослідження соціальної вразливості населення регіону. Досліджено ретроспективу формування концепту

соціальної вразливості населення, що дозволило конкретизувати його фундаментальні складові: а) понятійно-термінологічний апарат з визначенням основних видів вразливості та виділенням серед них соціального; б) напрями дослідження соціальної вразливості населення з виокремленням соціально-економічної проблематики; в) теоретичну платформу методології соціальної вразливості у соціально-економічному контексті, що синергує обґрунтування передумов, причин, наслідків, поведінкових аспектів, розривів, рівнів виникнення, регулювання вразливості населення. Глибинний аналіз іноземних праць, починаючи з 70-х років ХХ століття, дозволив узагальнити напрями дослідження соціальної вразливості – природно-техногенний, екологічний, управлінський, просторовий, соціально-демографічний, еколого-економічний, економіко-правовий, міграційний, соціально-інклюзивний, епідеміологічний, соціально-економічний. Узагальнення розвитку концепції соціальної вразливості у працях іноземних учених дозволило прийти до висновку, що, незважаючи на розширення дослідницької проблематики, природно-техногенний (стихійні лиха, надзвичайні ситуації, кліматичні зміни як детермінанти вразливості) та екологічний (стан довкілля, вплив на здоров'я населення, відновлення екосистем як детермінанти вразливості) напрями залишаються основними. У найновіших дослідженнях вони поєднуються з соціально-інклюзивним, соціально-економічним, просторовим і міграційним напрямами.

В Україні дослідження соціальної вразливості перебувають на зародковому етапі. Зважаючи на виклики сьогодення, значний потенціал розвитку мають теоретико-методологічні і прикладні положення соціально-економічного напрямку досліджень соціальної вразливості населення з поєднанням просторових (рівні держави, регіонів, громад, різних типів поселень) і соціально-демографічних (вікові, гендерні, валеологічні, етнічні, релігійні та інші особливості) підходів. Соціально-економічний напрям досліджень соціальної вразливості передбачає виявлення проблем та формулювання рекомендацій щодо впливу безробіття, соціальної нерівності, розвитку соціальної інфраструктури, інших якісних критеріїв життя населення на його вразливість та формує проблематику даної науково-дослідної теми.

2. Поглиблено концептуальні положення реалізації політики зниження соціальної вразливості населення, що включають обґрунтування теоретико-ідеологічних засад формування політики, її мету, цілі, завдання, інструментарій та ресурсне забезпечення. Розгляд теоретико-ідеологічних засад формування політики здійснено в координатах взаємозв'язків держави й економіки, які характеризує тріада політичної доктрини, економічної моделі та механізмів фінансового забезпечення (виконання функцій держави). Тріада визначення концепції політики зниження соціальної вразливості населення дозволила актуалізувати для України базовість політичної доктрини демократичного соціалізму, ринкової соціально-орієнтованої економічної моделі на засадах корпоративістської моделі соціальної держави та вагомість інвестиційного й грантового фінансування у ресурсному забезпеченні реалізації механізмів. Визначено підходи до формування й реалізації політики в теорії й практиці

державного управління: активний vs пасивний; жорсткий vs ліберальний (їх поєднання – реформістський підхід); проактивний vs ситуативний (реактивний). Це дало змогу визначити специфіку та переваги проактивного підходу в реалізації політики зниження соціальної вразливості населення. Політику зниження соціальної вразливості населення запропоновано розглядати як діяльність органів влади, що спрямована на соціальний захист (активна компонента) та створення сприятливого середовища розвитку людини і суспільства на засадах соціальної справедливості, рівності й свободи (проактивна компонента), що передбачає доступність до якісних соціальних послуг, можливостей демовідтворення, навчання, зайнятості та самозабезпечення. Дефініція політики зниження соціальної вразливості населення акцентує на необхідності виділення активної і проактивної компонент її реалізації. Проактивний підхід став основою для формулювання мети політики – створення сприятливого середовища для розвитку людини і суспільства з можливістю самозабезпечення. Акцент на самозабезпечення скеровує до посилення індивідуальної відповідальності людини за власний добробут і життя у суспільстві можливостей. У контексті поставленої мети визначено цілі та інструменти політики зниження соціальної вразливості населення, які розподілено за групами нормативно-правових, адміністративних, бюджетних, фінансових, економічних, соціальних, інституційних, інформаційних та у розрізі активної й проактивної компонент зниження вразливості населення. Сформульовані концептуальні положення політики зниження соціальної вразливості населення за проактивним підходом дозволяють обґрунтовувати практичні рекомендації щодо її реалізації в Україні з врахуванням діючої політичної доктрини, економічної моделі та можливостей ресурсного забезпечення управлінських механізмів.

3. Досліджено інфраструктурні детермінанти соціальної вразливості населення. Огляд міжнародних методик оцінювання вразливості виявив врахування індикаторів якості, доступності й безпеки об'єктів соціальної та критичної інфраструктури, зокрема впливу їхнього типу, стану, щільності та інших характеристик. Це дозволило актуалізувати проблематику інфраструктурних навантажень та інфраструктурної залежності різних типів поселень у контексті впливу на вразливість населення. Інфраструктурне навантаження передбачає визначення прийнятних норм місткості, пропускної здатності об'єктів, а також обсягів надання ними послуг з балансуванням виробничих потужностей і результатів, задоволення потреб населення, бізнесу і влади, а також стану і відновлення довкілля. Інфраструктурна залежність має прямий вплив на соціальну вразливість в умовах ризиків, спричинених природними, техногенними або військовими причинами (об'єкти критичної інфраструктури є привабливою ціллю військових і терористичних атак), через що відбуваються їхні збої і населення не може отримувати послуги для задоволення базових потреб. У контексті інфраструктурних детермінант зниження соціальної вразливості населення визначено заходи їх регулювання, які розподілено за стратегічно-управлінським, інформаційно-аналітичним, безпековим, модернізаційним, інноваційним і захисним напрямками. На цій

основі обґрунтовано важливість для України посилення заходів інформаційно-аналітичного змісту, що полягають у впровадженні міжнародної методології оцінювання соціальної вразливості населення (індекс SoVI – Social Vulnerability Index), включення до оцінювання вразливості показників інфраструктури в частині з'ясування норм навантаження та доступності якісних послуг.

4. Розроблено методологію мультиплікативного підходу до оцінювання соціальної вразливості громад регіону у проекції їх вразливості (фінансова компонента). Встановлено, що ті громади, які у період війни демонстрували структурні зміни у видатковій частині місцевих бюджетів, зокрема збільшення видатків на соціальний захист місцевих жителів і ВПО, змогли забезпечити помірний рівень фінансово-матеріального добробуту населення. Водночас посилення фінансово-економічної стійкості громад стало базисом забезпечення економічної поступу території, а, відтак, створення нових робочих місць, розвитку соціальної інфраструктури, що у результаті сприяло формуванню належного рівня життя населення загалом, зменшенню соціальної уразливості всіх категорій населення, у т.ч. ВПО.

5. Розроблено методологію комплементарного аналізу соціальної вразливості населення регіону в умовах нестабільності. Дослідження соціальної вразливості здійснено з позиції соціальної стійкості та визначення меж безпечного існування системи. Концептуальним етапом дослідження став розрахунок порогових значень каталізаторів, регресорів і компонент, що дало змогу шляхом порівняння з композиційними коефіцієнтами визначити «зони вразливості», а також діапазони «запасу міцності». Для кожного індикатора соціальної стійкості визначено вектори порогів (нижнє граничне – верхнє граничне; нижнє оптимальне – верхнє оптимальне). Доведено, що перетинання порогових точок не веде до порушення стану рівноваги, а дозволяє формувати відповідний запас стійкості регіону до опору зовнішнім чинникам.

На основі темпорально-просторового підходу з використанням мультиплікативного методу побудовано ряди емпіричних показників соціальної резильєнтності областей Карпатського регіону України. Встановлено, що у 2010-2021 рр. області регіону демонстрували критичну ситуацію соціальної уразливості населення із тенденцією наближення до граничного нижнього порогу (показник у Карпатському регіоні України становив 0,499). Основними тригерами поширення соціальної вразливості, а, відтак, послаблення соціальної резильєнтності, в основному, були зниження рівня життя, порушення демографічного балансу та низька якість соціально-трудової сфери. У період 2010-2015 рр. тенденція забезпечення соціальної резильєнтності Карпатського регіону відтворювала середньодержавний тренд, зокрема найбільше значення показника дивергенції спостерігалось у 2010 р. (3,2 в.п.), а найменше – у 2020 р. (0,9 в.п.).

На основі адаптивного підходу визначено стратегічні орієнтири компонент соціальної резильєнтності Карпатського регіону України за умови дотримання у середньостроковій перспективі значень композиційного індексу відповідно до трьох сценаріїв – інерційного розвитку в умовах поточних соціально-економічних диспропорцій (пасивний і тенденційний) і соціальної стійкості.

Доведено, що тенденційний сценарій забезпечення соціальної резильєнтності в областях Карпатського регіону та в Україні загалом в сучасних умовах є реалістичним і передбачає наближення рівня соціальної резильєнтності до позначки 0,600 при поточному значенні 0,515 і 0,518 (Чернівецька і Львівська області відповідно), 0,530 (Україна). Сценарій соціальної стійкості та збільшення значення емпіричного показника в областях Карпатського регіону від 0,202 до 0,282 вимагає не лише імплементації ефективних інструментів подолання фінансово-матеріальної бідності населення, забезпечення трансформаційних змін у сфері зайнятості, підвищення конкурентоспроможності регіональних ринків праці, але і застосування адаптивної регіональної політики економічного пожвавлення в умовах соціально-економічної нестабільності.

6. Здійснено аналіз стану та поширення бідності, а також якості життя населення як ключових комплексних детермінант соціальної вразливості населення в областях Карпатського регіону України. Встановлено, що загалом рівень бідності в регіоні дещо вищий, ніж в середньому в Україні. Здебільшого, ситуація є найгіршою у Закарпатській та Чернівецькій областях, які вирізняє високий рівень суб'єктивної бідності при не найгірших економічних показниках. Через загальну економічну кризу, пов'язану з війною, а також через масове переміщення зuboжілих людей відбулося очікуване зростання рівня бідності у Карпатському регіоні, що обумовило й підвищення соціальної вразливості територій. Це актуалізувало необхідність вирішення найбільш гострих проблем ВПО та розробки механізмів подолання бідності, зокрема і для цієї категорії осіб. За результатами аналізування міри значущості й міри задоволеності основних компонент та чинників якості життя (на прикладі незайнятого населення регіону), ідентифіковано низький рівень задоволеності населенням окремими компонентами життєдіяльності, що при тому не є однозначним свідченням критичності ситуації, адже компоненти, в яких низькими є як рівень значущості, так і задоволеності, майже не впливають на загальний рівень задоволеності життям і, отже, на його якість (за суб'єктивним параметром). Найбільш узгодженими, збалансованими позиціями значущості та задоволеності основних компонент життєдіяльності особи є рівень власної духовності, доступ і використання інформаційно-комп'ютерних технологій та рівень освіти. Такі результати свідчать, що ціннісно-культурні виміри якості життя мають особливе стабілізаційне й мобілізаційне значення у розвитку суспільства.

7. Розкрито специфіку внутрішніх вимушених та зовнішніх міграційних тенденцій в Україні та Карпатському регіоні зокрема. Показано, що за період лютого-квітня 2022 року близько 20 % населення країни стало внутрішньо переміщеними особами, з яких від 6 до 18 % обрали місцем тимчасового перебування Карпатський регіон України. Висока концентрація переселенців в окремих населених пунктах, зокрема у великих містах, актуалізувала питання регулювання навантажень на соціальну інфраструктуру та зниження напруги для місцевого населення. Частка ВПО у м. Львові сягнула 28 % від постійного населення, Ужгороді – 27 %, Івано-Франківську – 18 %, Чернівцях – 17 %. Невизначеність подальшого перебігу війни вимагає негайних управлінських рішень з метою стабілізації ситуації щодо внутрішніх вимушених переміщень,

недопущення гуманітарної катастрофи та загроз національній єдності. Управлінські заходи влади мають бути спрямовані на вирішення проблем, пов'язаних з низьким рівнем захищеності ВПО, їх високою фінансовою вразливістю, труднощами пошуку місця тимчасового перебування, зниження якості послуг соціальної інфраструктури. Окремі заходи мають бути спрямовані на послаблення соціального напруження між постійним населенням і ВПО. Інтенсифікація процесів міграції населення за кордон стало серйозним демографічним викликом для України, у т. ч. її Карпатського регіону, нехтування яким ставить під загрозу подальшу соціально-економічну резилентність держави і її територій. В умовах активної фази війни потік емігрантів зупинити чи сповільнити неможливо і недоцільно, оскільки західні регіони країни вже досить проблемно справляються зі значним напливом втікачів. Важливо запровадити моніторингові дослідження не лише кількісних показників вимушеної міграції, а й вивчення актуальних проблем, потреб та намірів осіб, які стали її учасниками. Крім того, необхідно починати відновлення комунікації та інфраструктури, реконструкцію і відновлення житла, розробку програми повернення мігрантів, формувати моделі циркулярної міграції та механізми заохочення інвестицій мігрантів у розвиток рідної країни.

8. Війна обумовила істотну дестабілізацію економічної компоненти соціальної стійкості населення України. І хоча такий вплив у західних областях нижчий, однак відчутний. На основі проведеного аналізування існуючих тенденцій розвитку, а також структурних диспропорцій на ринках праці і в сфері зайнятості ідентифіковано, що функціонування ринку праці областей Карпатського регіону України в умовах війни супроводжується активізацією цілого комплексу ризиків і загроз, з-поміж яких ключовими є деформування кон'юнктурних характеристик, послаблення кадрового потенціалу областей через «вимивання» інтелектуальних ресурсів, посилення навантаження на соціальну інфраструктуру тощо. З метою стабілізації внутрішнього ринку праці в умовах війни регіональним органам влади слід реалізувати низку заходів, орієнтованих на забезпечення зростання мобільності робочої сили, навчання найбільш конкурентним професіям внутрішньо переміщених осіб, запуск механізмів реверсної трудової міграції, виділення внутрішньо переміщеним особам житла на території сільських поселень, в малих містах, використання потенціалу бізнесу, який релокалізується, відкриття нових індустріальних парків з метою алокації нових бізнесів та зростання масштабів діяльності вже переміщених виробництв, активізації діяльності центрів підтримки підприємництва, надання консалтингової підтримки підприємницьких ініціатив внутрішньо переміщених осіб, започаткування ними власних приватних бізнесів, створення суб'єктів малого бізнесу, підтримку закладів вищої і професійної освіти, що забезпечують підготовку фахівців, потреба на які зростає у повоєнний час.

9. Обґрунтовано пріоритетні напрями, механізми та інструменти проактивної політики зниження соціальної вразливості населення Карпатського регіону України. Встановлено, що з метою усунення визначених проблемних аспектів, мінімізації ризиків та загроз, а також підвищення ефективності

регіональної політики послаблення соціальної вразливості та посилення соціальної резилентності населення необхідно реалізувати систему заходів у межах відповідної регіональної Програми подолання викликів соціальної вразливості населення областей Карпатського регіону України в умовах війни та повоєнного відновлення. Базисними елементами Програми визначено: (1) стан розвитку проблеми, (2) мета і завдання Програми, (3) напрями Програми, (4) фінансове забезпечення, (5) організація та контроль за виконанням заходів Програми, (6) реалізація Програми та очікувані результати. При тому, метою державної політики визначено формування середовища, по-перше, високого рівня соціальної резильєнтності; по-друге, самозабезпечення, соціального відтворення і розвитку суспільства; по-третє, стабільного функціонування та сталого поступу соціальної сфери регіону. Досягнення цієї мети опирається на вирішення стратегічних завдань зі: 1) стабілізації ринку праці, реалізації інтелектуально-кадрового потенціалу; 2) підвищення рівня та якості життя населення; 3) зростання рівня соціальної інклюзії в умовах нової структури соціуму; 4) досягнення демографічної стійкості; 5) забезпечення природно-техногенної та екологічної стабільності; 6) гарантування безпеки споживання. Доведено, що проактивна політика зниження рівня соціальної вразливості населення Карпатського регіону України має опиратися на механізми: а) економічний, б) соціальний, в) інфраструктурний.

10. Дослідження показали, що пріоритетами економічного механізму подолання проблем соціальної вразливості населення Карпатського регіону України слід визначити розвиток регіональних ринків праці, зростання економічної активності населення та використання потенціалу й можливостей релокованого бізнесу. Імперативами регіональної політики удосконалення політики зайнятості та функціонування регіональних ринків праці мають стати: вирівнювання дисбалансів регіональних ринків праці та стабілізація просторового розвитку; зниження рівня безробіття населення; створення якісних безпечних робочих місць і залучення додаткових людських ресурсів; збалансування професійно-кваліфікаційних характеристик попиту і пропозиції праці; підвищення ефективності, безпечності та інклюзивності праці за рахунок забезпечення зайнятості та адаптації на ринку праці демобілізованих, ветеранів та інвалідів війни, осіб з інвалідністю, ВПО, зовнішніх реемігрантів; підвищення соціально-трудової захищеності найбільш вразливих категорій населення. З такої позиції інструменти регіональної політики доцільно формувати й реалізувати за напрями: протидія наслідкам негативного впливу повномасштабної війни на ринок праці й сферу зайнятості; формування потенціалу повоєнної відбудови ринків праці регіону та створення нових можливостей для зайнятості і самозайнятості населення; подолання існуючих системних проблем і перешкод функціонування ринків праці; нівелювання структурних асиметрій на ринках праці областей регіону. У стратегічній перспективі надважливим завданням є забезпечення конкурентоспроможності регіонального ринку праці та посилення конвергенції системи його регулювання (з кращими європейськими практиками) в умовах політики євроінтеграції та нівелювання наслідків російського військового вторгнення в Україну.

Реалізація політики стимулювання місцевого економічного розвитку у межах економічного механізму послаблення соціальної вразливості населення Карпатського регіону України передбачає заходи за векторами: (1) стабілізуючий, орієнтований на оперативне втручання задля коригування перебігу процесів, нівелювання існуючих викликів та загроз, ліквідацію їх наслідків, збереження наявних активів і потенціалу, та (2) проактивний зі стратегічним характером регулювання задля формування середовища поширення позитивних практик і становлення потрібних структурних співвідношень. Попри об'єктивно існуючу специфіку громад регіону, важливо аби політика забезпечення місцевого економічного розвитку передбачала дієві заходи в сферах: розвитку транспортно-логістичних хабів та локально-інтегрованих структур; створення нових підприємств і техніко-технологічної модернізації існуючих, особливо у галузях реального сектору економіки з високим рівнем глибини переробки продукції і доданої вартості; реалізації існуючого економіко-ресурсного потенціалу громади; стимулювання підприємницької активності населення, зокрема на сільських територіях; поглиблення міжмуніципальної співпраці громад; поширення смарт- та розвитку дорожньо-транспортної інфраструктури, ін.

Встановлено, що пріоритетами регіональної політики розвитку релокованого бізнесу та нівелювання відповідних загроз є підтримка галузей і окремих підприємств за окремими напрямками, зокрема, це високотехнологічний бізнес, що здатний забезпечити інноваційний розвиток економіки у цілому та прогресивним енергоефективним технологічним обладнанням провідні сектори економіки; галузі, продукція яких безпосередньо сприятиме розвитку внутрішнього ринку та імпортозаміщенню; інтеграція всіх регіонів і забезпечення цілісності країни; вирішення проблем депресивних територій; підтримка транскордонного регіонального співробітництва. Встановлено, інструментами та засобами нівелювання загроз для релокованого бізнесу та мінімізації ризиків посилення дестабілізації соціально-економічної системи областей регіону є: імплементація мобілізаційно-партнерської моделі ведення бізнесу, фінансово-організаційна допомога експортно-орієнтованим бізнесам, надання дозволу закордонним юридичним та фізичним особам інвестувати у воєнні облігації, цифровізація бізнес-процесів та ін. (режим гібернації); спрощення процедури отримання бюджетної підтримки релокованого бізнесу, надання різних форм і видів допомоги релокованим підприємствам, зменшення вартості або відтермінування оплати за оренду складських приміщень для релокованого бізнесу, створення промислових кластерів у регіоні та ін. (режим міграції бізнесу); алокація та ефективне використання в Україні сучасних прогресивних бізнес-технологій, інновацій, об'єктів інтелектуальної власності; розвиток практик співпраці суб'єктів малого і великого релокованого бізнесу за кордоном, залучення української діаспори до організаційно-фінансової допомоги релокованого бізнесу та ін. (режим евакуації бізнесу).

11. У ході дослідження встановлено, що провідними елементами, з огляду на специфіку воєнного періоду, соціального механізму зниження соціальної вразливості населення Карпатського регіону України є соціальна підтримка ВПО

та посилення демографічної стабільності території регіону.

На основі проведеного системного моніторингу проблем ВПО в громадах Львівської області встановлено, що екзистенційними викликами для задоволення потреб ВПО були обмежені знання і володіння інформацією про права та можливості для ВПО у громадах регіону; поширення соціальної вразливості та бідності; незадовільний матеріальний стан ВПО; відсутність власного житла, фінансова неспроможність орендувати тимчасове житло, вимушеність проживати у родичах чи у місцевого населення; втрата роботи, неофіційна зайнятість ВПО на місцевому ринку праці, поширення прекаріату серед економічно активних ВПО; відсутність доступу до безоплатних медичних послуг; конфлікти з місцевим населенням, органами місцевої влади, упереджене ставлення до ВПО в окремих громадах областей Карпатського регіону України. Обґрунтовано, що ключовими орієнтирами зі послаблення соціальної вразливості ВПО в громадах Карпатського регіону України є: (1) здійснення комплексної інформаційно-просвітницької роботи щодо прав і можливостей ВПО у громадах Карпатського регіону (поширення практики застосування медіації; впровадження контролю за фінансово-матеріальною допомогою (волонтерською, міжнародною, державною та ін.), унеможливлення її розкрадання, корупції)); (2) вирішення проблем зі житлом ВПО, у т.ч. пріоритетною матеріальною допомогою для ВПО є придбання власного житла (збільшення пропозиції доступного орендованого житла за власні кошти ВПО; розвиток житлового фонду соціального призначення та ін.); надання пільгового іпотечного кредитування (до 3 % річних) для ВПО та ін.); (3) зменшення безробіття і посилення мотивації до праці ВПО (розширення пропозиції нових робочих місць для ВПО і забезпечення трудової мобільності через використання потенціалу релокованого бізнесу; стимулювання місцевих роботодавців до працевлаштування ВПО методами зменшення розмірів відрахувань до соціальних фондів та ін.); (4) підвищення доступності ВПО до безоплатних соціальних послуг, особливо сфери охорони здоров'я, реабілітації, юридичних консультацій (дотримання принципу пріоритетності щодо окремих категорій осіб (вагітних жінок, дітей, інвалідів, осіб старшого віку); покращення якості соціальних послуг для ВПО і місцевого населення, придбання комунальними закладами охорони здоров'я сучасного медико-діагностичного обладнання і устаткування, у т.ч. на засадах фінансового лізингу та ін.).

Повномасштабна війна зумовила нові та загострила існуючі виклики демографічного розвитку областей Карпатського регіону України. Головним з-поміж них є різке падіння народжуваності. Виїзд жінок та залученість здебільшого чоловіків до збройних сил прискорили темпи зниження народжуваності. Міграційний приріст населення за рахунок прибуття ВПО певним чином стабілізує чисельність населення області, однак суттєво не змінює процеси його природного відтворення та статево-вікову структуру. Іншим демографічним викликом для регіону є прискорення старіння населення. Цей процес є повільним, але незворотнім у найближчій та середній перспективі. В економічному сенсі це означає зростання демографічного навантаження працездатного населення людьми похилого віку. Постійним викликом для

регіону є міграція, вплив якої можна оцінити ризиками: неповернення зовнішніх мігрантів; повоєнної міграції населення середніх вікових груп, дітей, молоді; недостатнього забезпечення житлом та роботою ВПО. Безпосередньо зумовленим війною демографічним викликом для регіону залишається й деформація шлюбної та статевої (у репродуктивному віці) структур населення, нормалізація яких безпосередньо залежить від тривалості війни та темпів економічного відновлення. На подолання цих демографічних викликів слід у першу чергу спрямувати більш проактивну демографічну політику в Карпатському регіоні України.

12. Встановлено, що мейнстрімом становлення ефективного інфраструктурного механізму послаблення соціальної вразливості населення Карпатського регіону України є модернізація соціальної інфраструктури, у тому числі гірських територій. Проаналізовано політику розвитку соціальної інфраструктури в Україні та Карпатському регіоні з позиції потенціалу зміцнення її резилентності в умовах зовнішніх загроз. Виявлений досвід показав проблемні (низька ефективність програмно-цільового підходу, корупційні схеми реалізації інфраструктурних проєктів) та позитивні (макрорегіональне стратегування, розвиток інфраструктури на рівні громад) сторони управлінського досвіду, який в умовах зовнішніх загроз вимагає переходу на новітні підходи зміцнення інфраструктурної резилентності. У зв'язку з цим запропоновано макро- й регіональні пріоритети розвитку соціальної інфраструктури. Макропріоритети мають посилювати можливості громадського контролю за реалізацією інфраструктурних проєктів (як приклад, громадська ініціатива «Rise») та продовження цифровізації реєстрів, порталів (портал Національної інфраструктури геопросторових даних, екосистеми DREAM), інших веб-ресурсів, які забезпечать прозорість реалізації інфраструктурних проєктів.

Аналіз тенденцій та проблем розвитку соціальної інфраструктури Карпатського регіону України з врахуванням його специфіки дозволив обґрунтувати пріоритети її модернізації, зокрема за напрямками: нормативно-правовий, інституційний, інформаційно-аналітичний. Окремим пріоритетом виділено розвиток інфраструктури воєнної економіки. Карпатський регіон як тилловий і відносно безпековий має ініціювати процеси створення мережі центрів ветеранського розвитку, впроваджувати проактивні практики забезпечення ВПО житлом (через ревіталізацію старих будинків у сільських поселеннях, пільгове кредитування за програмою «Оселя», ефективізацію реалізації обласних програм «Власний дім»). Окрема увага має бути зосереджена на якості послуг критичної та соціальної інфраструктури, які орієнтовані на задоволення базових потреб населення. У зв'язку з цим актуально моніторити умови та мотивацію праці зайнятих у життєзабезпечуючих сферах під час війни та післявоєнної відбудови з гідною оплатою праці та соціального захисту. В основі результативної регіональної політики розвитку соціальної інфраструктури мають бути якісні реформи макрорівня для унеможливлення корупційних практик при реалізації інфраструктурних проєктів. Мова йде про цифровізацію реєстрів, містобудівної документації, систем контролю й моніторингу.

Першочерговим заходом має бути завершення розробки екосистеми управління відбудовою інфраструктури DREAM, що поєднає інформацію Єдиного веб-порталу використання публічних коштів Spending, Єдиного державного реєстру юридичних осіб, Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва, ДІА, Prozorro, Реєстру пошкодженого та знищеного майна, Геоінформаційної системи, Галузевої системи управління відбудовою інфраструктури.

Констатовано, що різносторонній та системний характер у контексті впливу на посилення соціальної резилентності населення областей Карпатського регіону України має функціонування соціальної інфраструктури, що охоплює такі сфери, як освіта, охорона здоров'я, культура, транспорт, житлове і комунальне господарство, ін. Особливості проблематики соціального середовища, а також наявного потенціалу дають підстави до виокремлення таких напрямів політики модернізації соціальної інфраструктури гірських районів (громад) Карпатського регіону України, як: покращення доступу населення цих територій до об'єктів соціальної сфери, ефективне використання оздоровчо-рекреаційного потенціалу українських Карпат, активізація транскордонної співпраці у сфері розвитку комплексу послуг соціального обслуговування населення, модернізація системи освіти регіону, перехід до смарторієнтованого розвитку житлово-комунального господарства, реалізація транспортно-транзитного потенціалу, збереження та покращення культурного середовища регіону.